

BEÖTHY ZSOLT:

ROMEMLÉKEK

TANULMÁNYOK, BESZÉDEK, CZIKKEK
KIADJA A KISFALUDY-TÁRSASÁG

II. KÖTET

BESZÉDEK

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSUL A T

MAGYAR ÍROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1923

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

DUX ADOLF EMLÉKEZETE.¹

Tisztelt hallgatók! A mai nap ünnepe messze földről hitt e szép városba, mely nemzetünk múltjának annyi nagy emlékét, jövőjének oly sok biztató zálogát őrzi. Amaz emlékek között nemcsak véres tusák és királymentő fellángolások, fényes ünnepélyek és sötét csel-szövények képei merülnek föl lelkünk előtt, hanem a magyar művészet és költészet történetének néhány drága lapja is. Ím előttünk emelkedik a két pompás szentegyház, a «*mirifica structura*» példányképei s hírmondói egy régi magyar világnak, mely nyugat eszményeinek részese, míveltségének versenytársa volt. Régi világnk két híres költőjének nevét is ott találjuk Pozsony vendégkönyvében. E város falai közt lép a világba az első magyar dalköltő, Balassa Bálint, daliás tánczot járva Miksa király udvara előtt s császárok és királyok gyűlekezetében, mint a történetíró mondja: «elnyervén a pálmát». A magyar dalnak az a formája, melyet ő kezdett, itt talál új tartalmat, az égő sóvárgás, helyett játszi kötődést, báró Amadé Lászlónál, kit pajkos műzsája kamara-tanácsosi hivatal-szobájában is föl-fölkeresett. Újabb irodalmunknak is nem egy jelese fordul meg e helyt, követi karddal oldalán a diétákon, vagy

¹ Elmondott a pozsonyi Toldy-Kör ünnepi ülésén 1882 ápr. 30-án.

világot jártában pihenőt tartva s a régi hegedősök módjára pártfogót és kenyeret keresve az ország rendéi közt. Nem e fényes gyülekezetből való, de ne maradjon azért itt említetlen a derék Ballus Pál neve, az «igaz, drága baráté», kinek derék szívéen hosszú bujdosás után először pihent meg hazájában Kisfaludy Károly.

A mint így a visszatekintő szem kapcsolatot keres a múlt és jelen között, írókat és irodalombarátokat a hajdani Pozsonyban íme találhat és voltaképen mégsem talált. Más, merőben más világ az, tisztelt hallgatók, melybe a felidéztem emlékek vezetnek, teljesen különböző attól, mely ma szemeink előtt nyílik. Amaz a régi magyar társadalom és közélet valamennyi ellentétét felünteteti: egymás tőszomszédságában a rendi alkotmányoknak, a nemzetiségi és vallási viszonyoknak egymást át nem ható, sőt olykor szemben álló elemeit. Egy magyar székváros, melynek voltaképen nincs udvara s egy magyar főváros, hová csak időnkint gyűl a nemzet színe, hogy félúton találkozzék királyával, s a melynek lakossága nem magyar nyelvű. Az arisztokratikus világ egész erejében és fényében ragyog innen felénk, viharos küzdelmeivel és pompás ünnepélyeivel; de Pozsony mindennek úgyszólván csak szállást adott, csupán nézője volt. Az ország rendéi közt, kik a gyűléseken s az udvarnál itt találkoztak, a kormányiszékek tisztviselői között, kik itt töltötték hivataloskodásuk esztendeit, írók és mrecenások is akadnak; de azért a nemzeti élet legszebb virágára, az irodalomra, mely igazán csak egész mélyéig nemzeti talajból fakadhat, e sajátságos viszonyok nem lehettek kedvezők. Hiányzott itt a nemzeti életnek az az eredetisége, teljessége és összhangja, melyben az irodalom megfogandhat, megérhetik és virágzásra juthat.

Csak az országgyűlések hoztak ide magyar szót és magyar életet, ezt is egyoldalút. Csokonai, ki 1769-ban Múzsájával itt próbált szerencsét utolsó számában, a nádorválasztó gyűlés feloszlása után, így búcsúzik:

Múzsza, megszűnt a diéta,
Szűnni kell már néked is.

És tovább vonult a Dunántúl enyhébb, kedvező ege alá. A régi Pozsony a magyar írók nem fejleszthette, nem táplálhatta, nem ünnepelhetett. És íme, hogy megfordult a világ! Az új Pozsony, melyben csakugyan megszűnt a diéta, marasztja, ápolja, köszönti a magyar múzsát. A kik egykor lelkök nemesebb részében ismeretlenül bolyongtak itt: Balassa, Amadé, Révai, Csokonai, Kölcsey, Petőfi, — felidézi nagy árnyaikat s büszkeséggel üdvözli. A magyar irodalom mai ünnepének nem szállásadója többé, hanem rendezője és lelkes részese. Ünnepli Dux Adolfot, a derék írók, kinek verejtéke egész életén át a magyar szellem nehéz szolgálatában csorgott. Például állítván gyermekei elé, kőbe vési büszkeségét, hogy szülte s érdemét hogy megbecsüli.

Nincs hazánknak vidéke, melybe inkább illenek a mai ünnep, mint az egykori rendi Magyarországnak sokáig idegen nyelvet beszélt s idegen művelődés forrásaiból táplálkozott fővárosa, Pozsony. Szülőföldre ünnepli Dux Adolfot, ki egy elzárkózott és kizárt társadalomból, a zsidó városból származott s bár családját e körben ősi hagyományok különböztették meg és nyűgözték a múlt-hoz, ő maga áttörvén a középkori tradíciók korlátait, a modern világ harcosává lett. Azután nem érvén be a sokat emlegetett magyar érzéssel és német nyelvvel: szívvel úgy, mint szóval magyarrá vált. Az ő pályáját és példáját ünnepli ma Pozsony, azt a pályát, melynek

Dux szerény, de lelkes útmutatója s a melyen ez az ősi, ez a fiatal város maga is indult. Nemes és derék pálya volt az övé, bár nehéz, sőt nem egyszer sanyarú. De hol van az a földi út, melyen kövekbe ne ütköznénk és tövisek ne véreznének meg? És nem az-e a legszebb pálya, mely legalkalmasabb rá, hogy elfeledtesse velünk ezeket? Ilyen volt az övé. Egy nagy lelkesedés töltötte be s feledtette nyomorait. Siettékben eszménye felé, követ és tövist nem is látott. Magyar és német nyelvű munkáiban egyiránt a magyar irodalmat szolgálta. Végesvégig a magyar szellem lobogója alatt, a magyar művelődés érdekében harczolt. Irodalmunknak nem volt nálánál lelkesebb barátja s szellemi életünknek, különösen költészetünknek idegen nyelven buzgóbb magyarázója. Mintha csak azért tudott volna több nyelven szólani, hogy lelkesedését minél messzebb tájak visszhangozzák. Katona, Eötvös, Vörösmarty, Petőfi és Arany, mind meleg és gyakorta szerencsés tolmácsra találtak benne. Mint ismertetőnek és bírálónak oly ritka tapintata volt, melynek forrása inkább a szív, mint az értelem. Mindig el tudta találni az igazi hangot, melyen irodalmunkról a külföldnek szólani kell, a mely ép oly távol volt az üres hivalkodástól, mint a kérkedő korholózástól. E szeretetet, e szakadatlan buzgalmat, mely száz és száz cikkben ismertette szellemi mozgalmainkat, nem lankasztották életének küzdelmei. Érdemet érdemre szerzett s nagy kedvvel folytatott bölcséleti tanulmányai nem hiúságát sarkantyúzták, inkább szerénységét növelték. A mily kevéssé áhítózott a kitüntetés koszorújára, oly igazán megilleti az. Meg főképp azért a nemes és állandó hevülésért, melylyel életét a magyar eszme szolgálatára szentelte. Sohasem saját és barátai hírért tartotta szem előtt, hanem

egyesegyedül azt az irodalmat, mely feladatát és jelentőségét kizárólag a magyar nemzeti művelődéshez való viszonyában kereste. Ezzel, ennek bemutatásával kopogtatott a német irodalom ajtaján, hogy a művelt nyugat nemzetei sorában megillető helyünkre jutni segítsen. Mi volt hát igazában ez a munkásság, melyet Dux folytatott? Kész és szíves hódolat, ha ott túlhan kész és szíves fogadtatásra talál; de a magyar nemzet szellemi fegyvereinek csörgetése, ha ellenséges indulat és gögös elbizakodás fogadja.

A magyar kultúra ápolása, terjesztése, jogainak kivívása: ez az eszme uralkodik Dux pályáján. És ma nem ünnepelhetjük méltóbban emlékezetét, mint ha itt, a hol bölcsője idegen dal mellett ringott s a honnan távoznia kellett, hogy megtanulhasson magyarul, ha itt Pozsonyban hirdetjük «a városnak és a világnak» a magyar szellem diadalát. A szó újra fegyvercsörgetés gyanánt hangzik napjainkban, melyek sűrű és igaztalan támadásokéi zúdítottak fejünkre. A német tudakosság gögje átalkodott tollharczot indított egész művelődésünk s nemzeti létünk alapjai és föltételei ellen. Az az elbizakodás, mely oly hajlandó föltámasztani a világnak büszke görög felosztását: «mi és a barbárok», lenézve emlegeti tudományos irodalmi és művészeti törekvéseinket s gúnyolódik nyelvünk képzetlensége fölött. Jelenti, hogy résen áll és a magáéval szeretne boldogítani. A nyugat nagy és régi műveltségű nemzetei, azok, melyeknek kebelében az emberi szellem a renaissance, az új bölcselkedés s a természeti jogok új meg új hajnalára ébredt, rokonszenvvel látják haladásunkat s elismeréssel adóznak sikereinknek. A folyton ismétlődő támadások, a kicsinylés és gyűlölet hangjai a német földről hangzanak hoz-

zánk, arról, melynek régi kultúráját ép úgy megszakították és eltemették egy durvább kor sziklarétegei, mint a mi hajdani művelődésünket. Az ő újkori irodalmuk nyugaton a legfiatalabb s csak a múlt század második felében emelkedett nemzeti önállóságra és egyetemes fontosságra. Tisztelettel és hódolattal illik emlékeznünk nagy tudósaikról és költőikről, kik az emberiségnek jótevői és vigasztalói. Be ezek kicsiny epigonjainak semmi joguk lenézni a magyar művelődést, mely nem egy ágában, mint a költészetben is, eredetibb, mélyebb, tartalmasabb és fennebb szárnyaló, mint mostanság az övék. Nem ad jogot rá irodalmuknak sem régisége, sem mai állása. Megemlékezhetnénk róla, hogy a német szellem is még nem rég csak oly nehéz küzdelmek között tört érvényre, mint századunkban a magyar. Nem; a mi küzdelmünk, a mi átalakulásunk nem hasonlítható semmi máséhoz. Egyetlen az, méltó büszkeségünk és legfőbb dicsőségünk. Hiszen mik voltunk mi 1825-ben, mikor a nagy reform-korszakot megnyitotta a jós szózat: Magyarország lesz! Álmodott-e valaki a hosszú elmaradottság és kínos vergődés éveit amaz anyagi és szellemi erőkről, melyeket a sürgető munka napfényre hozott? És minő munka volt az! Mint a mostoha fiúé, ki csak két karjára támaszkodhatik s csak hitéből meríthet kitartást, hogy neki helye van a világon. Nem segítve senkitől, a hatalom által inkább gátolva, mint támogatva, a nagy czélnak inkább sejtelmével, mint ismeretével, de az előtörekvésnek hatalmasan fölébredt ösztönével s a munka közt fejlődő erőnek lázas örömeivel végeztük dolgunkat. Ötven év! Valóban kurta mérték, ha arra gondolunk, mily óriási különbözést kell megmérni vele. Nemzetünk második újjászületése volt ez, hasonló ahhoz,

melylyel szent István alatt a nyugati nemzetek családjába sorakozott és jövőjének biztos alapot vetett. Alkotmányunknak új alapra fektetése, a nemzeti érzésnek hatalmas és egyetemes fellüktetése, a karddal és bölcseséggel kivívatott és biztosított állami lét, föllendült és mozgalmas tudományos életünk, ezernyi és ezernyi új iskolánk, világhírrrel koszorúzott költőink és művészeink — hát hol van az a nemzet, mely többet tett valaha ötven év alatt és melyik az egész világ művelődési történetében az az ötven év, melyet valamely nemzet jobban, eredményesebben használt fel? E rövid korszak sehol sem találja párját. Az ifjú erő, dolgos életrevalóság, nagyra törő nemzeti szellem, a mi nyilatkozik benne: hivatás bizonyossága és záloga.

E nagy reformkornak művelődési eredményeit magyarázta, közvetítette a külföldnek Dux Adolf. Ismertette teljes nemzeti önérzettel különösen azok előtt, kik mindenkor a legnagyobb kicsinyléssel tekintettek reá s a legszívesebben nyomták volna el, mert századok óta a maguk kultúráját, a maguk nyelvét, a maguk igáját szánták nekünk. És íme ma az a város is, melynek népe hosszú ideig az ő nyelvüket beszélte s beszélő részben ma is, mely a német kultúra és hatalom egyik fényes és csábító székvárosának közelében és nyomása alatt fejlődött, íme Pozsony is egyremásra lelkes bizonyosságát adja, hogy magyar érzése a fiatal magyar művelődésnek kíván részese lenni. A mai ünneppel is mintegy a költő szavát intézi nemzetéhez:

Tied ez a föld még, te vagy itt még itthon !

Ünnepelhetné-e méltóbban Duxnak, a német nyelvű magyar írónak emlékezetét? De hiszen a harc, mely a

két szellem között e hat ár város fölött folyt, nem is végződhetett balul. Biztatott a történet: e helyt nyerte a magyarság magyar földön első diadalát a betolakodó idegen fölött, mikor a bűvár Kund elsülyesztette a gőgös császár hajóit. Nyerte azt is nem erőszakkal, hanem, mikép e mostanit, a nemzeti szellem erélyével, fürgeségével, leleményességével, ifjúságával.

A győzelem bizonyos, de nem teljes még. Az új Magyarországnak nem koronázó városa ugyan többé Pozsony, de az új Magyarországnak még egy koronázás vár reá. Nemzeti átalakulásunkat, törekvésünket, reményeinket ismét ő fogja megkoronázni akkor, mikor nemcsak szívében, hanem nyelvében is teljesen és egészen magyarrá lesz. Űgy legyen!

És most, készen tartott koszorúnkkal, induljunk Dux szülőházához.

GREGUSS ÁGOST EMLÉKEZETE.¹

A Kisfaludy-Társaság ez ünnepi órája legyen Greguss Ágost emlékezetének szentelve, ki életének javát, majdnem egy negyedszázad munkáját s munkájának minden eredményét a Kisfaludy-Társaságnak szentelte.

Tanulságos és melegítő, eszméltető és lelkesítő emlék az övé, mint akár a sírjából hajtó virág, mely a természet örök törvényeit példázza, az emberi szív kegyeletét hirdeti s ég felé tekintő koronájával az élet szépségét, reményét, célját jelképezi. Greguss e törvényeknek volt vizsgálója, e nemes érzéseknek képviselője, e szépségnek

¹ Felolvastattott a Kisfaludy-Társaság 1884 február 10-diki közülésén.

lelkes és avatott tanítója. Mint költő egyszersmind tudós. Bizonyára kétes értékű dicséret mindazok szemében, kik az érző szívet csak ellentétben tudják képzelni a gondolkodó fejjel s kibékíthetetlennek hiszik a szellem munkáját a szellem szárnyalásával, a tapasztalást a képzelettel, az eszményt a valóval. Mily közeli s mily hathatós czáfolat ellenök maga Greguss, ha nem is a versíró, de a tudós! Mert ő mint tudós is költő egyszersmind. Ha költő az, ki életét a szív legnemesebb eszményeinek szenteli; kinek szíve, bár csak egy pillanatnyi eltévelyedés nélkül, az emberiségnek legmagasztosabb érdekeiért dobog; ki minden gondolatát valamennyiünk legdrágább, legédesebb javainak megvédelmezésére és gyarapítására fordítja; kinek szelleme az élet és világ, az ember és a természet örök harmóniájának magasába képes emelkedni, s ott, egyedül ott találja gyönyörét és abban keresi hivatását, hogy minket is fölemeljen magával: — ha mindebben ráismerhetünk a költőre, kicsoda tagadhatja, hogy Greguss költő volt? Bit és írt, hogy életével és írásaival hitünket erősítse, szívünket vigasztalja, pályánkat nemesítse s jutalmunkat megszerezni segítsen. Egész emberi és írói alakja mily nemes egyességben, mily szoros összeolvadásban mutatja a tudóst és költőt. A tudóst, ki a szellem kincseit a szív számára gyűjti. Éles, világos és bátor elméjével leszáll a nagy gondolkodók, költők és művészek lelkének mélységébe, ellesi szellemek szédítő röptének irányát és útját, mérimi eszméik súlyát s megmagyarázza képzeletök és mesterségök titkait; miért? Hogy kikutatott igazságai zaklatott életünk megnyugtató balzsamává, csüggedő lelkünk édes gyönyörévé, szívünk szerető dobbanásává, szemünk részvevő könnyévé olvadjanak át. Im a tudós,

ki czélfájával költő. Költő igazán, szíve szerint. Költő, ki mély és kiolthatatlan szeretettel szeret, szereti az igazságot; ellenállhatatlan vágyat érez szemtől szembe látni, teljesen megismerni, magába fogadni s mindenkivel közössé tenni. Íme a költő, ki czélfájával tudós. Ilyen tudós-költő volt Greguss. Egész lelke tele az Isten gondolatával, az egyetemes harmóniával és fenséges forrásával. Őt szolgálja véges-végig életével és tehetségével, tetteivel, szavaival és könyveivel. Őt szolgálja az igazság által, melyet keres, az erkölcs által, melyet követel, a szépség által, melyet éreztet; életének és tudományának vezéreszméje által, mely az igaznak, jónak és szépnek egysége. A mint a valódi művész kezében a szerszám, legyen bár az építőmester háromszöge, a szobrász vésojje vagy a festő ecsetje, a szellem bűverejénél fogva észrevétlen írotollá válik, melyből költemények fakadnak, úgy az igazi tudós keze alatt is a toll perczegése mindig egy fenséges zsolttár akkordjában végződik a Mindenhathóhoz, így végződött neki valamennyi könyve, így életének nagy könyve is.

Greguss magasztos eszményekkel lépett a világba; tele szívvel, a mint mondani szokták. Nemes lelkesedését minden szép, nagy és jó iránt, biztos akarat vezette és támogatta. Pályája ép oly ritka, mint boldog és nemes pálya: végesvégig meg is tudta őrizni ideáljait. Mélyen és kitéphetetlenül kellett azoknak gyökerezni lelkében, hogy az élet viharai ki nem szaggathatták, sőt meg sem rongálhatták, kísértései el nem hervaszthatták, sőt meg sem halványították. Mikor, hogyan és ki által gyökereztek meg benne? Vissza kell tekintenünk az eperjesi kollégiumba, mely neki nemcsak első iskolája, hanem szülei háza is volt. Ez ódon épület, melyet vallásos lelkesedés

emelt a műzsáknak, az elmúlt századokban sok változását látta az eszmék és érdekek harcának. Az új felvilágosodás, a reformáció buzgalma állította a megtisztított tudomány tűzhelyének; utóbb, a vallási harcok idején, erőszakkal foglalták el a jezsuiták s tőlök került vissza ismét nagy nehezen protestáns kézre. E vén háznak már kövei is tanítottak. A mint falai között egymást szolgálták, támogatták vallás és tudomány, úgy mindvégig Greguss lelkében is, mely itt kezdett eszmélni, itt nyerte legelső benyomásait, innen vitte ki az életbe legkorábbi tanulságait. Itt tanított édes atyja, a nagy tudományú Greguss Mihály, ki ágostai hitű iskolában először adta elő a bölcseleti tárgyakat magyar nyelven. A szabad gondolat és szabad szó embere volt, ki vallásos és hazafiúi kötelességét híven és feláldozóan szolgálta a tudós munkájával. 1825-ben, mikor legelső gyermeke, Ágost, született, éppen Aestheticáján dolgozott, melyet egy évvel utóbb egykori tanárának, Bouterweknek, ajánlva adott ki. Első atyai csókjával mintegy annak a tudománynak szentelte fiát, mely akkorában az ő egész lelkét foglalkoztatta. Az élet, új kis családjának öröme által, egyszerű szépségével vette őt körül s szépségében való megismerésére serkentette. A család évről-évre nőtt s vegyest hozott gondot és örömet. Az atya maga taníttatta gyermekeit. Mikor a betűket leírta előtök, szívökbe is betűket írt, melyek mindvégig megőrizték derék keze vonását. Ágost maga mondja, már férfikora nyarán, hogy életének tétovái között korán elvesztett atyjának szavai gyakran fülébe csendültek, s mintegy láthatatlan vezérül maradt mellette. Majdnem gyermekkorában fosztotta meg tőle sorsa, de az ő alakjának, egyéniségének varázsa fejlesztette férfivá. A gyermek-

benyomások fényében példaképül állott előtte a híres tanár, kit számban egyre növekedő ifjúság szeretve és tisztelve fog körül, lelkesedésével kárpótolva, sőt feledtetve a világi javak szűk voltát, a maradiak áskálódását s a hatalom üldözését. E bátor tudós képe határozott fiának jövője, pályája felől. Mikép akart volna más lenni, mint atyja? Követte még gondolkodásának irányát is, mely kerülte a gyümölcstelen szemlélődés örvényeit, az emberi természetből indult ki s az ész törvényeinek alapján álló megismerést a vallás körébe vezette át. Valóban, a bölcselkedő Greguss, mikor az anyagvilág fölé emelkedve, a legmagasabbat kereste, atyjának mutató ujját látta maga előtt . örökölte szellemének fő vonásait: az erkölcsi felfogás szigorát, a mindig éber önbírálatot, a philosophiának és vallásnak mérséklő s erősítő szövetségét, a tántoríthatatlan kötelességérzetet, mely csak nyugodtabb külsejével különbözik a lelkesedéstől.

Tizenhárom éves korában vesztette el atyját, ki már akkor öt éve elköltözött Eperjesről s a pozsonyi lyceumon tanárkodott. Ágost már szépen fejlett, jól tanult s okos és szeretetteljes leveleket írogatott szüleinek és barátainak. Ifjú lelke ezután sem maradt magára, vezető nélkül. Ott volt az anya, mindenben méltó pályatársa korán elhunyt férjének. E családban, azelőtt és azután is, férj és feleség, szülők és gyermekek, testvérek és rokonok mindig egyikek voltak érzésben és gondolatban, méltók egymáshoz. Greguss anyja is bátor és mívelt lélekkel tette meg kötelességét. Míg a múltat gyászolta, híven szolgálta a jelent s erőt merített a jövő-hitéből. Az özvegy anyák lelkének örök, megható harmóniája! Egyetlen magról sem feledkezett meg, melyeket férje gyermekei-

nek szívébe ültetett; ápolta, teljes bizalommal az elhunyt s az élők iránt. Ápolta lelkökben az emberszeretet, a hitet, a hon szerelmét s biztatta és bátorította Ágostot, ki íróvá akart lenni, mint atyja. E jó anyának szentelte Greguss egyik legelső költeményét, melyben azt írja róla:

Elérni hitted fő boldogságodat,
Mihelyt dicsőnek szemléled fiadat!
De bár dicsőség számomra nem ragyog:
Nekem dicsőség, hogy fiad vagyok.

Milyen szív lehetett az, melyben magát is megdicsőültnek érzi! Legutolsó versei egyikében is, a Velenczéből írt költői levélben, maga elé idézi még egyszer lelkének mélyén nyugvó képét s egy bánatos sóhajjal emlékszik meg róla, özvegy sorsáról és gyászáról. Ilyen kezek, ilyen szívek nevelték Gregusst a szülei háznál. Megáldott ház volt ez, bár a balsors korán fölkereste csapásaival. Megáldott gyermekeiben, minő csak az a ház lehet, mely egyszersmind iskola is, az erények iskolája.

Greguss már 1836 óta Rozsnyón nevelkedett, hol az árván maradt család szintén özvegy nagyanyja, Farkas Andrásné házánál vonta meg magát. Itt járta a bölcseleti osztályokat s itt erősödött meg voltaképp az a nemes, bensőségében és állandóságában oly meghatározó viszony, mely őt legidősb öccséhez, a korán elhunyt jeles természettudóshoz és műfordítóhoz, Greguss Gyulához, kötötte. A vér kötelékéhez a közös érzések, közös eszmék, közös törekvések kapcsa járult, a fejlődő szellemmel egyik láncszem a másik után. Ágost atyja, testvére és barátja volt öccsének: szerette őt az atya aggodalmas gondjával, a testvér hű ragaszkodásával s a barát önfeláldozó lelkességével. Életének sok öröme fakadt e

szép viszonyból; de belőle fakadt, mikor az élte delén megtört Gyulát sírjába kellett kísérnie, talán legnagyobb fájdalma is, melybe szinte belesajgani látszott a fiát temető atya keserve. De Rozsnyón még mindaketten messze voltak a sírtól: előttök az élet, az ifjú álmok rózsás ködében derengő élet. Itt éltek át, mint a testvére fölött mondott emlékbeszédében maga Greguss rajzolta, «a nagy tervű ifjúság mámoros álomkorának első, éretlenebb és zűrzavarosabb felét». «Légvéraik közt pompázott az is, hogy ők fogják a magyar drámának útját egyengetni, még pedig olyformán, hogy valamennyi korszak és nemzet java színműveit lefordítva, egy ropant gyűjteményben kiadják.» Benne lesz Shakespeare és Calderon, Corneille és Molière, Sophokles és Plautus. E terv, bármily fiatalos és nagyzó, de még sem épen a serdülő ifjúkornak egetverő, titáni álmodozásai közül való. Még játék, de már komoly játék. Az ifjú, ki élete céljául azt tűzi ki, hogy remekműveket fordítson, már nem egészen éretlen. Érett legalább arra, hogy a remekék értékét érezze s ne bizakodjék el saját kicsiny nagyságában. Gregusst sohasem ragadta úttalan magasba képzelete, mely együtt látszott ébredni benne a tartózkodással. Óriási munkával csupán az utat kívánja egyengetni mások előtt. Ifjonti tervezgetése csak munkabírást és készülségét becsüli túl, szem elől téveszti az élet határát, de nem a maga képességeit. Az oktatás hajlama, a munka szeretete s az ízlésnek a nagy alkotásokhoz vonzódása benne: már a későbbi Greguss. A mi belső világában nagyzó, igyekszik minél hamarabb levetkezni. Megfeszített szorgalommal végzi iskoláit Eperjesen s az orvosi folyam hallgatójának megy föl Bécsbe. Ez időből való naplójegyzetei, fejlődésének már jóval

magasabb fokán mutatják a tizennyolcz éves ifjút, mint a melyen az idézett emlékbeszédben maga jellemzi magát. Pontos számot ad e lapokon érzéseiről, gondolatairól, olvasmányairól. Erősen hajlik a filozófia felé s egy-két ötletet vet a szellemvilág vizsgálatához. De mindenkéltől szigorúan betölteni igyekszik legelső törekvését, mely így szól: ismerd meg tenmagadat. Életelveket állít föl s minden irányban tisztán igyekszik látni lelkét. Hogy minél világosabban láthassa, ép oly kíméletlen maga iránt, apró gyöngéivel, fogyatkozásaival, hibáival szemben, a mily óvatos és kíméletes másokhoz. Magának már ekkor tisztán csak mestere volt, másoknak, mint mindig, barátja is. E szigorú önvizsgálat végig szokása maradt. Mikor még igen távol volt attól, hogy kritikussá legyen, már bírálta önmagát. Milyen jó ez az iskola, melynek ajtaját oly kevesen nyitják fel, az ő példája bizonyítja. Magát jókor megismervén, bizalmat merített, hogy joga volt a bátor szóhoz; de egyszersmind nemes elnézést a botlások és tévedések iránt. Korán megtanulta, mi az, a mi fáj és sohasem felejtette el, hogy mindig elkerülhesse, a mi sért. «Az emberek gyarlók, nem rosszak», írja a fiatal bölcselkedő. Ezen, 1843-ból való jegyzetekben világos nyomait ismerhetjük már föl szelleme finomságának, elemző képességének és egyenességének. Mikor olvassuk, mintha az ő jóakaró mosolya, okos és nyugodt tekintete pihenne rajtunk s tiszta lelkiismerete szólana hozzánk. Azonban megvan bennök mégis ifjúsága is, már mint az Ő ifjúsága, melyet nem vakmerő álmok és féktelen képzelődések alkottak, hanem a szellem nemes fogékonysága s a szív jósága. Ez az ifjúság nem hagyta őt el sírjáig.

De egyet nem találunk naplójában sehol: az orvos-

növendéket. E pályát nem maga választotta; hajlamának, lelkének nem volt semmi köze hozzá. A lapokon, melyekre szívét öntötte ki s titkát bízta, nincs is semmi nyoma. E titok hatalmasabb volt, mint hitte s noha még egy ideig titokban kellett maradnia, mintegy ösztönszerű vágygyal Pestre csalta. Itt egy nagybátyja mérnököt akart nevelni belőle s ő egy levelében némi méla megnyugvással említi, hogy így rövid idő alatt legalább független állásba juthat. Különösnek tetszhetik e tévelység a pályaválasztásban épen nála, kinél kevesen voltak inkább tisztában magukkal és céljukkal. De az írói pálya, melyről álmódzott, bizonytalan volt s az élet komoly feladatainak, kötelességeinek tudata korán ébredt lelkében, terhe korán nehezedett vállaira. Hányszor jön ellentétbe az ifjú lelkesedés, a hivatás szava — az élet, a kötelesség intésével! Hány nagyra termett lélek szárnyaló ódája marad töredékben, vagy csak az első sugallat alaptalanságában s megy át egy lemondó élet csöndes elegiájába! Greguss szerencsésebb volt: jó sorsa felpattantotta titkának zárát, mely már gyötreni kezdette, s megengedte neki, hogy hivatását kövesse. Pesti időzése alatt megismerkedett Garayval, kihez elvitte néhány költeményét. Barátságos fogadtatásra talált, s bemutatásra került versei közül a jobbak, mint a Búcsútor és Schiller Lányka panaszának fordítása, nemsokára meg is jelentek a Regélőben, míg a Szívárvány című 1844-iki zsebkönyv epigrammokat közölt tőle. Egy kinyomtatott vers s alatta a kinyomtatott név az ifjú lélek előtt nemcsak bátorításnak, nemcsak sikernek, hanem szinte bont-hatatlan kötésnek tetszik. A meghallgatott vallomás! Gregussba is mintha lelket öntött volna, hogy nagyobb elszánással és erélylyel keresse azt a pályát, melyre hiva-

tást érez, s a melyen az eszmék világában maradhat: a tanárit és íróit, összeszedte magát s ép oly igyekezettel kezdett az akadályok elhárításához s az új útra való készsületekhez, mint a mily hévvel folytatta irodalmi kísérleteit. Egy történeti drámán dolgozott Zápolyáról, mely azonban sohasem jelent meg; már fordította Corneille Oid-jét, melyet át is ültetett irodalmunkba; szorgalmasan tanulmányozta Shakespeare-t, kinek Timon-ját és Szeget szeggggl-jét utóbb ő adta a Kisfaludy-Társaság gyűjteményében s egész pályája képét egy kitűnő könyvben magyarázta; olvasta még Dantét, Tassot és Camoenst, kinek ismertetésére öcscsét buzdította. A mint reménye ébredt és erősödött, hogy végre is a sóvárgott part felé irányozhatja hajóját s célhoz ér, a boldogság fuvalma mind jobban szította lelkének költői szikráit, ötleteit nem egyszerűen jegyezte föl naplókönyvébe, hanem epigrammokká csinosgatta s lírai költeményeket is sűrűbben írogatott. A múzsa iránt, melynek így első sikereit, az első biztató s rá nézve majdnem megváltó szót köszönhette: egész életén át hű maradt. Sohasem zaklatta s oly tisztelettel közeledett mindig feléje, mintha csak háláját fejezte volna ki iránta. Ünnepe volt rá nézve minden találkozás vele; ünnep végső búcsúja is tőle. Egész életében vágyott meglátni az olasz földet, mintegy otthonában keresni fel a múzsát. Végre felkereste. Későn és szomorúan, de mégis betelt vágya. Ott ült betegen, hervadtan, mélézva kitárt ablakánál. Előtte a lagúnák kék síkja, távolban a Lido smaragd szigete s Szent Lázár cziprusai, szemben vele Szent György templomának a habokból emelkedő rőt bástyázata, oldalt a Mária-egyház fehér kupolája, a vízen sárga vitorlák tömege, a lég tele dallal, zeneszóval és napfénynyel: ilyen alkalmat kére-

sett a múzsájától való búcsúvételre. Ott, e fenséges kép előtt, életének ez ünnepnapján, írta utolsó költeményét. Mindössze nem sok verset írt, egész életében egy kis kötetre valót. Lelkének csak igazán ünnepi, ihlett óráit szentelte a költészetnek, azokat, midőn kiváló mértékben érezte bölcsességét egyszersmind emberszeretetnek, jóságát lelkesülésnek, ismereteit gyönyörnek és tudományát boldogságnak. Minden versének ezek a motívumok forrásai s ezek zengettek hangjában. Nem kap meg hatalmas gondolatokkal, nem gyűjt föl az elragadtatás lobogó lángján, sőt lágy, édes olvadékonysággal sem igen ejti meg szívünket. De szellemének ötletes elevenségével, mely tartalomban és formában egyiránt nyilatkozik nála, kedvesen gyönyörködtet s egyszersmind meleg tiszteletet ébreszt maga iránt, midőn az élet visszásságai-ból nemes tanulságokat tud meríteni, igazságait szíve számára hódítja meg s titkait boldogságunkra magyarázza, így tekint, érző szívvel és gondolkodó elmével, a családélet mozzanataira s a féltett haza sorsának változásaira, a boldogtalan szívekre s az édes közepszer örömeire, a nagyokra és kicsinyekre, az eszményre és valóra, a koporsóra s a síron túlra; sohasem tévedve el a gondolatban és sohasem nyugodva meg a gyászban. Fölfelé, csak fölfelé! Vigasztalva oktat és oktatva vigasztal. A mint tudományában a szép, igaz és jó szorosan összeolvad, úgy költészetében is az elmélkedés és érzés. Amaz ebből meríti ihletét s kielégítésében keresi célját. Szellemének lángja bölcseleti és széptani fejtegetéseiben mindig melegít is, s midőn verseiben szívének jótékony hevét érezzük, mindig esik egy világító sugár is utunkra. Költészete együtt líra és didaxis s még az ezopi mese merőben oktató faját is úgy műveli, hogy

tolmácsa legyen okosságán kívül jóságának, szigora mellett részvétének is. E szeszélyesen alkotott és sűrű rímekkel tréfálkozó sorok csak első tekintetre hidegek, mint a milyen szemének nézése volt. Csak egy kis időt kell töltenünk velők, hogy megváltozzék benyomásuk. Az elbeszélés játszi szökéseiben, aggatóságában, félre-csapásaiban, kötődésében hamar érezni fogjuk nemcsak a gondolat friss röpködését, hanem a szív dobogását is. Érezni az embert, ki szereti az emberiséget hibáiban is, s nem a rideg felsőség hangján beszélvén hozzá, oktató jogát csak nagyobb önismeretéből s őszinteségéből meríti. Leczkéit nem magas kathedráról adja, hanem közénk telepedve mondja el. Egy kissé szatirikus, de hisz a szatirikus egy kissé mindig alanyi költő. Egészben e nyájas és tréfálkozó hang, a tanításnak és korholásnak e vidám egyenessége, a vers csinja és játszisége, a cselekvénynek és tanulságnak fordulatos elevensége és sokoldalúsága: ezek különböztetik meg magyar elődjeitől, kik többnyire Lessing után indultak, minél nagyobb tömörségre törekedtek s közülök a leghíresebb, Fáy András, épen prózában írt. Legtöbb rokonságot mutat még Péczelivel, a lafontaine-i mese első és legkiválóbb képviselőjével irodalmunkban, ki azonban az alexandrinhez ragaszkodott, míg Greguss egy lépéssel közelebb jutva mesteréhez, szabad versekben írt, mire a múltban nálunk csak Eáday meséiben talált példát. Ilyen a költő Greguss: lírájában elmondja a maga meséjét, mely mindnyájunkra oly tanulságos, meséiben pedig mindnyájunkét, melyben maga is részesnek érzi magát.

De térjünk vissza ünnepi óráitól dologtevő napjaihoz, az élete munkájára készülő ifjúhoz. Mert ő komoly elszánással készült e munkára; nem lankasztotta igye-

kezetét a csüggedés sem, hogy vájjon czélt ér-e valaha; s költői kísérletei sem voltak soha tétlen ábrándozás. Érzését a gondolat táplálta s lelkesedése az igazság szeretetéből fakadt. Költői hajlama kifejezi egész szellemi irányát. Atyja emlékének varázsa és saját lelki alkata egyiránt a philosophia felé vonta. Tanult és elmélkedett, hogy a tudás kincseit gyűjthesse; gyűjtötte, hogy lelkesedésének tárgyait megérthesse; s megérteni törekedett, hogy megértéséből új lelkesülést meríthessen. Készült a padovai, majd a prágai egyetemre s végül 1845-ben szerencsésen eljutott Hágába. Ott hallgatta Erdmannt, kit a «hegelizmus utolsó mohikánjának» szoktak nevezni. E derék bölcselkedő az egyházi szószékről lépett a tanári katedrara s első nevezetesebb munkája egy kísérlet volt a vallás és tudomány kibékítésére. Eagaszkodván mestere rendszeréhez és módszeréhez, ennek szigorú formáit egyszerűbb és tetszetősebb előadás által enyhítette, idealismusát a vallásos érzés melegével hatotta át. Gregussnak úgy gondolkodása módjában, mint készült-ségében kiváló fogékonyságra találtak eszméi. Magokul fogantak meg benne s új termésre sarjadtak. Alig hagyta oda az egyetem padjait, nem kisebb dolgon tépelődött, mint egy egész bölcséleti rendszeren. Könyvvé sohasem ért; de fejében ki volt dolgozva azzal a pontossággal és teljességgel, melylyel minden gondolatát, kicsinyt és nagyot egyiránt, megérlelni és kifejtteni szokta. Központja az ember, előbb teste és lelke bontatlan egységében, azután lelkének a testtel folytatott küzdelmében, végül a győztes szellem általánosságában. Egész tervét, gondolatmenetét vázolja egy barátjához intézett levelében. A gondolkodó beszél, de hangjában itt is meg-megrezdül az érzés: «Érzed-e te, mily nehéz az, önmagából

embert csinálni? Jutott-e ember oda, hol azt mondhatná: kész vagyok magammal? Hiszen társadalmi viszonyaink mindeddig lehetetlenné tévők, hogy az ember önmagából kerekítsen ki egy befejezett, öncélú művet. Azért gerjedt azon balhit, hogy az eszmény olyas valami, mit teljesen nem lehet soha valósítani! és ekkor minek az eszmény? Ha annyi, de annyi ostobaság már megtörtént, mióta a világ teremtve van, nem lehet-e már egyszer mégis az eszesnek bekövetkezni? Nem volna-e a legnagyobb gyalázat az emberiségre, ha bölcsesség, erény és boldogság csak ábrándok lennének?» Íme a hegeli Idealismus fuvalma. Befejező, összefoglaló gondolatával így fejezi ki magát ama főeszmék sorozatában, melyekre dialektikája az emberi szellemet vezeti: «Szeretet, tudás, szabadság; boldogság, bölcsesség, erény; szépség, igazság, jóság, — tetőpontjukon egy. Szükségünk van ezen egyet, mint végtelent a végtelenben gondolnunk s az Isten eszméjében központosítanunk: így támad a hit.» Eendszerét sohasem fejtette ki nagyobb munkában, mint eleinte célja volt; de mindazok a philosophiai dolgozatok, melyeket utóbb közrebocsátott, töredekekül bele illenek: nemcsak gondolkodásában, hanem gondolatához is következetes volt. Nem munkája kiszakított részének látszik-e akadémiai székfoglalója, melyben a „materializmust ostromolta, mint a tudomány, művészet, erkölcs ellenségét, sőt elvének tagadását? Azután az «egyetlen tudomány» lelketlen gögjiének lelkes szatírja s az a terjedelmes értekezése, melyben a haladás elvét a magyar gondolkodás történetében ritka alaposággal és világossággal fejtegeti s az egyéni szellem emelkedésében találja meg az egyetemes szellemhez, a mindenség öntudatos gondolójához. Hegel tanítványa a modern tudo-

mányos vizsgálat eredményei között. De nem csupán Hegelé. Gondolatai közt nem csillámlik-e mindig egy sugár, mely visszavezet Eperjesre, a szerény professori lakba, hol egy derék család boldogságában, melyet munka, emberszeretet és isteni félelem alkotnak, az egész emberi-ség boldogsága tükröződik.

A Hágából visszatérő, huszonegy éves ifjút úgyszólván készen várta a tanári szék. 1846 elején meghalt Vajda Péter s a szarvasi lyceumnál üresedésben maradt állását, Ballagi Mór eszközlésére, Greguss nyerte el. Olvasnunk kellene ez időbeli leveleit, hogy fogalmunk legyen arról a boldogságról, mely keblét színültig eltöltötte. Nincs bennök semmi áradozás s egyszerű, komoly örömben mégis mily meghatók! Végre a révparton! Visszaemlékszik, hogy egy bizonytalanban tévedező, szellemi haláltól rettegő ifjú csak két évvel ezelőtt mily otthontalanul és kétségbeesve bolygott Pest utczáin. íme már megvan otthona, betelése vágyainak, tere munkájának, nem fogyatkozó ösztöne szellemének. Oly hévvel és nagy tervekkel lát előadásainak kidolgozásához az anthropológiából, eszthetikából, stilsztikából és magyar történetből, mintha egész felső oktatásunk reformját vállára akarná venni. Berendezi otthonát s egy drága emlék előtt, Vajda Péter íróasztalán, kezdi meg munkáját. Mily különböző s mégis mily sokban rokon két szellem gondolatai öltötték fel a betűk alakját ezen az asztalon! Azt, a kinek keze rajta hidegült meg, mostoha végzete kergette mellé az orvosi tudományoktól, melyeket szegénysége miatt nem végezhetett be; a ki fölváltotta, szintén onnan jött, de boldogan és áldva jó csillagzat át. Mind-egyikök a legnemesebb törekvésekkel volt tele: de Vajda mindig saját balsorsának kódében látta az elnyomott

embert és kínos küzdelmeit; míg Greguss magasztos reményeinek, elszánt törekvéseinek, gondolata szabadságának biztató fényében. Lelköket egyiránt a minden-ség gondolata foglalkoztatta: Vajda azonban megakadt a természetnél, szépségénél és nagyságánál, s istenség gyanánt imádva azt, föllengő himnuszokat zengett hozzá; míg Greguss eligazodást keresett a tünemények csodás világában s imádás át a mindent megfejtő, mindent megértető egyetlen csodának őrizte meg. Ezentúl minden szó, mely ez asztalnál papírra került, egy nevet szolgált, melyet eddig csak ritkán és vonakodva írtak le rajta: az Isten nevét. Vajda a «zatban és a napban» minél megfoghatatlanabbnak igyekezett mutatni, Greguss minél szükségszerűbbnek. Új nyelv szükségét érezte mindegyik s amaz homályos értelmű, de hangzatos szavakat alkotott, melyek rhapsodiáiba üljenek; emez megkülönböztető kifejezéseket, melyek gondolatait minél élesebben világítsák meg. De egy eszme mégis szorosan egyesítette kettejüket, melynek nevében mély kegyelettel vette át Greguss új birtokát. Ez eszme: az ember-szeretet s az emberi méltóság tisztelete volt.

A fiatal tanár székét nemcsak lelkesedéssel, de mély és igaz hittel foglalta el az ideálban. Mi volt természetesebb, mint hogy a mint szabadon tekinthetett körül az életben, először is eszményeit kereste. Hite oly nemes és rendületlen volt bennök, hogy a végzet is mintegy tisztelni látszott: legelső és legszebb álmát valósággá derítette. A családi boldogság eszményét megtalálta a szövetségben, melyre lépni sietett. Ne szóljunk erről a szövetségről, az önfeláldozó szeretetnek, az elme és szív közösségének, az egymásba olvadásnak e példájáról. Ne szóljunk emlékbeszédben róla, mert még él. Él,

mint menyegzőjök napján, bensőségének teljes erejében, csak jelképeit változtatva: az ifjú szemek boldog mósolya után a hitves tekintetének hálás derűje, a legdrágábbért rettegő aggodalom után az özvegy könnyei jelentik. A kik nem ismerték e viszonyt, azoknak hiába festenők; a kik tanúi voltak, azok hitők zálogául fogják őrizni mindenkor. Greguss egy levelében «ethikája erkölcsi irányójának» nevezi feleségét. «Ezer szerencse, sóhajt föl. Különbén a sok hányatás között, melyek 1848-ban megindultak, mi lett volna belőlem? Annyi elválás, annyiszor feldúlása tűzhelyünknek, annyi költözés, annyi idegen hely!» Az új házasok lakába a boldogsággal úgyszólván egy időben köszöntöttek be a megpróbáltatások. A fiatal tudós, kinek érzései eleitől fogva egyszersmind meggyőződések is voltak, nemcsak a családi tűzhelynél, hanem a világ folyásában is ideáljait kereste. Már ezeket nem találta meg: átkozott középkor! De azért nem kevésbé hitt bennök s valósításukra tört. A haza, nemzetiség, emberjogok gondolatától dobogó szívvel várta az óra ütését. Másképp kell lenni, mindennek másképp kell lennie: érezte, mondta, tette; s a harcznak, melytől már terhes volt az idő méhe, első soraiba kívánczozott, hol az áldozatok szoktak állani. Mindig embere volt szavának s a kelő nap, mely megváltást hirdetett, fegyverrel kezében találta a Tisza partján, majd Világoson. Mert az óra ébresztő ütése ép oly szédítő gyorsasággal olvadt át a harci tárogató győztes sikoltásába, mint ez a gyászharang kongásába. Greguss földig sújtva hallgatta egy aradvármegyei pusztán, hol álnév alatt lappangott, azután a nagyváradai börtönben. Mikor egy év múlva kiszabadult, meg volt fosztva otthonától, kenyerétől, reményeitől. Csak a hitvesi szeretet állott

oldalánál és sebeit kötözve, Pestre kísérte. Ugyanoda, hol egykor sóvárgó vágygyal kereste a hajót, melyen hivatásának tengerére szálljon, s a hol most hajótörötten bolyongott.

Bölcséleti, széptani és kritikai dolgozatai már fölkeltek iránta az irodalmi körök figyelmét. Különösen a Kisfaludy-Társaság kiadásában megjelent munkája, a Szépészet alapvonalai, mely 1849 októberében hagyva el a sajtót, a magyar irodalom első fecskéje volt a még füstölgő romok fölött s egyszersmind a Kisfaludy-Társaság búcsúja a magyar közönségtől, melylyel tíz évig nem találkozhatott. Mint egy későbbi beszédében hálásan jegyzi föl: Toldy Ferenc volt az, ki Pestre segítette s szerény álláshoz juttatta 1853-ban az újon indult Pesti Naplónál. Itt kezdődik hírlapírói munkássága, melyet a Napló, Magyar Sajtó, Ország s a Politikai Hetilap mellett, most mint szerkesztő, majd mint dolgozótárs, másfél évtizednél hosszabb ideig folytatott. Tudományos és irodalmi dolgozatai, politikai és kritikai czikkei nemcsak az alapos készülségű és nemes ízlésű író, hanem a lelkes és okos hazafit is hirdetik. Költészetünk, de tudományos irodalmunk is, sohasem viselte jobban magán nemzeti törekvéseink bélyegét, mint e szomorú időkben, melyek a helyett, hogy megbénították volna, szárnyakat adtak neki. A ki csak arra készült, hogy a választottak, a szakértők kicsiny körének beszéljen, egyszerre megkapta a szót, melyet az egész nemzet megértett. Az irányban, melyet követett, az igazságokban, melyeket keresett, a tárgyokban, melyekhez vonzódott: mély jelentőségű hazafias célzat volt. A jelen kétségbeejtő, a jövő vigasztalan, a nemzet a kimerültség csüggedésébe készül lanckadni. Költőink, íróink, tudósaink e csüggetegségtől fél-

tették legjobban s ezzel szállani szembe: fő feladatuknak tekintették. A költő szava lett vezérgondolatuk:

Nem vész el bármi sors alatt,
Ki el nem csügedett.

E lesújtó viszonyok között ritka tapintattal, azt mondhatnók: a hazaszeretet ihletével találták meg a mentő gondolatot. A mint elődeik a nagy reformkorszak küszöbén, Kisfaludy Károly és Vörösmarty korában, a tespedő nemzetet a múlt dicsőség költői képeivel igyekeztek felrázni, ők is a múlt tengerébe vetették reményök horgonyát. Nem a képzelet tündérfáklyájával keresték föl, mint amazok, hanem a bányász mécsével, ki érc-eret keresve fárad, hogy a maga s övéi jövődjét biztosítsa. Azok oly nemzedéknek, melynek erejében nem kételkedtek, tettekre törő lelkesedést hirdettek a múlt nevében; ezek erőt és kötelességet. Vigasztaltak, biztattak és erősítettek, nem kápráztató képekkel, haz nem ellenvetést nem tűrő igazságokkal, melyek ne ar ábrándot táplálják, hanem a hitet. Különösen a magyaszellem múltja egyszerre oly beható és kegyeletes vizsgálat tárgya lett, a minő az előtt soha sem volt. Lelkes hazafiak és tudósok társasága mindjárt 1852-ben megindította az újabb Nemzeti Könyvtárt, régi magyar költők és prózáirók gyűjteményét; Toldy Ferencz 1853 őszén kezdte meg híres egyetemi előadásait a magyar költészet történetéről; Gyulai ugyanez évben adta ki Petőfi-tanulmányait s utóbb irodalomtörténeti kérdések vizsgálatához és Bánk bán fejtegetéséhez látott; Ipolyi magyar mythológiáját nyomatta és régi népkönyveink körül búvárkodott; gróf Kemény József kitaró szorgalommal gyűjtötte a szelleméletünk múltjára vonatkozó adalékokat és ereklyéket; Erdélyi, a magyar

népköltés első bűvára, 1856-ban irodalmunk egy negyedszázados történetét írta meg. Utánuk jöttek s úttörőket követték Greguss és Salamon. Mind a magyar ész múltját vizsgálták, magyarázták, tanították kiváló szeretettel. Munkáik mindegyikében a történeti, nyelvi és széptani igazságokon túl egy néma gondolat uralkodott, melyet széles e hazában megérezett és megértett mindenki, még az is, a ki amazokhoz, a kifejezettekhez, nem volt képes fölemelkedni. Karunk hatalma megtört; de ne csüggedjünk, nem ez egyetlen hatalmunk. Íme itt van a magyar szellem hatalma, mely győztesen és halhatatlanul emelkedik ki elhullott hőseinek sírjából. Bízunk benne s várjuk az időt, mely próbájára elérkezik.

Greguss lelkesen csatlakozott ehhez a beláthatatlan hatású, tudományos munkássághoz. A tollal is első sorban állt, mint egykor a karddal. Szerkesztője, Török János, biztatta irodalomtörténeti tanulmányokra, s ezeknek eredménye a Pesti Naplóban közölt arcképek: Pázmány és Faludi, Baróti és Dugonics, Ányos és Dayka, kikhez később Kohári és Kölcsey csatlakoztak. Az első ilyenmű terjedelmesebb sorozat volt ez: korábban indult meg, mint Toldynak szintén a Pesti Napló tárczájában közölt előadásai. Mindegyikben főképp az eszmei tartalmat vizsgálja, a tehetség magvát, s ebből igyekszik kifejteni stíljök sajátosságait és egész pályájok képét. Kritikáiban is, könyv- és színbírálataiban, még pedig a legkisebbekben úgy, mint a legnevezetesebbekben, mindig hű és következetes maradt bölcséleti s széptani alaptételéhez, az eszményiséghez. E tétel akkor több volt egyszerű esztetikai elvnel: szolgálat volt a nemzeti eszmének, melyet csak az ideál kultusza, egy nagy erkölcsi fölemelkedés menthetett meg. Mindig és mindenütt

igazságot követelt s követelt minden igazságot: a lélektanit úgy, mint az erkölcsit, s ezt mint a történetit. Kérlelhetetlenségében nem újra meg újra titkos óvás hangzott-e ama nagy igazságtalanság ellen, melynek bilincseit nyögtük; nem bátorítás-e, hogy csupán az igazság az, a mi életrevaló, a minek jövője van? A kontár művészeket és kontár államférfiakat, kik nem törődnek vele, egyenlő bukás várja. Finom megfigyelései és elemzései biztos és szilárd műfelfogásban s gazdag tudásban gyökereztek. Következetessége némi ellentétbe hozta az uralkodó felfogással a népies felől, melyet ő, hegeli dialektikával, a műszellem fejlődésének valami egészen külön s legalsóbb fokául jelölt ki. A népieskedő és sallangos versírók üres túlzásai csak fokozhatták felfogásának azt a merevségét, a mely az erős meggyőződésekkel legtöbbször amúgy is velők jár. E merevségből folytak fiatalkorának kritikai tévedései, melyeket később nemes bátorsággal vallott be s igyekezett jóténni. Méltatlan ellenfelektől, még évtizedekkel később is, kíméletlen támadásokat kellett miattok elszenvednie. Pedig bár kritikáknak minden tévedése a műelvekhez ragaszkodás s az erős meggyőződés botlása lenne! E tekintetből Greguss tévedései, még a legnagyobbak egyikével szemben is, bizonyára sokkal tiszteletreméltóbbak, mint ellenfeleie az ő irányában. Azonban túl vagyunk a türelmetlen ifjún: az érett férfi előtt, kinek legkisebb érdeme is elég lehetett arra, hogy forrongó izlésének egykori legnagyobb csalódását elfeledtesse. A legjobb, a legelső között munkálkodott a szép és igaz törvényeinek magyarázásával és alkalmazásával a nemzeti szellem erősítésén és fejlesztésén. A műfelfogás tisztázásával s a műízlés nemesítésével emelni segítette a nemzet szellemi

színvonalát. Megértette s minden erejével igyekezett megértetni ő is, a mit Kemény Zsigmond az Élet és irodalom című czikkeiben oly mély elmével fejtegetett, hogy: a magyar hazafiság és a magyar műveltség egy dolog. Lelkesen követelte és pihenés nélkül fáradt rajta, hogy egygyé legyen. Egyik a másíknak lelke, ereje, élete. Az igazság győzelmébe vetett hit erősítette, hogy a bekövetkezendő diadal érettebb, fejlettebb, önmagát jobban ismerő és sorsát megbecsülni képes nemzetet találjon. A diadal végre megérkezett: nem erőszak, hanem hit, kitartás és bölcsesség hozták meg. Mielőtt az alkotmányos törvényhozás kapui megnyíltak volna, többéke vésbbe elnyomott irodalmi intézeteink kötelékei már feloldattak. Az akadémiának megengedtetett, hogy új tagokat vegyen fel, a Kisfaludy-Társaságnak pedig, hogy tíz évre szünetelő munkásságát folytassa. Mind a két intézet legelső választó ülésén, amaz 1858 december 15-én, ez 1860 július 15-én, tagjai közé iktatta Gregusst, a díszes neveknek abban a gazdag sorozatában, melynél fényesebb sohasem vonult még be egyszerre ezekbe a csarnokokba. A Kisfaludy-Társaság nemsokára titkárává is választotta, rábízva hivatalos ügyeinek kezelését, évkönyveinek és vállalatainak szerkesztését s a megindított Magyar Shakespeare intézését. Tizennyolcz éven át, új meg új bizalom által marasztva, tartotta meg helyét, csak halála előtt négy évvel cserélte föl a másodelnöki székkel. Társaságunk atyja, Toldy Ferencz, vezette be, mintegy saját utódját mutatva benne, egész szeretetének örökösét, melylyel legkedvesebb alkotásán csüggött. Gregussban megtalálta, a kit keresett. A mily lelkes buzgalommal vetette meg ő egykor magyar széptudományi intézetünk alapját, Greguss ép oly kitartó

és feláldozó ragaszkodással működött újjáalkotásán és felvirágoztatásán. Nemcsak egy negyedszázad gondját, fáradságát szentelte Társaságunknak, oly bensőleg, oly elváhatatlanul szerette azt, hogy halála után is körében kívánt maradni, alapítványával. Egész pályája fáradozásának anyagi gyümölcsét, lelke méltó társával egyetértve, egy nagy alapítványban hagyta társaságunknak, a legnagyobbak egyikében, melyek hazánkban kulturális célra tétettek. Azt óhajtotta, azt rendelte vele, hogy a magyar művészet legkiválóbb alkotásainak jutalmazásával, egész művészeti életünknek legfelső vezetése és irányzása a Kisfaludy-Társaság kezébe tétessék. De emlékéet ez intézetben nemcsak tisztviselői buzgalma és sikerei, nemcsak alapítványa fogják őrizni. Ha félszázados történetét környezi dísz: ennek nem egy sugara az ő szelleméhez vezet vissza. A Társaság koszorúját s vele az egész irodalomét nyerte el 1864-ben a Ballada elméletével. E könyv minden kétségen kívül a legjelesebb magyar esztetikai munkák közé tartozik. Irodalmunkban egyetlen műfaj sincs a felfogásnak olyan mélységével, az ismeretnek oly gazdagságával, a szellemnek oly fogékonyságával s a gondolkodásnak oly tisztaságával megírva, mint a hogy Greguss a balladáét kifejtette. Az általa vont kereten talán tágíthat egy újabb elmélet; a rokon fajok elválasztó korlátait tán nem fogja oly föltétlen tiszteletben tartani; a népköltési vonatkozásokat módosíthatják újabb felfedezések és vizsgálatok: de az bizonyos, hogy senki sem lehet el az általa gyűjtött világosság nélkül, mely a rejtelmest legjobban kedvelő műfaj, a balladai forma lényegére, sajátosságaira éles és tiszta fényt vetett. A pozitívizmus hatása alatt régi módszere némileg átalakult, eszméinek, észleleteinek kifejté-

sére új módokat, új eszközöket keres, a nélkül azonban, hogy rendszerétől, alapelveitől bármi kis részben eltért volna. A népies alapot erősebben emeli ki; de róla indulva, Aranyban nyugszik meg legfelső példaképen s végkövetkeztetésül a tragikai eszme fenségéhez jut. Elméletéhez utóbb Arany balladáinak részletes szépségeik minden titkába finoman beható elemzését csatolta. Hódolata e nagy szellem előtt úgyszólván föltétlen volt. Benne látta a népiesen, nemzetin és egyedien emelkedő s ezeket befogadó egyetemes költészetnek legmagasabb kifejezését irodalmunkban. Nincs senki, ki nála több szeretettel s lelkesebb hűséggel kísérte volna Aranyt «költői álmaiba». Hűségét még végzete is megpecsételni látszott: alig néhány hét múlva elkísérhette a Nagyot végső álmába is. A tragikai dal magyar mesterétől tért a tragikai dráma világfejedelméhez. Bár az akadémia megbízásával készült, de a Kisfaludy-Társaság nagy műfordító vállalatához csatlakozik Shakespeare pályájáról írt munkája, melynek második részét nem fejezhette be. Gondolkodásának eredetiségét egyetlen dolgozata sem bizonyítja jobban, mint e könyv, melynek tárgyáról németek, angolok, francziák már egész könyvtárakat írtak előtte. Szelleme sem el nem tévedt e könyvtárak útvesztőjében, sem el nem vezett gazdagságukban. Munkájában tárgyalva minden nevezetesebb kérdés, mely Shakespeare és alkotásainak összességére vonatkozik. Elmésen csoportosítva és élesen megvilágítva minden rajok tartozó fontosabb adat. Biztos szemmel és a leglelkiismeretesebb tájékozottsággal tekintve át az egész roppant irodalom. Mindezek közt meg tudta őrizni Greguss felfogásának önállóságát, különösen a népszerű Taine-nel szemközt, ki Shakespeare-ben csak a képzelet-

nek fenséges szertelenségét látja. Lángelméjének saját-szerűségeit vizsgálva, nem feledkezik meg erkölcsi valójáról. Mint az akarat szabadságának hirdetőjét mutatja be; a legnagyobb tanúul idézi mindazok között, kik valaha bizonyoságot tettek az anyagi kényszer rövidlátó tudománya s a pessimismus gyáva bölcselete ellen. Uralkodó eszményeül a harcban kivívott erény mutatja föl; uralkodó érzéseiül: irtózatot a gonoszságtól, szájalmat a lelki betegek, megbocsátást a tévedők és szeretetet az ember iránt. Hisz hitében, keresztyén voltában, hazafiságában. Annyi ellentétes elmélet között vájjon az övé-e az igazi? Ha nem merjük is eldönteni, de könyvét a régi igazság megható bizonyosságaként teszszük le, hogy: halványainkban mindig saját eszményeinket testesítjük meg.

A Kisfaludy-Társaság még egy munkával bízta meg: egy nagyobb, rendszeres eszthetika kidolgozásával. Pályája is, annyi hányatás s oly hosszú «szellemi számkivetés» után, mintegy újra kezébe adta azt a tollat, melyet húsz évvel azelőtt le kellett tennie. Miután néhány évig az országgyűlési naplót szerkesztette, a budapesti egyetem 1870-ben az eszthetika tanszékére hívta meg. Ezzel jutott el életének igazi révpartjára. Hogy a küzdelmek, melyek megelőzték, a hosszú munka, melylyel kivívta, a magas célok, melyeket reménye hozzákötött, mily becsessé tették előtte e drága kikötőt: mi sem bizonyítja jobban, mint hogy mennyire megbecsülte azt. Teljes mértékben érezte helyének fontosságát a nemzeti művelődés ügyére, melyet egész életén át szolgálni kívánt s ezzel a kötelesség súlyát is. Komoly tiszteletet vitt magával tanszékére a tudomány iránt, lankadatlan kedvet munkája folytatására, erős hitet eszméiben s meleg von-

zalmat tanítványaihoz. Ez az alapja annak a ritka bensősegű ragaszkodásnak, melylyel ezek is mindvégig csüggöttek rajta. Mesterök volt, a mint a vallásos hagyomány értelmezi e szót: barátjok és tanítójok. Szívvel nyerte meg őket gondolatainak s gondolataival szívének. Nemcsak tanította nekik a szépet, hanem bennök magokban is kereste és fejlesztette: az igaz iránti fogékonyság szépségét, az ifjú lelkesülés szépségét, a szeretet szépségét. Hallgatói nem csupán kathedrája körül sereglettek, lelkesen figyelve reá, a mint a szép bölcséletét, vagy Shakespeare és Molière, Arany és Madách remekeit fejtegette, lassú, szaggatott, de a gondolatokat elevenen és gazdagon hullámoztató szavával. A tehetségebbeket és buzgóbbakat gyakran és szívesen gyűjtötte maga körül házánál is. Ennek kies fekvésű verandáján, a természet fenséges képei előtt, az égboltra szökkenő csillagok fényénél s a zöld hegyek örök koszorúja közt: hányszor magyarázta nekik esztetikájának utolsó fejezetét, azt, melyben a tudomány a bitbe olvad át !

Így folytonosan új meg új ösztönt merítve, a gondolatnak minél világosabb kifejezésére, minél biztosabb fejlesztésére, minél gazdagabb képére törekedve: folyvást tanította, írta, végezte s némileg mégis bevégeztelenül hagyta könyvét. Javított rajta még azzal az arany - tollal is, melylyel tíz éves tanárkodásának ünnepén tanítványai tisztelték meg. Ők rendezték sajtó alá, már halála után, legnagyobb munkáját is, melynek magyar nyelvű irodalmunkban csak egy előzője van: magának Gregussnak régi esztetikája. Deák munkák és kisebb magyar értekezések azonban a széptudomány fejlődésének nevezetesebb mozzanatait, már a múlt század vége

óta, rendre bemutatták nálunk is. így mindjárt a legelső, Szerdahelyi György Aesthetiká-ja, 1778-ban a Wolff-Baumgarten-féle érzéki megismerés rendszerét tolmácsolta. A lélektan útjain haladva, a szép lényegét a tökéletességben keresi, ezt pedig az összhangban találja meg. A merő fordításokat mellőzve, Kant szubjektív kriticismusa is megtalálta képviselőjét Greguss Mihály Compendiurnában, 1820-ban. A szép és fenséges mivoltát az emberi megismerésnek a tiszta ész bírálatából nyert alapformáin vizsgálja. Nem a dolgok tükröződését keresi szellemünkben, hanem szellemünk tükröződését a dolgokban. A szép viszonyosságát hangoztatja; az abszolút szépet az Istenben találja meg, ki magában a szép-fogalmakat, hatásában a szép-érzéseket egyesíti: csodálatot, tiszteletet és szeretetet. Schedius Lajos Philocaliája 1828-ban és Nyiry István Szépségtudománya 1834-ben már mintegy átmenetet képeznek Hegel idealismusához, melynek legnevezetesebb képviselője a legelső önálló rendszeres magyar esztetika, Greguss Ágostnak 1849-diki Szépészet-e. Szépnek a szellem kifejezését tanítja az anyagban s e két tényezőnek egymáshoz való viszonyából származtatja különböző fajait. Elválasztja a szépség tárgyi és alanyi létét: azt, a mivel a szépben szembe állunk, attól, a mit vele szembe állítunk; azt, a mi benne alkotva van, attól, a mivel alkotjuk és felfogjuk. E kettséget keresi a képző és hangzó 'művészetekben: amazok inkább a tárgyhoz kötöttek és külsők, emezek magunkhoz csatoltak és bensők. A két csoport fölé általánosul emelkedik a költészet. Új esztetikájában, a nélkül, hogy alapgondolatai, vezéreszméi másokká lettek volna, módszerét, tárgyalása menetét, beosztását átalakulva találjuk. Az igazságot keresi, mely — akárhány alak-

ban, s akárhány körben mutatják be a tudományok — mindig egyazon igazság. Keresi a lélek tényeiből, különösen az érzésből kiindulva s a sarkalatosság törvényének alkalmazásával. Érti ez alatt a külső és belső világban szünetlenül nyilatkozó kettősséget, ellentétességet, s ennek szakadatlan érvényesülését a fogalmak fejlődésében. Mi más e felfogás, mint tudományos módszerül alkalmazása a lélek és test, a szellem és anyag amaz erős megkülönböztetéséinek, a dualismus elvének, mely Greguss gondolkodását, legelső jegyzeteitől kezdve, a materialismus ellen folytatott harczán át, utolsó költeményéig s tudományos rendszeréig jellemezte? E módszer nem egyszer csábította gondolatainak túlságos szétzedésére, jelentéktelenebb mozzanatoknak terjedelmesebb kiemelésére s ellentétek keresésére ott is, hol illenek nem kínálkoztak maguktól; de megadta gondolkodásának ritka következetességét és élességét, stíljének pedig rendkívüli világosságát és elevenségét. E törvény uralma alatt, melyet a vers lényegére nézve is határozónak tart, vizsgálja tudományának bölcséleti alapját s a művészetek tényeit, az ezekben foglaltató eszméket és fejlődéseket. Ennek alapján különbözteti meg a széptant és művésztant, s mindegyiknek általános és különös részét. Vele emelkedik az érzésről a szép felfogására. Azt a lelki erőt, melylyel az igazat, a jót meg a szépet felfogjuk, voltaképp egynek mondja s a lelkiismeretet, értelmet és ízlést egyazon tehetség különböző irányú működésének. A mint a léleknek e munkásságai, úgy azok a körök is, melyekre vonatkoznak: a jó, igaz és szép, beleolvadnak egy magasabb egységbe. Ez egységet a szép magában is kifejezésre juttatja. Tartalmára nézve nem egyéb, mint: jó; alakjára nézve nem egyéb, mint: igaz. E felfogásból

különbözteti meg aztán az erkölcsi és értelmi szép köreit s állítja össze egész rendszerét. Nem ellentétéül mutatkozik ez régi elméletének, hanem csak fejlesztéséül. A pozitivizmus, az új francia eszthetika hatása csak módszerén érzik, fejtegetései útján, előadásán; alapvető gondolatait alig érinti. Merev és kibékíthetetlen ellenkezésben állanak ezek Herbart formalismusával és Taine realismusával egyiránt, ellenkezésben mindazokkal, kik egyedül a dolgok alaki viszonyaiban keresik a szépet, egyedül az igaznak kifejezésében a művészetet. Greguss, míg az írás művészeinek iskoláját járta, nem feledkezett el arról, a mit a gondolkodás mestereitől tanult. Esményisége megőrizte összeköttetését velök s ez összeköttetésben megőrizte nemcsak gondolkodásának következetességét, hanem szívének ifjúságát is.

Hol a tudós, ki egész életével oly állhatatos és meggyőző példáját szolgáltatva volna tanainak? Eövid foglalatukat utolsó fejtegetéseiben is, az igaznak, jónak és szépnak egységében fejezte ki, abban, hogy a szép mű s a szép tett ugyanazon törzsnek két hajtása. Az ő nemes szelleméből mily dúsan sarjadtak e kettős hajtások! Gondolata visszhangjául hangzik amaz, ifjúkorában kifejezett törekvésének, hogy: életét szépművé tegye, magamagának művészévé emelkedjék. És mikép váltotta be feltételét? Mit mutat, mit képvisel pályája? Az érzés által megszentelt tudományt s a szív által szóló bölcseséget; a léleknek férfias érettségét, melylyel egyensúlyban marad fogékonysága; okosságot, mely sohasem szűnt meg jószág lenni; mérsékletet, mely az élet visszásságai s az anyag kényszerű bilincsei közt is megőrizte lelkesedését; filozófiát, mely a szívnek nemcsak megnyugvása, hanem fölemelkedése is. Annyi jótett

tanúskodik költői voltáról, mint szép vers. Útján nem kevesebb áldást fakasztott, mint eszmét. Az ilyen szép-élet nem szépmű-e egyszersmind; istennek áldása, mint az ő hálával telt szíve vallotta? E szívbe nem férkezhetett keserűség a szenvedések napjaiban sem, melyek oly kegyetlenül hosszú sorral készítették megváltatására. Őt, a kinél soha senki sem volt jobban elkészülve rá, életének bármelyik napján. Visszaemlékezése megnyugtatta, öntudata bátorította, hite fölemelte. Az a rendületlen hit az Istenben és gondviselésében, melyhez hű maradt mind halálig. Életében, küzdelmeiben, haldoklásában egyiránt «bízva bízott». Szelleme sohasem látszott szabadabbnak, mint a kór nehéz kötelékei között. Fájdalmait nem némán tűrte, mint a pogány bölcs, hanem dicsérve Istent és áldva végzését, mint hívő keresztyén. A inertben című költeménye feltárja lelkét e szomorú napokban. Nagy költőink közül is nem egynek búcsúzó szelleme vetett útjára vissza ilyen végső sugarat. Berzsenyi Életphilosophiája, a gigási Öröknek chaosa előtt, csak az élet szépségének élvezetében nyugszik meg s egyszersmind végességében is; de nem nyomhatja el teljesen sem a kétség hangját, sem lelke betöltetlen vágyainak sóhaját. Tompa merengő lelke, utolsó verseiben, a végtelenre tör, de mintegy kárpótlásul a szomorú végesért. Elfordul az élet hányatásainak képeitől, melyek között, küzdve bár és fennre törve, csak halotti koszorút nevelt magának; mit keresne tovább lelke e romoknál, fölfelé sóvárog közülök. Arany E^alogusa is panasz, egy lemondó nagy léleknek megható panasz. Az örök kétely Nessus véreként emészti; életének munkája csonkán maradt; egyetlen édes vágya, a független nyugalom, elérhetetlen. Szegett szárnyú rab madárnak

érezte magát, mikor a mi szemeink előtt még fenn szárnyalt dicsőségének magasában. E versek hatalmasabb költői képzeletből s elragadóbban zengő ajkokról fakadtak; de egyikök sem vigasztalóbb, egyikük sem megnyugtatóbb, mint Greguss kerti búcsúja. Ő utolsó pillantásával is látja Ithakájának partját s boldog, hogy láthatja, ha el nem érte is; őt is környezik romok, de végső tekintete e romokból hajtó virágra esik; az ő szárnyait is megnyirbálta az élet, de áldja az édes pihenőért, melyet rabságának nyújtott. Halálával szemközt hálás életeért, testi nyomorában hálás lelki épségeért, a nagy kétség küszöbén hálás hitéért. Hitéért, melyet megőrzött Istenhez, emberhez, nemzetéhez; melylyel megnyugodva köti össze a múltat és jövőt, az ismeretet és sejtettet, a végest és végtelent, amabban szépnek látva ezt s ebben még szebbnek amaszt. Egy kéz szorítását érezzük e versben, mely nem reszket sem a fájdalomtól, sem a megbánástól, sem az ismeretlentől. A kéz már hideg, de szorítása még bátor és bátorító.

Így élt és így halt meg Greguss. Az a hit, melylyel szemeit lezárta, minket is illet, kikre nemcsak munkás keze keresményét, hanem lelkét is örökül hagyta. Hitte, hogy nyomában fogunk járni. Hitte, hogy a nagy szellemek kultuszával fáradatlanul szolgálni fogjuk a nemzeti közműveltség ügyét. Hitte, hogy nemzetünk szellemi életének szeretetteljes vizsgálatával s buzgó fejlesztésével anyagi és erkölcsi erejét gyarapítjuk. Hitte, hogy korunk bölcséletének csüggeteg áramlatával s művészetének alantjáró divataival szemben hirdetni fogjuk az eszmének örök, megváltó hatalmát. Hitte, hogy a munka, a míveltség, az öntudatos erő s a szent fölemelkedés biztosítani fogják nemzetünk jövőjét. Midőn a Kis-

faludy-Társaság koszorúját sírjára teszem, hadd végezzem azzal a fohászkodással: legyen neki az ő hite szerint !

KOVÁCS PÁL.¹

A győri sír, melybe *Kovács Pál*, a múlt évi augusztus 13-dikán roskadt, ép oly érdemes, mint hosszú pályát zárt be. Elejét szinte irodalmunk fenséges legendáinak fénye világítja meg: a hősök és vértanúk küzdelmei, kiket ő még színről-színre láthatott. A toll, melylyel írni tanult, tán ugyanaz volt még, melylyel édesatyja, Kovács Ferencz, elbúcsúzott — a komáromi paplakban, a debreczeni nádas házban kora halállal vívódó barátaitól, a *Mesék* költőjétől és Lilla énekesétől: Péczelitől és Csokonaitól. A serdülő ifjú fején az agg Kazinczy kezei nyugodtak; az ő áldása kísérte írói pályájára. Ez az áldás meg is fogant: az ifjút új világba bocsátotta a mester, mely nem az ő világa volt többé. E világ koszorúi nem a Helikon virágaiból voltak fonva, hanem a haza földén termettekől, s nemzeti színű szalaggal kötve át. De mindegy: *i bone, quo sors tua te vocat !* Áldása meleg és fogatos volt. Mintegy átöntötte vele az ifjúba a maga kitartó lelkesedését és munkabíró erejét, ha eszményeit már nem önthette át és útján nem vezérelhette is. Az, a ki a fiatal Kovács Pált barátul, vezérül, mesterül ölelte át: *Kisfaludy Károly* volt. Hosszú évek, évtizedek folytak el azóta; több mint egy félszázad. És ő még mindig Kisfaludy kezét szorította, szíve ezével dobogott össze. Dobogott utána a gyönyörűségben, mikor a magyar élet fejlődésének erőből duzzadó képei fel-

¹ Felolvastattott a Kisfaludy-Társaság 1887-diki közülésén.

tárultak előtte. Dobogott utána jókedvében, a magyar tréfa, magyar vidámság, magyar dal, magyar adoma hangjain. Dobogott vele a magyar színművészetért, híven kísérvén annak sátoros szekereit egészen pompás palotáiiig. Dobogott a nemzeti és művészi eszményekért, melyek mesterének lelke előtt derengettek. Dobogott, mint ezé, utolsó óráján is a tántorítatlan hitben, hogy Magyarország: lesz. Ez eszmék, e lelkesedés, bár töredékekben, új irányokban, új alakokban, istennek hála, élnek ma is; de úgy, a mint Kisfaludy Károly őrizte szívében, abban az alakban, azokkal a tárgyakkal: Kovács Pál volt az utolsó, aki ápolta. Ő volt az utolsó köztünk, ki látta a mestert. Vele halt ki az Auróra-kör, melynek Kisfaludy Károly alapítója és élő emléke volt. Az írói kedvet apjától örökölte, Kovács Ferencztől, ki Festetics Antal jószágigazgatója volt s Dégen lakott, Veszprém vármegyében. Ifjú korában hosszabb időt töltött külföldön, mérnöki tanulmányokkal foglalkozva. Nemcsak műszerekkel, földabroszokkal és diplomával, hanem egy kis könyvtárral tért haza, melyben a díszhelyek Lafontaine-é, Boileau-é és Voltaire-é voltak. Amíveltségben akkortájt a hazafi-érzés könnyen szította fel az írói törekvés szikráját. A művelődést nem érezték általán hazafias kötelességnek; de a műveltekben, a testőröktől a szerzetesekig, kivétel nélkül és lelkesítőn ébredt egy hazafias kötelesség: a művelődésnek, még pedig a magyar művelődésnek terjesztése. Magyar íróvá lenni: nemcsak a tehetség adott jogot, hanem mintegy a műveltség és hazafiság találkozása kötelezett. Mily kicsinyesnek látszik e szent törekvésekkel szemben a széptan szempontja; mily áldáshozónak a hazafias és írói hivatás ez elvétett egybekapcsolása; mily óriásinak

e szellemi napszámosok munkájának eredménye: a nemzet felébresztése és megváltása, melyre nincs a világnak lángelméje, a ki büszke ne lehetne! Egyikök volt az öreg Kovács Ferencz, ki dégi házánál az oda vetődött Csokonaival poharazás közben el-eltűnődött nem a szép múlton, hanem a szép jövőn. Tőle telhetőleg igyekezett előkészítésén is. Sűrűn levelezett Kazinczyval, mívelődésünknek leglelkesebb apostolával, azután Péczelivel, a XVIII. század e legnemesebb magyar chauvinistájával. A mezei munkában el nem törődve ült íróasztalához. Öt vaskos kötetben ma is megvannak hagyományai: eredeti mesék és költemények, Lafontaine modorában, egy tragikus magánjelenet Polyxenától, Boileau *Pulpi* íwsának meg is jelent fordítása, egy kiadatlan Milton-törredék, több fordított tragédia, regény és rőpirat. Az újabb magyar veistechnikának és prózai stílnak nem ízléstelen kísérletei a felvilágosodás korának világ-eszméin s egy emberszerető szív és okos fej nyilatkozásain. A kor hangjából, képeiből, nézeteiből nem érdektelen töredékek. Még megvan mind az öt kötet: meddig lesznek meg, Isten tudja.

A derék apa lelkesedése, a családi tűzhelynek ez a szent lángja, átszállott a gyermekekre is. Melegét legközelebből és legközvetlenebbül érezte a második leány: Terézia, később Literáty Jánosné. Dukai Takács Judit példájára meg is próbálta a versírást s néhány költeménye megjelent. Én már csak késő vénségében ismertem a századik évéhez közeledő vak özvegyet. Mosolygott fiatal álmairól, de nem feledte el őket s szívesen beszélt róluk. Világtalan szemei mintha ragyogtak volna, a mint egy napos dicsőségét földéztük előtte félszázados sírjából. Még tudta könyv nélkül atyja nagy barátjának,

Kazinczynak verseit, mint a katakombák vak asszonya, ki mécsese mellett éneklí a katakhuménok énekét, a bit szavát, mind halálíg.

Íme Kovács Pál egyik családi öröksége: a korán, már kilencz éves korában elvesztett édes atya íróságának emléke, melyet kegyelettel emlegettek felesége, a szintén nem közönséges műveltségéről s eszéről ismeretes Eöry Juliánná és gyermekei. Híre nem volt országos, de Győr- és Veszprémmegyékben soká magasztalva emlegették tanultságát s kéziratban olvasgatták költeményeit. A szerető szívnek külön aesthetikai mértéke van. A szegény özvegy, olvasgatva elhunyt férjének könyveit, igyekezett legalább a maga kis körében megvalósítani eszményét: a művelt magyar családról. Öt leányának mindegyike utóbb gyűjtött könyvtárt, még pedig nem az irodalompártolás frázisának, hanem keble nemes szükségének áldozva. De még akkor neveletlen árvák voltak. Az özvegy s idősb leánya, közbül véve a legifjabb gyermekeket, az egyetlen fiút, a dégi házban, utóbb pápai lakásukon, elő-elővették a kedves zöld köteteket, Kazinczy, Csokonai, Péczeli leveleit s a faggyúgyertya világánál felidézték családjuk szerény dicsőségének emlékét. Az anya megsimogatta jó tanuló fiának fejét: óh ha ebből is olyan okos ember lenne, mint apja volt! Ereklýje volt egy pár babérlevél, férjének inkább igyekezetét, mint sikereit illetők. Szánhatta-e drágább főre, mint fiáé? Tanulj jól és kövesd apádat. A nagyok, kiknek ő barátjok volt, elhaltak már egymásután, vagy sírjok szélén vándorolnak; de ő érezte és mondta, hogy a mi körülötte történik, az csak a kezdet, kell jönniök új nagyoknak, mindig nagyobbaknak amazok után. Neked fiam, már e nagyobbak társává, barátjává kell lenned!

Ki sem ismerte még őket nevök szerint: s ez özvegyi lak álmodozásai közben feltűntek Kisfaludy Károly és Vörösmarty, Petőfi és Arany koszorús alakjai. Ezeknek volt hű barátjául, szerény társául szánva a fiú, kinek apja Kazinczy és Csokonai kezét szorította.

Pál jól tanult s erősen fejlődött. Testvéreivel együtt a testi erő és egészség képe volt. Mind késő vénségben haltak el; ketten közülök megközelítették a száz évet. Ez is családi örökségök volt. E drága örökségnek köszönöm én is sorsomnak egyik legdrágább ajándékát. Az ajándékot, hogy a testi alakba öltözött szeretetet, jószágot, hitet, oly hosszú ideig adatott oldalamon érzem. Az ajándékot, hogy érzésem és gondolatom nagyanyám szent tekintete alatt ébredhetett. Az ajándékot, hogy ő, a bibliai asszonyok hitével, hűségével, feláldozásával elkísérhetett férfikorom küszöbéig, s élő emléken fog kísérsni síromig! E kiváló testi épségének köszönhettem Kovács Pál pályájának nemcsak hosszúra terjedtet, hanem némi részben irányát, jellemét, sikereit is. Ebben gyökerezett lelkének háborítatlan vidámsága és lankadatlan munkakedve. Ebben, az élvezésnek az a ritka képessége, melylyel az életnek és művészetnek nagy és apró örömein csüggött mindvégig. Ebben, látásának az a világossága, melylyel az élet tarkaságait tekintette, fölismervén kicsinyben és nagyban a nemest és nevetségst s derült, harmóniás költészetet találván a mindennapi élet folyásában. Testi szervezetének rendkívüli szilárdsága tette képessé megküzdeni egy nem tövistelen élet, nehéz pálya, soktagú család gondjaival. Minden kötelességét betöltötte és sohasem fáradt el. Arczárói sohasem tűnt el a nyájas mosoly, ajkáról a tréfaszó s egy-egy vidám, hangos kaczagással bőven megpihent. Egészsé-

ges volt teste, egészséges és egyensúlyos lelke i«, mely nem vesztette el okos és tiszta felfogását az egymásba fonódó idők feladata és követeléseiről. Ifjúságában nem követte a messze jövőt, vénségében nem sóvárgott a messze múlt után. Fialtal hevét enyhítette a kegyelet azok iránt, a kik előtte voltak, agg napjainak bölcsességét megszépítette a bizalom és remény azokban, a kik utána lesznek. A *veteres migrate coloni* — a mint utolsó éveiben ő példázta és magyarázta, nem egy elégiának volt töredéke, mely sóhajtva vigasztal, csak egy ezópi meséé, mely mosolyogva tanít.

De hová kalandozom, hisz még ki sem indult útjára édes anyja szárnyai alól! A kép, melylyel szülőföldre körülvette, s a melytől messze szakadni sohasem tudott, a magyar földnek talán legderűsebb képe. A Dunántúl egyik szép vidéke, melyre odanyúlik a Bakony, az óriás bükkök e rengetege, az őserdők minden szépségével, minden vadsága nélkül. Úri lakok, nemesi kastélyok sűrűn fehérlenek a halmok alján s vén váromladékok árnyában. A Tapolczafő forrásai vígan csörgedeznek szerte s a Marczal bozótosa mindig hangos a szárnyasok csevegésétől. Távolban a Somlóhegy magános koronája; túlhan a győri sík, hol Kisfaludy Károly született. E szép vidék, melyet képzeletünk mindig napfényben fűrészt, tiszta magyar föld. Mosolyát, fényét, nyugalalmát magával vitte lelkében Kovács; magával tiszta magyar szavát s ép magyar érzését is.

Dégről a család Pápara költözött, hol egyik unokatestvére, Zsoldos Ignác, akadémiánknak szintén nem rég elhunyt érdemes veteránja, már nagy deák volt. Itt végezte a kollégiumot s a húszas évek közepén a pesti egyetemre jött orvosnő vendéknek. Hazulról nem

sokkal segíthetlek; a tanulás mellett rá volt utalva a kenyérkeresetre. Fáy Ferenczné leányát tanította, később Kazinczy Gábor hitvesét. Itt ismerkedett meg Fáy Andrással, a *Meséknek* már akkor országos híró írójával, kihez egyéniségének annyi rokon vonása csatolta. Barátokat szereznie, társaságokba jutnia nem volt nehéz. Egy fiatal szív egész szeretetreméltósága volt ajánlólevele: az a vonzó gondtalanság, mely nyugalmit a teljesített kötelesség tudatából meríti. Tettben mindig komoly, érzésben mindig nemes, beszédben mindig tréfás: kellett-e nála jobb barát, kívánatosabb tanítvány? Minden eléje nyújtott kezét megbecsült; minden szép szem szívesen hallgatott bókokra hevítette. Víg és kedves társalgó volt s értett a zenéhez is. Játszott zongorán, csak úgy cigányosan, hangjegyek nélkül. Még öreg korában is szívesen kísérte egyik leányát, ki szépen énekelt, s rég feledett, pompás hallgató nótákba menvén át, ott-ott feledte magát a zongora mellett. Egy szisszenés sem zavarta, felesége mosolyogva hallgatta Lavota és Rózsavölgyi méla dalait, leányai végül összecsókolták a zenélő öreg urat, ki ragyogó szemmel nézett végig rajtuk: ilyen legény voltam én valaha! Ilyen legény volt, legénykorában is tele családiassággal, családi körökbe vágyva, családi hűséggel csatlakozva barátaihoz, az élet tiszta örömeit keresve. Napsugár aranyozta be pályáját, ifjúságában és vénségében, magánéletében és íróságában, napsugár, mely nemcsak a vidámságnak, hanem a tisztaságnak is jelképe.

Családi kört, melyhez egész pesti tartózkodása alatt híven ragaszkodott, különösen Karácsék ősz-utczai hátalált, melynek feje, Karács Ferencz, jeles rész volt, két nőtagja pedig, Takács Éva, az anya, s

Teréz, az egyik leány, írói kísérleteket tettek. E derék házat is méltán sorozhatjuk amaz írói találkozó-helyek közé, melyekről Toldy Ferencz oly meleg és kegyeletes képet rajzolt. Ma is élő gyermekének, Teréznek, följegyzései szülei házának életéről és vendégeiről a húszas években, irodalomtörténeti fontosságúak. A házat sűrűn látogatták írók és művészek, a régiebbek is, a kik Pestre kerültek, s az ifjabbak, kik Kisfaludy Károly körül gyülekeztek. A fiatal orvosnövendék, Kovács Pál, itt s a Fáy-háznál az írói élet sodrába került. Egészen egymás szomszédságában láthatta ennek gyors fejlődésében két különböző korszakát. Gyermekemlékei közt látta a régit: Kazinczy világát. Vidéken, elszigetelve, a másnemű kenyerkeresettől lopott órákon, a szellemiekről csak könyveivel társalkodva, dolgozgat egy-egy lelkes ember, inkább a hazafi reményében, mint az írói dicsőség vágyában dobogó szívvel. Társait csak levelek útján keresi fel és ismerheti. Életének alkonyát két vagy három szép napnak emléke aranyozza be; halálos ágyán is emlegeti: ez nap látogatta meg Kazinczy, ezen az estén találkozott Kapósvártt Csokonaival. Igaz, valóban, láttam őket, elhihetitek, isten veletek! Ezt az írói életet látta még Kovács Pál apjának házánál. Az írói pálya, az írói központ, mely még az imént álom vala, gyorsan valósággá lesz Pesten, Kisfaludy Károly világában: a magyar költőnek tapsoló színi közönség, egymás körében élő írók csoportja, kiket tehetségök nemcsak lelkesít, de már táplál is, bár elég soványan, kik nap-nap után találkozhatnak, egymást lelkesítve, biztatva, útbaigazítva. Ezt az írói életet találta Kovács Pál Pesten. A hirtelen fejlődés mily elevenen hathatott képzeletére, mily reményeket ébreszthetett lelkében, mily merészen alkothatta

meg a jövő képét s szóhette ebbe bele saját titkos álmait! Ő, kinek minden törekvése komoly s minden szava tréfa volt, íróságát is mintegy tréfálkozva kezdte, de komolyan ezezett. Verseket, kis vígjátékokat, víg elbeszéléseket kezdett írni, inkább csak barátjainak, ismerőseinek mulattatására. Ezek már jó ideje mintegy házi poétájuknak ismerték, mikor neve, még elég ifjan, a közönség elé került. Egy kis versét meg egy színdarabját 1828-ban kiadta Szeder Fábián Urániájában; két vígjátékát akkoriban elő is adták Karacséknál, s az egyiket, *Karácsony éjjelét*, Karács Ferencz szintén 1828-ban külön füzetben kinyomatta. Ugyanez évben már egy víg beszélyével: *Kicsinyből mi lesz?* a Koszorúba is beköszönt. E tréfás kérdés bizonyára megrezdült komoly visszhanggal is lelkében: kicsinyből, belőlem, vájjon mi lesz? Sem ambíciója, sem képzelete nem volt féktelen: azt hiszem, megnyugodott egy jó ember és derék író képében, írói becsvágya ébredezett, termékenysége gyarapodott. Egymásután ismerkedett meg az akkori Pest minden nevezetesebb írójával. Csakhamar alkalmá nyílt egymás mellett láthatni a két irodalmi korszak fő képviselőit, melyek mesgyéjén lépett föl. Kazinczy 1828-ban Pesten járt az akadémia rendszabásainak ügyében. Testben megaggott, megroskadt. Arcza sárga és beesett, egy-néhány kusza ősz hajszál tar homloka körül, tekintetében a vénségnek egy keserű vonása, csak apró barna szemei élénkek, minőnek a Vécsey-féle arczkép mutatja mausoleumában. Egykor híres gúnyja elhallgatott, ereje már-már parázsba roskadt, szemei hiába keresték a régi eszményt s értetlenül nézték az újat; de színtelen ajkain áldást hozott rája és áldozóira. Az irodalomnak nem vezére többé: patriarchája volt. Megáldotta Kisfaludyt,

és Vörösmartyt, kiket tanítványainak vallott, de nem érzett övéinek. Megáldotta az ifjú Kovács Pált is, régi barátjának fiát — oh az hívebb volt, de te légy szerencsésebb. Elkérte arczképét is. Az új irodalom meghajtotta zászlóját előtte, de más jelszót hangoztatott, más vezér után indult csatába. Hódolat a a széphalmi aggastyán előtt csak általában a magyar költészet iránti lelkesedését s a nyelvújításhoz való csatlakozást jelentette. De az új irodalmat új szellem lelkesítette — a képzelet szabadságának hirdetése s a nemzetinek kultusza. Dodona berke megrendült s a görög múzsák nálunk valóban fegyverzörgés közt hallgattak el: a feltámasztott Árpád és hadai fegyvereinek zörgése közt. A szárnyra kapott képzelet oly időkre szállott vissza, melyek fölött előbb csak félénken suhant el: a régi nagyság képeihez; oly tárgyakon pihent meg, melyeket korábban lenézett: a magyar élet alakjain és jelenetein. Érzékenyít és helyett lelkesíteni, sóhajtozás helyett jellemezni akart. Érezte nagy, nemzeti feladatát, s érezte, hogy nagyra született. Jöjjetek epikusok és tragikusok, komédia-írók és novellisták: mutassátok meg nekünk dicsőségünket, hogy lelkesedhessünk, — vétkeinket, hogy levezekelhessük, — gyarlóságainkat, hogy megjavulhassunk, — erőnket és erényeinket, hogy bízhatunk. Mutassátok meg, milyenek voltunk, milyenek vagyunk s milyenekké kell lennünk. E lelkes csapathoz, mely eszthetikai bélyegét is a nemzeti reformkor szellemének köszönhette, csatlakozott Kovács Pál. A fenségeshez nem volt tehetsége, igenis jókedvű volt hozzá; az eposban épen nem tett kísérletet, a komoly drámában is keveset s nem jelentékenyt. De az új irány programjában az ő egészséges felfogásának, vonzalmának a valóság iránt, komikai erének, mely a

jellemzetesre törekedett, mindenekfelett pedig magyar érzésének és hangjának szintén meg volt a szerepe. Főleg a víg elbeszélés, a komikai életkép terén szerzett becsületet az iskolának, mely nevelte s magáénak vallotta. Erre volt legtöbb hivatása, ezzel szerezte igazi népszerűségét s ehhez maradt hű legtovább. Előbb az Urániában és Koszorúban, majd az Aurorában, Társalkodóban és Athenaeumban sűrűn jelentek meg novellái és vígjátékai, amelyeket előbb hol Fáyéknál, hol Karacséknál olvasgattott föl. De nemcsak itt tetszettek, nemcsak Fáy András és Karács Teréz, a jó barátné, dicsérték; jól mulatott rajtuk s írójokat hamar megszerette az egész magyar közönség.

E közben szorgalmasan végezte tanulmányait s 1833-ban orvosi oklevelet nyert. Nyomtatásban is megjelent értekezését, az akkori viszonyok közt fehér holló gyanánt, magyar nyelven írta, a növendék nőnemről. Bár sok jó barátot szerzett a fővárosban, nem tudta ráhatározni magát, hogy itt telepedjék le. Kis városban kisebbek a pályatörés nehézségei, nyugalmasabb, vidámabb, az ő valójának megfelelőbb az élet, a családalapítás könnyebb. Okos megfontolása, hajlamának és tehetségének számbavétele még nemzeti kulturális törekvéseit is nagyobb, intensivebb sikerrel biztatta ott. Arra születt, hogy neveltetve hódítson eszményeinek: hangja nem volt tárogató, mely messze földet bezüg, tréfáit egy kisebb kör jobban meghallhatta, jobban megértette és szívére vehette. De meg vágyott is vissza szülővidékére, a halmos, verőfényes Dunántúlra. Egy évig Komáromban lakott, hol annyira szeretett Katka nénye, az én nagyanyám, volt férjnél. Itt kezdett közelebről foglalkozni Hahnemann Sámuelnek akkor terjedező tana-

val, melyet egy régibb novellájában, *Ki hitte volna*, kegyetlenül kitréfált. Megismerkedvén azonban mélyebben e rendszerrel, kedvet kapott megismerkedni alapítójával is. 1834-ben kiment Németországba s hosszasabban időzött Berlinben, majd a homeopathák Mekkájában, Köthenben, Hahnemannál. Híve és lelkes tisztelője maradt végig; olajba festett arczképe ott függött íróasztala fölött s utolsó rendelkezései között meghagyta családjának, hogy e képet becsben tartsák. Hazatérve külföldről, Győrött telepedett le s nemsokára meg is házasodott. Szívtörténetéből egy pár szép vonást jegyzett föl, különben egészen költött cselekvényű novellájában, a *Polgárleányban*. Egy ritka szépségű és műveltségű pápai leánykát, Vélsz Emíliát, vette nőül, kinek kezével a gondviselés megpecsételte azt a határozatát, hogy Kovács boldogságra született.

De olyan boldogságra, melyet önfeláldozó és szakadatlan munkával kellett megszereznie és megtartania. Messze környéken a legkeresettebb és legkiválóbb orvosok egyikévé lett; halálos betegségéig nem ismert fáradságot, ha a szenvedők érdekéről volt szó. Ezenkívül lakóvárosa szellemi és társadalmi életének szinte központjává és vezetőjévé lett. De író tollát sem pihentette. A színpadon egyre-másra adták vígjátékait és drámáit; a pesti nemzeti színház egyetlen esztendőben, 1843-ban, nyolcz új színművet mutatott be tőle. A lapok, folyóiratok, almanachok el sem lehettek az 6 jókedvű műzsájának adományai nélkül. Elszórta megjelent vagy előadott darabjaiból válogatott gyűjteményeket is állított össze; színműveiből a *Thalia* három kötetét 1833-37, azután egyet 1846-ban *Eredeti színművek* címmel, míg jelesebb novelláit a három kötetes *Beszély-füzérben* tette közzé 1841-46.

A mint ő nem feledkezett el pesti barátairól, kik közül különösen Bajzával maradt állandó és bizalmas összeköttetésben: ezek sem feledték el. Irodalmunk egész történetében nem volt társaság, nem volt szövetség, évtizedeken keresztül úgyszólván valamennyi tagjának elhunytáig, annyira egy és összetartó, mint az, mely Kisfaludy Károly koporsójánál kötötte a mester emléke és eszméi által megszentelt szövetségét. Kovács Pál közjök tartozott eszével és szívével, *szellemével* és hajlamával. Érdekes, bogy az ifjú írók e köre mint foglalt lassanként uralkodó állást tudományos, irodalmi és művészeti intézeteinkben. Kovács is már 1833-ban az akadémia levelező tagjává választatott, majd 1839-ben rendes taggá. Az akadémia és vezetői, a már athenaeistákká lett Aurora-kör ellen akkoriban heves harcot folytatott a pozsonyi Hírnökben a szenvedélyes Csató. E harczban kemény támadást intézett Kovács Pál ellen is. A szerény vidéki orvost, ki sohasem keresett kitüntetések, érzékenyen sebeztek e kíméletlen vágások. XSGy fogta fel a dolgot, mint az ő személye miatt az akadémia tekintélyének csorbulását, s gróf Teleki József és Bajza hírlapi védelmének daczára lemondott székéről. A viszálynak nem keserűségét őrizte meg, csak azt, a mi megörvendezettette benne: Vörösmartynak meleg, biztató, baráti leveleit. A Kasfaludy-Társaság, melylyé tulajdonképen az Aurora-kör szervezkedett, legelső választásakör, 4837-ben fogadta Kovács Pált tagjává. Közel volt hozzá, hogy félszázados jubileumát ülje meg körünkben, midőn 1885 nyarán egy humoros felolvasással, az *Elkészt székfoglalóval*, jelent meg felolvasó asztalunknál. Ugyanazt a vidám mosolyt hozta magával, mely ifjúságát derítette föl, s ugyanazt a jókedvet ébresztette, mely a régi, ki-

csíny Pestnek rég eltűnt házaiban, rég eltűnt nemzedékeket kaczagtatott meg.

Ezt a nyomában járó jókedvet tekintette ő mindig igazi írói jutalmának. Tudatában volt annak, hogy e jutalom fontosabb az ő egyéni tehetsége hatásánál. Tárgyai és felfogása, érzése és beszéde annyira magyarok voltak, hogy csak magyar lélekben ébreszthettek visszhangot. Midőn a kis város, mely félszázaddal ezelőtt, oda költöztek, többségében még inkább német volt, mint magyar, 1877-ben tartott félszázados írói jubileumán ünnepelve vette körül egy szívvel egy lélekkel a boldog öreget, ez azt jelentette: hogy magyarrá lett. Midőn víg tréfálkozását, melylyel itt Pesten hatvan évvel ezelőtt elszigetelt kis körökben szerepelhetett, egy nyilvános felolvasáson, minden osztályból összegyűlt nagy közönség tapsolta meg, ez azt jelentette: hogy a főváros magyarrá lett.

Számos vígjátékot írt, melyekben bőven találkoznak mulattató helyzetek és elmés dialógok, de erősebb szereket, eredetibb felfogás és biztosabb lélektani fejlesztés nélkül. Írt komoly drámákat is, melyek közül a *Nemesek hadnagya* 1844-ben s a *Nyomor iskolája* 1845-ben nem hatástalanul adatott. Az elsőben Szentpétery szerette Fokosi Gergely szerepét, míg az öreg Lendvay mindig szívesen vette elő a *Művészet hatalmát*. De azért az a szenvedélylyel határos szeretet, melylyel Kovács mindvégig a színpadon és színészetben csüggött, nem párosult benne kiválóbb drámaírói tehetséggel. Valódi írói jelentősége novelláiban, még pedig víg novelláiban van.

Novellakötetei már tárgyaiknál fogva nem közönséges mértékben érdekesek. A magyar vidéki nemesi életnek, mely régi typusát, képét és hangját körülbelül a

forradalomig megőrizte, nincs irodalmunkban gazdagabb, mulatságosabb és érdekesebb képsorozata, mint Kovács Pál víg beszélyei. Annak az osztálynak, melynek várairól és hős múltjáról, szenvedélyeiről és eszményeiről regélt Kisfaludy Sándor a balatoni várromok alatt: ugyanannak az osztálynak vidám jelenét és nemes törekvéseit, a múltból megőrzött erényeit és zajos mulatozásait, kevés baját, sok örömét, jókedvét és furcsaságait mutatja be Kovács Pál a bakonyvidéki úrilakok közt. Amaz a lantos utóda, kinek képzelete harcokkal van tele, ez a «sípos»-é, ki tréfáival a béke hosszú napjait rövidíti meg. Mily változatos, eleven, derűs rajzai a névnapoknak, paszitáknak, falusi báloknak, megyei tisztújításoknak, zálogos pöröknek, a városi és falusi életnek, a pallérosodás vágyának s a maradiságnak; mily egészséges lelkek és félszegségökben, elmaradottságukban is mily derék, hű szívek! Hogy csökönyösködik a régi nemes, hogy zsörtölődik a kardos asszony, hogy sűrög és pirul a szerelmes leány, minő zajt csap a haza került jurátus, hogy oldalog az ügyetlen pusztai gavallér, hogy finnyáskodik és reménykedik a vén kisasszony, hogy lármáznak a kortesek, mily tudós képet vág a falusi doktor, mily vígan füstöl a kémény, minő hamar kiszedik a vendég-kocsi kerekeit s mily csodálatosan terem mindig kéznél a cigány. Tiszta ég nevet e világra, melyen ha egy könnyű báránnyfelhő átfut olykor-olykor. Veszélytelen furcsaságai, jókedvű elégedettsége, hagyományos tréfái, nyersségében is nemes érzése; az életviszonyok amaz egyszerűsége, a vágyaknak ama szerénysége, a szíveknek amaz őszintesége, melyeknek nincs titkuk, legfeljebb félreértésök; az a patriarchális társadalom, mely nem látszik ismerni sem dülő összeütközé-

seket, sem csábító lidérczeket: ezek sugallják Kisfaludy Károly vígjátékát s vele egy időben és szoros összeköttetésben Kovács Pál novelláját.

Nemcsak ez a világ magyar minden ízében, de az a műfaj is, mely tőle nyerte hangját és tárgyát. A víg elbeszélésnek az a formája, melylyel Fáyánál, Kisfaludy Károlynál, de különösen Kovács Pálnál találkozunk, talán egészen a magyar népdalnak művészi kifejtéséig az egyetlen műág, mely sem tartalmában, sem formájában nem külföldről plántáltatott át, hanem magyar földön termett és erősödött. Kisfaludy Károly úgyszólván a magyar adomát fejlesztette művészibb formába s Kovács Pál ezt szerkesztette kerekébbé, apró bajok, kalandok, véletlen félreértések sorozatából ezeknek szövedékévé. Hangot és tárgyat a jólétben élő falusi nemeség adott neki. Ennek elégtelenségét tolmácsolja nyugalma és vidámsága, erkölcsait és meggyőződéseit szeretetreméltósága és magyarsága. Ez az osztály és élete ily felfogással, ily hangon szerepel évtizedekig költészetünkben, melynek haladó, átalakulást sürgető szelleme is erős vonzalmat mutat hozzá és bíz benne. Tréfál vele, de szereti. Csak mikor a negyvenes években a reform vágya szenvedélyesebben lép fel s türelmetlenebb tolmácsokra talál: kezdi hirdetni a költészet a régi magyar társadalomnak nemcsak félszégeit, hanem gyarlóságát és bűneit, az általa képviselt egész rendnek visszásságát. A fölé az élet fölé, melyet irodalmunk eladdig mindig tiszta verőfényben fűrésztött, Eötvös *Falu jegyzőjében* vonul az első sötét árnyék. A tréfa hangja iróniába megy át. Ez az árnyék azóta sem tűnt el fölüle.

Kovács még szépnak, vagyonosnak, vidámnak, magában bízónak látta és mutatja be a magyar középnemesség

világát. Ennek körében játszanak víg beszélyei majdnem kivétel nélkül. Fürkésző, éles szeme minden zugába belát, minden furcsaságát fölfedezi, minden félszepségét kitréfalja s minden jó tulajdonságát szívesen ismeri el. Szinte családias érzéssel mozog alakjai közt, őket ismeri és szereti legjobban. E szeretet melege elhat szívünkig s kedvessé teszi előttünk is az ő kis világát. Valóban úgy tetszik nekem, hogy e félszázados lapokon kevesebb igénynyel művészibb tárgyiasságot találok, mint amaz áramlatban, melynek jelszavait oly lármásan hirdetik mindenfelé körülöttünk. A költő az orvos szemével nézze csak az embert, tanítják a naturalisták, kik a legképtelenebb művészi elvre, a közöny költészetére, esküsznek. Kovács Pál az orvos, a költő szemével nézte az embert s elosztatni igyekszik a meghasonlást, megvigasztalni a szenvedést. Míg életpályája az emberi nyomor és kínok folytonos szemléletére szólította, harmóniára törekvő, egyensúlyt kereső lelke mintegy kárpótlásul szellemvilágában olyan életet teremtett, mely mosolyog, ragyog, majd kicsattan az egészségtől. Alakjai, érzéseik, tetteik, gondolataik: csupa élet, csupa frissesség. Nem betegek sem a szenvedélynek, sem az érzélgésnek. Minden jó igyekezetük óhajtott végre jut; minden tiszta érzések visszhangot ébreszt; ártatlan cselvetéseik senkit sem szomorítanak meg; a félreértések visszas helyzetéből az egyenes magyar szó gyorsan kiségiti őket s végül rendesen hegyen-völgyön lakodalom. Kisfaludy Károly és Fáy András novelláikban ugyanezt az utat járják. De Kisfaludy beszélyeinek szerkezete lazább, közelebb marad az adomához; az egyik csak egy jóízű tréfa, a másik egy személyre vonatkozó tréfák füzére. Fáy didaktikusabb, kevésbbé eleven s elbeszélése hosszas dialó-

gokba oszolván szét, külsőképen legalább drámai formát vesz föl. Kovács találja meg, a víg novellának hármuknál közös hangja mellett, ennek igazi formáját. Az egymást szaporán követő víg kalandok nála lesznek igazibb cselekvény részleteivé s a jól élezett, gyors és kifejező dialog a jellemrajz és mese szervezetébe olvad. Stíljé is méltó figyelmünkre és elismerésünkre: ez az enyelgő, kellemes. jóízűen tréfálkozó beszéd. Mint iskolájának minden tagja, ő is híve volt a nyelvújításnak, s egy novellájában, a *Mennyi ház, annyi szokásban*, élczelődve lándzsát is tör mellette. Iránya rá nézve több nehézséggel járt, mint társaira. A pathos nyelve könnyebben hathatott az új szókkal és fordulatokkal; de hogy a tréfát meg nem fosztották savától, a reális világ képét valóságosságától, ehhez tapintat, természetes könnyedség, mérséklet s mindenekfelett tiszta magyar nyelvérzék kellett.

De ő nemcsak a nyelv terén nem volt ósdi, nem volt. az a nemzeti élet egyéb körében sem. A régi nemesi világban vonzódott a hamisítatlan, gyökeres magyarsághoz, melynek életformáit gyermekemlékei szentelték meg, s a melyet annyi szeretettel rajzolt. De talán egyetlen egyszer sem. czélzás, példázás, intés nélkül, hogy az új idők szellemét fogadja magába, eszméivel lépjen szövetségre s eszközeit használja föl. E szellem hangja, Széchenyi ajakáról, megkapta az ő szívét is és lelkes hívévé avatta. Az érzés, hogy az ő jó, régi faluiban és megyeházaiban elszigetelt patriarchális magyar világnak át kell alakulnia, sohasem vetett árnyékot lelke derűjére, mert rendületlenül, szinte ösztönszerűleg hitt a magyar középosztály anyagi és szellemi erejében. Hitte, hogy európaivá lehet a nélkül, hogy megszűnnék igaz magyar lenni, elsajátíthatja az új míveltséget a nélkül,

hogy levetkezze a régi erkölcsöket. Tudta, hogy az ő egész költészete már búcsúpillantás egy innen-onnan eltűnendő világra; de meg volt győződve róla, hogy a mi ebben szeretetreméltó, nemes, magyar: az át fog menni az újba. Az új m ívelt s ég csak erőnknek lesz új elemévé, az új formák csak régi derékségünket juttatják hathatósabb kifejezésre. Hite a nemzet erejében és erényeiben, haladó képességében, sőt hódító hivatásában *egy* perczig sem ingadozott haláláig. Nem ingatta meg a forradalom után a nemzeti balsors, nem a rákövetkező nemzeti hamarkodás, nem a terjedező nemzeti csüggettség. A mi neki, az egyes embernek sikerült, a nemzeti fejlődés, melyet Győrött megindított és vezetett: csak táplálhatta bizodalját. Győrmege az Ő sürgetésére vette pártfogásába a magyar színészetet s adta át neki a házat, melyet egy szomorúbb kor a német múzsának emelt. A *Vaterfandot*, a győri kereskedők német lapját, ő fordította 1846-ban *Hazánkka*, melynek Petőfi is dolgozótársa volt. Megérte, hogy a Bécscesel oly sűrű összeköttetésben álló Győr tiszta magyar várossá lett; már látta a közel jövőben egyik piacznán mesterének, Kisfaludy Károlynak ércszobrát, mely előtt a nemes, polgár és paraszt szíve, a nemzeti eszme sugallatára összedobog: volt-e oka csüggedve gondolnia ennek a hódító és művelődő nemzetnek jövendőjére? Bizalom és boldogság töltötte be házi körében is szívét, melyet szép emlékek és szép remények tápláltak. Egész pályáján csak egy sötét felhő vonult át: egyetlen fiának, az irodalom mezején is fellépett, szép reményű Ödönnek halála, ki 1865-ben orvosi hivatásának lett áldozatává. A mély seb kínjában szinte tántorogni láttam izmos alakját. Mosolya megfagyva, ajka elnémultan s az annyira szeretett Pestet, honnan a gyilkos mérget fia

magával vitte haza, hús esztendeig került. Mély volt a seb; de még nem gyógyítottak sebet gyöngédebb orvosok, mint az ő házanépe: felesége, leányai és unokái. Sokszor néztem meg hatva e jó és hű szíveket: új családba lépett nőket, viruló leány-unokákat, derék fiúkat, hízelgő apróságot, mily meleg ragaszkodással vették körül a jó nagyapát, mily derűssé tették életének alkonyát. Női figyelem, leányi gond, gyermekvidámság környezték, egész kis tábor, mely az életnek zordabb szelei, az aggkor borúja, a rossz emlék feltűnédezése ellen védelmeszte s oly boldognak látszott mellette, milyenné a szívet csak a szent kötelességek teljesítése teheti. Halálos ágya is mintegy be volt hintve a szeretet rózsáival s mellette egy töredékben maradt kézirattal, késő munkabírása jelével, e puha fekhelyen mosolyogva a szép világra s megáldva a hű lelkeket aludt el.

Ott fekszik a győri temetőben, mely inkább egy gondosan ápolt virágos kertnek, mintsem a gyász mezejének látszik. Mellette robog el a vasút nyugotnak, Bécsnek. Naponkint annyiszor megújuló éles füttye, rohanó robaja nem háborgatja álmait. Ő még látta színről-színre, ismerte kívül és belül azt a világot, melyet a száguldó vas paripa, a század haladásának jelvénye, mindörökre elvitt tőlünk. Szerette, de nem sóhajtozott utána, mert megadatott látnia és ismernie azt a másikat is, melyet helyébe hozott. Ki van közöttünk, ki képesebb lenne mérlegelni a cserét, a nyertet összemérni a veszttel, mint ő volt? És ő meglelégedéssel, bizalommal, hittel halt meg a robogó vasút mellett nyugodtan alszik sírjában. Áldásunkat, melylyel e sírt megkoszorúzzuk, emléke egy tanítással viszonzozza: Tiszteljétek a múltat, tegyétek meg kötelességeket a jelenben és bízzatok a jövőben!

VADNAY KÁROLY EMLÉKEZETE.¹

Komor napokból komor napokba száll vissza emlékezetünk: a «nagy vihartól feldúlt berkekbe», melyekben az énekes madarat «enyhe, árnyas rejtek» nem fogadta». És a bujdosásból, kaszányákból, kórházakból, börtönökből szállingóztak vissza mégis, fészkeket, új fészkeket rakni, nem maguknak, hanem a magyar szónak, magyar szívnek, magyar jövőnek. E fészkek elseje s az irodalmi élet elevensége, fejlődése, gyarapodása szempontjából legnevezetesebbike: Nagy Ignác *Hölgyfutárja* volt, mely még a nagy katastropha évének végén, 1849 decemberében megindult. Ez a lapocska tett kétségkívül legtöbbet arra, hogy a Kisfaludy Károlytól megindított fővárosi irodalmi élet, mely a forradalom viharaival s a rémuralom borzalmaival megszakadt, régibb íróink új megszólaltatásával s különösen újaknak * biztatásával és támogatásával föltámadjon s új fejlődés, virágzás, országos hatás útjára induljon. Ebben a tekintetben különösen az 1851. esztendő emlékezetes, melyben egyszerre egész sereg ifjú író kerül Pestre: többek között Tóth Kálmán és Beöthy László, Lisznyay Kálmán és Balázs Sándor, Vajda János, Szathmáry Károly és Kövér Lajos. A bujdosó Sajó után Jókai Mór nevét is ez az év adta vissza irodalmunknak. Legnagyobb részök Nagy Ignác és vállalata körül csoportosult s majdnem valamennyien még nemrég karddal szolgálták a hazát; most a régi nagyok biztatására és példájára, új gárdául szervezkedve, tollhoz nyúltak, hogy, mint e szo-

¹ Felolvastattott a Kisfaludy-Társaságnak 1906 február 11-én tartott ünnepélyes közülésén.

morú napok hangulatának legnagyobb költői tolmácsa mondja: «a jelennek bűját édesítvén», szavukra «fény derüljön és kihajtsa a holt berek».

Ebbe a körbe, a *Hölgyfutár* körébe érkezett ugyan- ebben az esztendőben egy gyermekifjú, ki erős tehetséggel, erős kötelességérzettel és erős kitartással indult ne Ki az élet munkájának s még nem érte el életének huszadik évét, mikor egy megkezdett pálya romjai s új életútja keresésének tétovái között találta magát. Ama tört pályák ezreinek egyike volt a Vadnay Károlyé is, melyek szabad hazában szabad pályatért reméltek, vérök hullásával küzdöttek érte s reményeik összeomlásából csak hitök foszlányait menthették meg. Emlékei mind a tegnapi emlékei voltak, melyek szédítő gyorsan hajszolták egymást lelkében; sorsának minden fordulata, e fordulatok emlékképei szinte csak a kósza villámok fényével világítva meg.

Még csak alig került el hazulról. Miskolczi otthona, szüleinek házi köre olyan volt, mely biztosítani látszott életének külső és belső harmóniáját. Családja régi, köztisztelőben álló és jómódú. Édesatyját, Vadnay Lajost a magán- és közéletben méltó becsülés környezte; a politikában Széchenyinek hű és okos követője, az irodalomnak lelkes barátja, a jog és a magyar nyelv tudományának maga is derék munkása: egy fejlődő fiatal léleknek az élet útjára és útján hivatott vezetője. Áldott édesanyját emlékiratainak legmelegebb szakaszában így jellemzi: «A férj nem képzelhetett igazabb hitvestársat, a gyermekek jobb anyát, a meghittek hübb barátnét, a cselédek áldottabb háziasszonyt; egyszerű, igaz, szeretetteljes lényében volt valami varázslat; néhány polgári szobát át tudott varázsolni egész paradicsommá s igény-

telenségei közepett a legritkább fényűzést fejté ki: a boldogság fényűzését». Nyájas bölcsesség és okos szeretet vezették a család egyetlen fiát. A művelt magyar család boldogságába beleragyogtak haladó politikai és szellemi életünk sugarai is, melyek korán érték a fejlődő gyermek-eleven szellemét. A sorsnak az a ritka kedvezése jutott osztályrészéül, hogy rokonaiban és szülei házának barátaiban nemcsak ösztönzőket és útmutatókat talált, hanem méltó eszményképeket. Az iskolában Pálóczy László a vizsgálója és biztatója; irodalmi hajlamait Szemere Bertalan ébreszti és irányozza olvasmányokkal; otthon Szontagh Gusztáv «a philosoph kapitány», atyjával bölcselkedve és nyelvészkedve, az erkölcsi élet igazságait példázza előtte; míg nagybátyjának, Vadnay Miksának házánál és körében az új eszmék lángja csapja meg: Kossuth politikája és Petőfi költészete. A gyermek mindezt inkább fantáziájának és érzelmeinek útján fogadja lelkébe; de az idők gyors forгатagában hamar elkövetkezik a nap, mely számon kéri tőle, hogy befogadta-e? Mikor a halhatatlan szónoklatokban és költeményekben hirdetett eszmék energiája megacézélozza a szíveket, s a haza védelmére szólítja a karokat: a «paradicsomnak» nevezett Borsod is forrongani kezd. A tizenöt éves diák ott hagyja iskoláját és a szülei házat s honvédnek áll. Az erős akarat ép olyan korán nyilatkozik benne, mint az eszményi, költői hajlam s a nemzet ügyének e kettőnél volt-e hatalmasabb toborzója? Az ő édesanyjának egyszerű, meleg szíve is, mint a fölmagasztosulásnak e dicső napjaiban annyi gyöngéd szív, áldozatkész rajongásra lobbant s ékszerével együtt legféltettebb kincsét, egyetlen fiát is, a házának adta. A kis katonával nem sokáig tréfálkoztak, a kik csak dobosnak akarták volna be-

fogadni. Előbb tüzér, majd gyalog honvéd lett s a tűzpróbát emberül kiállotta. A mint egész életében jólelkűnek és gyöngédnek ismerte mindenki, gyöngének nem látta soha senki: az igaz és nemes férfiúi léleknek nehéz próbatételét még katonakorában megállotta. A csaták tűzében ép úgy helytállt, mint a legkegyetlenebb télen a máramarosi szorosok hó- és jégmezőinek őrszolgálatában. Helytállt s majdnem életével lakolt szívének ember-szerető, de fegyelem-sértő felbuzdulásában egy meg-gyalázott katona-pajtása mellett. E kis történetben, mely emlékezéseinek egyik legvonzóbb részlete, leg-érdekesebb lelke két jellemző vonásának korai megnyilatkozása: barátságának példátlan áldozatkészsége s hálájának kiirthatatlan mélysége. Bár megtanulhattam volna tőled, elköltözött nemes barátom, legalább emezt, a hálát, hogy méltónak érezhetném magamat amarra, barátságodra, melyben halálod napjáig oly feledhetetlen részem volt!

A katasztrófa után a zsbói fegyverletételről menekült a kis főhadnagy s Borsodnak egy félreeső falujában, nem messze Jókai rejtekhelyétől, vonta meg magát egy időre. De a bosszúálló hatalom kezét nem kerülhette ki: besorozták s ráhúzták a rabruhává lefokozott osztrák uniformist, a sárga haj tokás fehér kabátot. Ez alatt a kabát alatt rejtegetett két könyvet. Egyik a fényes múlthoz kapcsolta s eszményét őrizte: Petőfi versei; másik a homályos jövő munkájára készítvén elő, pislogó reményét ápolta: naplójegyzetei voltak, melyeknek írását akkor kezdette meg s mindvégig folytatta. Sokszor emlegette, hogy a körülmények, a rejtegetés kénytelensége akkor szoktatták rá hihetetlenül sűrű, de ki-tűnően olvasható, éles, gyöngybetűs írására; helye,

papirosa szabadsága, minden kevés volt a naplózásra. Bécsen és Tirolon át Olaszországba vitték s Verona és környéke lett börtönévé. Csak gúnyképen hangozhatott fülebe az olasz költő szava: «Verona, téged csak az nem szeret, a ki nem tud szeretni». Sötét és gyötrő emlékek gyűlnek lelkébe: inkább a kaszányák durva fegyelme és gyötrelmes szolga-munkái, a kórházak elhagyatottsága és szenvedései, tisztjeinek gyűlölködő üldözése, mint a kék ég bája, az Adige tündérvölgye, a Scaligerek fantasztikus emlékei, Palladio márványpalotái. Ritka magyar ifjú láthatta akkoriban ily korán, a fiatal lélek mohó fogékonyságával a szépségnek ezt a csoda-világát; de ő gyászfátyolon keresztül látta. A fátyolt szívének és képzeletének egy-egy fellobbanása át-áttörte, de meg újra csak összehúzódott az szemei előtt. Egy ilyen lobbanás emlékét őrzi verse a vicenzai hárfás leányhoz, ki holló-hajával, éj-szemeivel és piros ajkaival elbűvölte a szegény fiút s egy hosszú versre ihlette, mely tele van a gyermekszenvedélyeknek oly meghatóan naiv és őszinte nagyzásával. Oly sajátságosan meglepő a romantikus helyzet, melyet a nyugodt munka, nemes, de gyakorlati életfelfogás útján járó Vadnaynakez a legkorábbi dátumú irodalmi terméke feltár előttünk. Az olasz osteria asztalánál, távol hazájától, karjára hajtva fejét ül a gyermekkatona, közemberek rabsorában és ruhájában; szívében egy dicső hadjárat nagy emlékeivel és gyászával; a jelen nyomorában és a jövő bizonytalanságában sínylódve; előtte a szép hárfás leány, ki fölveri egész érzésvilágát s ennek szenvedélyes és néma vergődésében egy pillanatra magához lánczolja. A sötét fátyol lobbot vet szemei előtt, de megint csak megszövődik. Ez az élet, egészében és jellemében, nem volt a heves fellángolások élete; nem

a történelmi és művészeti tanulságok iskolája sem, hanem a férfias tűrni tudásé és kitartásé. A közelmúlt sorsfordulataival együtt férfivá érlelte a gyermeket, korán kifejtvén benne, a kötelességérzetnek és csüggedetlen munkakedvnek csiráját. Lelkébe véste s minden következésével természetébe oltotta az igazságot, hogy: nem vész el bármi sors alatt, ki el nem csüggedett.

Egy évi nyomorgás után, melynek emlékeiből szövődtek *A besorozottnak* eleven képei, a többiektől megszabadult ő is és keresnie kellett helyét az életben, az új világban. Mily szomorú világ volt az: a kötelességgel magával mindenki tisztában volt, de egyenes útja mindenki előtt homályban. A küzdelmek után, melyeken keresztülment, a kilátástalan közéletben nem volt kedve a jogi pályához, melyre atyja szánta. Inkább hallgatott Tompára, s költői kísérleteire gondolva, de talán inkább Petőfi varázsos emlékétől vonva, az irodalomhoz szegődött, mely ez időben kezdte először elevenebben és biztatóbban emelgetni szárnyait. Régi nagyjainak és új adeptusainak lelkében már kizsendültek egy elnyomhatatlan remény rügyei is; a toll megváltó hatalmára gondolva, mely már kétszer feltámasztotta a nemzetet szinte halottaiból, a régi mesének megfordítottja hevítette képzeletüket: az énekes madár, mely a sast szabad, légi útjára vezeti. Az ifjú Vadnay szellemén Petőfi uralkodott; egyetlen miskolczi találkozásuknak minden szava, minden vonása kitörülhetetlenül lelkébe vésve; költészete mindannak, a mi benne eszményül élt, legelragadóbb megnyilatkozása. Bálványa nemcsak neki, hanem annak az egész fiatal író csapatnak, mely a *Hölgyfutár* körül gyülekezett. Mintegy az ő és vállalatuk irodalmi hitvallását fejezte ki 1852-ben a lapnak egy kritikai

vezérczikke, az első s hosszú ideig egyetlen ebben a nemben: «Költészetünk egén, hála a magyarok istenének, vannak mesés, tündér fényvel ragyogó csillagok, de a nap Petőfi.» Az ő utánzásán kezdte Vadnay is, ki költői álnévül is olyat választott, mely Petőfi világára emlékeztet: Sugár Kálmán. Versei, melyek az első két esztendőben sűrűn jelentek meg egymásután az esdeklő és boldogtalan szerelem motívumával, annak az ízlésnek, akkori líránkban uralkodó törekvésnek termékei, mely a leglehetőlenebb feladatra pazarolta erejét: egy nagy egyéniség csoda hatásának eltanulására. Népies szólamok, képek és hasonlatok halmozása, az érzés szenvedélyes és cziczomátlan kitörései: ezek kerekednek versekké. A mi a szenvedély hangját illeti, az öblös és tartalmatlan mondások hajszolásában, melytől híresebb költőtársai épen nem mentek: Vadnay bizonyos tartózkodást mutat, elbizakodás helyett szinte egy kis bizalmatlanságot szárnyaiban. A *Kikeletkar* című festő költeménye verses kísérletei között még a legmelegebb s legköltőibb. Az önismeret, mely egész életén át uralkodó vonása volt s a melynek egy szerényebb munkakörhöz való hűségét köszönhattuk mi s a hasznos, derék és szép élet önérzetét köszönhette ő: — ez az önismeret korán félretétette vele a lantot. Petőfi után másik ideáljának nyomában indult: a Jókaiéban. Novellákat kezdett írni a *Szerelem halottait*, a *Hóhér leányát*, a *Költő életéből*, Jókainak abban a korai stíljében, melyet ő is a francia romantikusoktól tanult. Végletekbe csigázott, sötét szenvedélyek, a végzet kegyetlen játéka, rémes sorsfordulatok képei, bevezetve, megmagszagatva és befejezve a fölzaklatott képzeletnek és érzésnek hol pathetikus, hol töredezett hangjaitól.

De a rímek hamar elhangzottak, a víziók gyorsan szétfoszlottak.

Mind a versírás, mind a novella romantikus stíljének korszaka Vadnay pályáján fölötte rövid. Az önismeretből s a hasznos munka vágyából, melylyel a természet, a szülői hajlék, szelleme és a maga sorsa korán megajándékozták, könnyen és természet szerint bontakozik ki helyzetünk és feladatunk ismerete. A fiatal írók körében, melyben napjait töltötte, a sirva vigadó kétség egy felől, más felől az ő törekvéseik s a nemzet sorsa kapcsolatának eleven érzése egyénenkint és időnkint váltogatták egymást; a hatalom zaklatásai és üldözései inkább önérzeteket tápláltak, hivatásuk jelentőségének érzését, mint kétségeiket és keserűségüket. Az Arany Ökör és a Komlókert zajos asztalainál, a szerkesztőségek tanakodásai közt s a rendőri hivatalok fenyegetéseivel és megtorlásaival szemben érezték, hogy ezer és ezer szomorú szívet bízott rájuk a végzet, hogy csak tőlük értett hangokat adjanak nekik; hogy rajok bízott valamit a múlt sebeinek hegesztéséből s a jövő munkájából is. Még tréfájukban is éreztünk akkor hazaszerte valami «czigányfölköt», valami szentet; bizonyára érezték maguk is. A jövő munkásai, mely csak magyarságunkhoz való ragaszkodáson s legalább művelődési, szellemi érdekeink ápolásán alapulhatott. De hogyan munkálni ezt a jövőt, melyet hirdetni, követelni nem volt szabad? Vadnaynak hasznos munkára törekvő lelkét a komor viszonyok és víg társaságok bizonyára korán és sűrűn vonták magamagával számadásba. Erezte, hogy sok mindent kell pótolnia, a mit mulasztott, és tanulni kezdett. Tanulmányaitól, az iskola padjáról nemrég elhitta sorsa, a kötelesség; most íróasztalánál ugyanaz a kötelesség adta

kezébe a fonalat. Különösen idegen nyelveket tanult és irodalmakat meg történetet; mindenekelőtt és legtöbb kedvvel a francziát. Kedvvel dolgozott, hát sikerrel is. A mint az imént a honvédseregnek egyik legfiatalabb katonája volt, ma a pesti írói világ Benjámija: de már azon az úton, hogy a legműveltebbek, legképzettebbek közé emelkedjék. Sokkal jobban érezte kész illetlenségének bajait, mint sikereit s minden erejével pótolni törekedett. Mohón és sokat olvasott s kitűnő emlékezetébe véste a tanultakat. A tudás értékét és vágyát nem csökkentette lelkében iskolai pályájának megszakadása, jökor az élet viharai közé vettetése, korai kis költői sikerei; mindez inkább emelte. Mindvégig mély, szerény és áhítatos tisztelet élt benne a tudás, a tudományos munka és a tudomány emberei iránt. Könyvszomja szinte olthatatlan volt; utolsó, hosszú betegségében is a történettudomány egypár klasszikusát olvassagatta. «Nézd, monda halálos ágyán, épen Macaulaytól búcsúzom; megköszönöm neki utoljára, a mire ifjúkoromban tanított.» így gazdagította műveltségét, fejlesztette ízlését, tágította látókörét és tisztázta önismeretét. Nemcsak a hírlapíró és kritikus akadémiaját végezte ekként, hanem a szépíróét is.

Körültekintve látta, hogy a vajúdó idő mintegy ahhoz a célhoz mérten irányozza az irodalmi törekvéseket, talán túl az egyéni mérlegelésen és elhatározáson, a mely a bizonytalan jövőben mindnyájuk előtt lebegett. A költészetnek azon a mezején is, melyre a líráról kedve és tehetsége átvezette: az elbeszélésben, irányáiban és szellemében: ott volt ennek a titkos, ellenállhatatlan vezető kéznek a nyoma. A nemzeti közérzésé, mely benne való részességünknel fogva talán öntudatlanul ráutal

ezéljainak legalkalmasabb szolgálatára. A novellának három ágát szerette legjobban közönségünk s művelte legtöbb kedvvel az új irodalom. Egyik a humoros novella volt, nem annyira jellemző erejével, mint torzképeinek azokkal a kaczagató furcsaságaival és komikus ötleteinek tűzijátékával, melynek fő képviselője Beöthy László, mellette a régiek közül Pákh Albert, Bernát Gáspár, Lauka Gusztáv, az újabbakból a lírai költeményei révén egyre népszerűbb Tóth Kálmán és Balázs Sándor. A nemzet vigasztalói voltak rossz napokban; lelke húrjain víg, zajos és éles trillákat verve, nyomták el a fájdalomnak fel-felmorajló hangjait. A másik a történeti novella, mely a komor időkben, midőn veszve látszott minden, a nemzet történeti életére irányozta a képzeletet, elevenségében, nagyságában, változásaiban, ősi erejében, s ébresztve és ápolva a hitet ennek a most elnyomott erőnek érvényesülésében. Az idő lelkétől Arany lángelméjéből feltámasztott nemzeti eposznak volt mintegy kísérete az ötvenes évek fiatal irodalmának ez a szerény történeti novellája, mely, Kemény zordon hatalmú geniusának megközelíthetlenségében, inkább Jókai és Jósika után indul. A régieket nem említve, Szathmary Károly, Dózsa Dániel, Halmágyi Sándor, a teljesen elfeledtek közül Paulikovics Lajos és Szöllösi Benő buzgólkodnak mezején, melyen utánok Vértesi Arnold és Győry Vilmos lépnek föl. Vadnay is tett ezen a téren nem sikertelen kísérleteket, melyek közül a tanulmány gondjával s a mese érdekességével az *Ország Ilona* válik ki; de igazibb, tehetségének megfelelőbb feladatait nem ebben a körben találta meg. A humoros novellában ifjan nem is próbálkozott, hogy életének vége felé a gyarlóságok irányában kiélesedett szeme, erkölcsi felfogásának energiája

és frissen megőrzött kedvének elevensége épen ebben a nemben adja talán legkitűnőbb elbeszélő műveit, közöttük a *Hazafit* és a *Hyment*, melyet társaságunk körében épen e helyről mutatott be 1891-ben.

A harmadik irányt, a társadalmi novellának akkor divatos alakját, az a szükségérzet sugallotta, hogy szellemi életünk kapcsolata a nyugattal, különösen az uralgó francia irodalommal folyamatban maradjon. Elnyomatásunk ne legyen elszigetelődés s várt, ébredésünk majdan ne történjék elmaradottságunkra. Ez a törekvés a prózai elbeszélés terén korábban indul meg, mint a versköltésztén; tudatos és hatásos szolgálatába áll Récsi Emil Külföldi Regénytára 1853-ban. A dicsőségnek az a fénye, melylyel 1830 óta a francia politikai, társadalmi és irodalmi élet egész Európát beragyogta s ránk nézve olyan mély és állandó sorsunknak múlt századi legnagyobb fordulata alkalmával szinte döntő befolyással volt: az irodalom mezején természetesen nem szűnt meg foglalkoztatni képzeletünket és vonzani szellemünket. Csak annak az egy műágnak szűkebb keretében maradván, melyre figyelmünket irányoztuk, a mint a negyvenes évek elbeszélő irodalmában nyomon kísérhetjük a francia romantikus és a szociális izgató regény hatását, a további fejlődés irányai, szelleme és alakjai még nem ép elsőrangú jelenségeikben sem maradnak hatástalanok költésztünkre. Szépirodalmi lapjaink fordított közleményei, igen kevés kivétellel, a francia regényirodalomból merítvék: a *Hölgyfutár* már 1852-ben közli a *Kaméliás hölgyet*.

A francia romantikusok csillogó és lázongó társának Gautier Teofilnak stíl-pompája, művészi rajongása és képzeleti kalandozásai: az ő *Ifjú Franciaországa*, s

Murger Henrik *Czigányélete* irányozzák egy új tárgy-körre: az írói és művészi életre elbeszélőink figyelmét; Berecz Károly ilyen tárgyú regényt tervez, épen *Iffjú Magyarország* cím alatt, Szilágyi Virgil *Szelid fájdalma* című regénye az életnek ugyanebben, a körében mozog s Vadnay a *Csokonai csókjától* kezdve végig megőrzi uralgó vonzalmát a művészvilág költői anyaga iránt; van egy regénye, melynek egész milieu-je a kulisszák és szerkesztőségi szobák, s alig van egy is, melynek alakjai között költőket és művészeket ne léptetne fel. Nem kisebb hatással vannak rá és társaira az úgynevezett *bon sens-naik* a képzelet szertelen kalandozása és szenvedélyes követelőzése ellen induló francia iskolája és emberei. A kik közülök Vadnayra különösen irányzók voltak: Sandeau Jules, szeretetreméltó világának egyszerű jellemeivel, hamisítatlan, üde természetérzésével és keresetlenül is gondos, cziczoma nélkül is hatásos stíl-érzékével; utána Souvestre Emil, egykor, épen Vadnay föllépésének idején, híres idill-regényeivel, melyekben meleg érzés, nemesen demokratikus felfogás, erkölcsi komolyság és a valóság érdeklődő megfigyelése jelentkezik csiszoltságában, választékosságában is egyszerű nyelven. Majd a második császárság erkölcsrajzoló lépnek előtérbe: az ifjabb Dumas Sándor, vakmerő társadalmi problémáival és alakjaival, elmés és élező stíljének káprázatos világitásával s kérdéses értékű és tétova irányú erkölcsi dialektikájával; Murger Henrik, a művészetből merített rajzainak hol áradó, szatirikus szeszélyével, hol kedves és megható megindulásaival; végül az új regénynek legünnepeltebb hőse: Feuillet Oktáv, a «szívélet belső forradalmainak» s bennök az új élet erkölcsi képének finom megfigyelője, érdekes és vonzó mesékbe foglalója

s az elegancziának és elmésségnek ritka harmóniájával elbeszélője. Mindnyájok tanulmánya és kedvelése megérzik Vadnay regény- és novella-költészetén, melynek első, nagyszerű terméke, a *Kis tündér*, közelebbi kapcsolatban is áll Feuillet *Kis grófnéjával*. Lélektani motívuma rokon vele, a részletekben is akadunk találkozásokra; de az egész mégis Vadnay eredetiségére is bizonyóságot szolgáltat. A második császárság ütköző ellentétei s hajszoló szenvedélyei képeinek kétségtelen hatása alatt: a forradalom utáni magyar életnek felfogásában, alakjaiban, hangjában jellemző rajzát adta. Tanulmányaiban és ízlésében sohasem szakadt el a francziáktól; képzeletében, felfogásában, hangjában soha a magyar világtól. A miben mintáinak hatása általánosságban, de bizonyossággal kimutatható: állandó vonzalma a művészi élet költői anyagához; a lelki életnek finom és gyöngéd festései, de a részletezőbb elemzés elhatalmasodása nélkül; az élet egyetemes erkölcsi érdekeinek uralkodó kultusza, de szembetűnő irányzatosság nélkül; a szerkezetnek egyszerűsége, de mindig formás kerekése és mindenekfölött a stílnak szerető, áhítatos gondja, megbecsülése. Kritikusaik közül senki sem használta gyakrabban a «szépíró» kifejezést; nem hiába maga mindegyik szavával, minden mondatával «szépíró» törekedett lenni. A tanult, jó ízlésű, termékeny és gondos ifjú író hamar megszereti a közönség is, melyet megbecsül, szerkesztősége is, melynek munkakedvével, lelkiismeretességével jobbkezévé lesz. Nevét már ismerik mindenfelé, mikor *Beszélyeinek* első, két kötetes gyűjteménye 1857-ben megjelenik. A novellához, melynek első sikereit, ezek örömeit köszöni, hű maradt mindvégig s élete utolsó éveit termésének egy gyűjteményét még a Kisfaludy-

Társaságra hagyja. Nagyobb alkotásokkal is megpróbálkozik s 1860-tól kezdődik regényeinek sorozata: *A kis tündér*, *Eszter a szép kardolnokné*, *Eladó leányok*, *Rossz szomszéd* és *Immakulata grófné*. Mint kisebb elbeszélései, ezek is ifjú szívek élet küzdelmeit mesélik: a szívetagadó s szívének lángján elégő pajzán gyermek; a kísértések és ármány festett világában az életnek igazi értékeit boldogan felismerő leány; a szerelmi hűségnek és jóságnak minden poklokon keresztül törő gyöngéd kitartása; egy nap szerelmének diadala egy egész élet sötét gyűlöletén. Mily finom és nemes bekapcsolása mindenütt fő témájának, a szerelemnek, erkölcsi világunk hatalmas rendjébe; mily kényes fogékonyság és föltétlen hódolat a nemes, az igaz, az áldozat irányában; mily szeretetreméltó rajzai, majdnem költői dédelgetései a boldogságra törő és méltó fiatal lelkeknek! Világában nem sok a \\'áltozatosság; de oly tiszta, derűs, bizalomra keltő ez az életismeretből és nemes képzeletből szőtt világ, hogy ismert képeivel is szívesen találkozunk újra meg újra. \\'Mily szívesen hiszi s higgye is minden ifjú lélek azt a tanulságát, hogy: sorsunk az erkölcsi törvény alá van hajtva. Felfogása és stílje bizonyos módosuláson megy keresztül: leleménye, modora a romantikustól a valószerű felé halad; meséi egyszerűsödnek, jellemei mélyülnek, a mesterkéltbb komplikációk ritkulnak, a genre-alakok sokasodnak; de tiszta örömét az élet szépségében s nemes hitét az emberekben végig megőrzi. Igazán a fiatal szívek költője; tele szeretettel azok iránt, a kikről mesélt, és azok iránt, a kiknek mesélt. A mint a *Rossz szomszédban* Birike szobáját leírja: «hol a falak fehérre voltak meszelve, az ágy tiszta hősínű takaróval lefödve, az asztalon egy pohárban friss bokréta állt, körülte egy pár

színes szalag hevert, emlékeztetve a fiatalság apró örömeire, meg egy nyitott daloskönyvecske, az ablakokban zöldelő virágok, a kalitkában madárka, mely felborzolta sárga tollcskáit»: költészetének körét, világát jellemezte ebben a képben. A romantikus készlettárnak hátat fordít; képzelete csapongásával és a szenvedély tüzével nem ragad; melegségével, bizalmával, mérsékletével, Souvestre-re gondolva, inkább az idill körében marad; alakjai sem emelkednek ki erősebb domborulatban, inkább színök melegével és tisztaságával hatnak. Tollának tolmácsoló készségére és arra, hogy mennyire megbecsülte ezt a tollat: stílje az első bizonyosság. Gondja olyan jellemző, hogy épen ez által majdnem az eredetiségbenyomását teszi. Szókincse egészben az irodalmi köznyelv készlete; a népi nyelvből keveset merít, sőt tartózkodni látszik a népies beszédtől — mégis mindig magyaros, keresetlen, hangzatos. Nem keresi a csattanókat, de kitűnően élez, szabatosan és világosan ír s tiszta kereksege mellett is könnyen át tudja hullámoztatni hangulatait olvasói lelkébe. Kereksege, választékossága, simulékonyága: ezek művészi elemei.

Eszthetikai hatásán túl, azt hiszem, költészetének kiemelt erkölcsi mozzanatában és avatásában nyilatkozott meg az a, kora ifjúságától öreg napjaiig ápolt törekvése, hogy: hasznos munkát végezzen. 1879-ben írja egy, hozzám intézett levelében»e szép sorokat: «Én már fiatal koromban, a merész illúziók korában sem bolondítottam magamat olyasmivel, a mit el nem érhetek. Tudtam, hogy a nekem jutott tehetséggel írói maradandóságot nem érhetek el; de azt, lehetőleg művelve, egy darabig a nemzeti műveltség és jó ízlés szolgálatára némi haszonnal fordíthatom. E korán szerzett önismeret

szabta meg működésem módját s nyújtá nekem a leg-tartósabb igaz örömet.» Az írói maradandóság, írói dicsőség káprázatával szemben ily nemesen rideg s mégis fölemelő módon vet számot magával. De az irodalmi életnek két ideálja van, a nagyok pályájában mindig összefonódva: egyik az irodalmi dicsőség, másik az irodalmi tisztesség. Hogy amazért sikeresen harcolhassunk, ajándékba kapott, bölcsönkbe rakott fegyverzetre van szükségünk; de hogy emezt kereshessük, ahhoz kinek-kinek a saját erkölcsi erejével kell megkövácsonnia fegyverzetét. Vadnay nemcsak jól megkövácsonolta a magáét, hanem egész hosszú és veszélyes pályáján mindig és mindvégig ragyogó tisztaságban tartotta és őrizte meg. Mint hírlapíró és szerkesztő félszázadig forgatta s ebben a munkásságban kifejtette hatása: a kritikusé, tárczaíróé és szerkesztőé, közművelődésünkre talán még mélyebb és egyetemesebb volt a költőnél. Állása gyorsan megszilárdult és hatásköre szélesedett. A *Hölgyfutárt* 1856-tól 1861-ig, Tóth Kálmán egész szerkesztősége alatt, voltaképp ő vezette; a *Fővárosi Lapokat* 1864-től 1893-ig, előbb Tóth Kálmán nevében és támogatásával, utóbb egészen önállóan; innen élete végéig szerkesztette a hivatalos lapot. Más vállalatoknál is, így Jókai Honjának, éveken át dolgozótársa volt. Mint hírlapíró, a legelevenebb, legfáradatlanabb szemességgel és kitartással vesz részt politikai, társadalmi és különösen művészi életünk minden mozgalmában; buzdít és tanít, irányoz és ítél. Nem napja, talán órája sincs «sor nélkül». Íróasztalánál tölti végig a Bach-világot; ott találja nemzeti feltámadásunk sugara. Dolgozik váltságunkért, dolgozik haladásunkon. Jó kedvvel tud napszámos is lenni, hogy a munka tisztességében és lel kiismertess égében vezető

példát mutasson. Ismertetései és bírálati, beszédei és vitái, iránycikkei és jellemrajzai százával vannak, melyeknek még csoportos bemutatása sem férne el e rövid megemlékezés keretében. A közélet, irodalom és művészet egész mezejét bejárja, minden zugában megfordul, nem egyenlő szakkészültséggel, de mindig becsületos tanultsággal, eleven elmével és komoly meggyőződéssel. A nap krónikása, de tisztos ismeretével a tegnapnak és mindig szeme előtt tartva a holnap, a jövő célját. Az üres csevegés és léha feleselés nem kenyere: minden sorában a tudás, erkölcs és ízlés magvait hintegeti, még pedig oly dúsan, hogy ha földje sokkal terméketlenebb lett volna is: legérdemesebb magvetőink közé kellene sorolnunk. Az irodalomnak és hírlapírásnak napjainkban már-már szakadozó kötelékét szorosán és erősen tartotta kezében; példájával mutatta, hogy egyfelől elevenséggel, másfelől komolysággal hogyan kell áthatniok egymást. Ha összefoglaló, egységesítő felfogást keresünk munkásságában és szellemében: az ötvenes évek nagy, kiegyenlítő nemzeti összeolvadásának bélyegét fogjuk megtalálni: a múlt iránti tisztelet nemes összhangban a haladó törekvéssel. Esztetikai és politikai fejtegetéseiben ép oly jellemző hős-kultusza, mint a jövő gazdag fejlődésének öröme. Ez a pont világítja meg lényegében viszonyát Jules Janinhez, a kit kedvel és követni is igyekszik. A *Débats* híres kritikusa stíljének fantasztikus ragyogásával és ötletes festő erejével nem vetekedhetlk; de tétova ingadozásaival és szeszélyes ellenmondásaival szemben adózzunk tisztelettel a szerény magyar író kiegyenlítő, belső harmóniájának. Nem kápráztat, sohasem hajszolja az elmésségeket, inkább szép, élénk, tiszta formában felvilágosítani, ismereteket nyúj-

tani, gondolatokat ébreszteni törekszik. Csak azért macacs és igazkodó ítéleteiben, mert meggondolt, meggyőződésből szóló és tartózkodik a túlzásoktól.

Szavának súlya, befolyása egyre emelkedik s a hetvenes években éri el zenitjét. A *Fővárosi Lapok* a magyar társadalmi élet felfogására, ízlésére, hangjára egyedül gyakorolja azt a befolyást, mely a közéletre nézve nagy politikai lapjaink összességének jutott. Közművelődésünk fejlesztése érdekében újabb hírlapirodalmunkban céltudatosabb és érdekesebb munkát alig végzett valaki, mint Vadnay, évtizedeken át fáradságot nem ismerő buzgalommal és sohasem ingadozó következetességgel egy feladatot szolgálván: felfogásunk, érzületünk és hangunk nemesbítését. Az irodalomra gyakorolt hatása sem volt kisebb. Ha mai irodalmi viszonyaink közt széttekintünk, azt hiszem, mindnyájan sóhajtva méltányoljuk a régi és új irodalom ama benső, bizalommal és szeretettel teljes összetartásának eszthetikai és etikai, mérseklő és fejlesztő értékét, melyet Vadnay és lapja képviseltek. A nyájas és éles szemű szerkesztő egész valójában volt valami jellemzően családias vonás: az érdekes légieknek rendkívüli tisztelete s patriarchálisán évődő, de jóindulatú elbánás a kezdőkkel. Ez a nyájas és éles szem hányat látott meg, vont a felcsillanó öröm sugarával magához és segített a pályatörés küzdelmeiben azok közül, kik ma díszei irodalmunknak!

A közéletnek e nemes magvetőjét méltán vette körül tisztelettel és halmozta el méltó tisztességgel közéletünk. A Kisfaludy-Társaság 1866-ban, az Akadémia 1872-ben fogadta tagjai közé. Kell-e emlegetnem, hogy kötelességteljesítésben, munkakészségben buzgóbb társunkat nem ismertük; de olyat is alig, ki intézetünket bensőbben,

ragaszkodóbban szerette volna nála. Kéziratait, féltve őrzött emlékeit is reánk bízta halálos ágyán; bár eleve-nítő, serkentő lelkét is őrizhetnők velők körünkben! Az irodalmi kitüntetések mellett méltán jutott osztály-részsül a polgári bizalom cserkoszorúja is: szülővárosá-nak képviselői megbízó levele, melyet 1893-ig tartott meg. Pártja körében s a törvényhozás egész csarnoká-ban gyorsan vívta ki a tiszteletet hűségével, tehetségé-vel, lelkiismeretes készültségével és bátor harczkészségé-vel is. Munkássága főleg a közművelődési ügyek köréien mozgott, azzal a mély idealizmussal, mely nem szavakat röpít, hanem egész nemes életet kormányoz. Az övét valóban ez kormányozta: mindig, szünet és tétovázás nélkül a meggyőződés, kötelesség, munkaszeretet útján. A mint önismerete korán tisztába hozta erejének mérté-kével és természetével: kitűzte feladatát és férfiúi el-szánással követte. Költői működését, melynek sohasem mondott búcsút, csak úgy nézte, mint a szántóvető, ki verejtékező munkájában olykor nótára gyűjt, hogy annál jobban menjen a dolog. Ezek a nóták, az egyszerű, tiszta szívből fakadó nóták sem hangzottak el végkép; hanem összhangját és erejét emelve olvadnak be nem-zeti költészetünk végtelen melódiájába. A szántóvető példája és munkája pedig közművelődésünk mezején áldásos nyomot hagyott: szellemi életünk legméltóbb eszményeinek, legtermékenyebb hagyományainak és lel-kes tovább-fejleszt és ének kultuszában. Vadnay valóság-gal igazi férfi volt: erős és gyöngéd, biztos és nyugodt, igazságos és elnéző, a kedvnek mindig abban az öszs-hangzatos, beszédes derűjében és egyensúlyos elevensé-gében, melyet csak választott életutunk biztosságába vetett hitünk és kötelességünk hű teljesítésének tudata

nyújthat. «Munkálkodó volt és nem panaszkodó»: nagy bajaival is hallgatott, kis örömeivel is eldicsekedett. A nemzeti élet fejlődése, megerősödése boldoggá tette hajló korát; élete végén mégis föl-fölkereste a jövő kétsége. Egy könyvről beszélgettünk, mely erős bizodalommal van tele a magyar faj jövőjében. Beteg barátom, nyájas szemeinek nála oly szokatlan elbomlásával kérdezett: «Mondd meg őszintén, hiszed-e te, a mit írtál?» Heves igenlő feleletemre felsóhajtott: «Boldog lennék, ha ezzel a hittel halhatnék meg!» Lelkemet mélyen meghatotta és fölzavarta ez a kitörés, de utóbb nyugodtabban gondolva rá, a lélek csak ama legmélyebb és legszen- tebb ragaszkodásának hangját hallottam benne eszményéhez, mely épen mélységénél fogva nem ment a remegő aggodalomnak átsuhanó árnyaitól. Élete bizonyossá tett, hogy a sötét kékség perceinek múltán a Bizonyosságnak nagy kapuját Nettel lépte át nemzetében és ennek jövendőjében, ő, a ki egy hosszú és munkás életnek minden pillanatában azon fáradozott, hogy ebben a szent hitünkben ne csalódjunk. Koszorút emlékének, azt a magyar koszorút, mely babér- és cserlevélből fonva a költőt és hazafit illeti.

JÓKAI MÓR EMLÉKEZETE.¹

Tisztelt közönség!

A magyar nemzet ezredéves ünnepére a legelső költeményt Jókai Mór írta. A nagy ünnep még csak közelgett akkor; az *Ezer év* legendája a kiegyezés évében

¹ Felolvastatott a Kisfaludy-Társaságnak 1905. évi május 31-dikén tartott Jókai-emlékünnepe.

készült. A magyar nemzet a hazaszeretetet védő, fenntartó, mindenenen győztes erejének képviselője benne, mint Faust és Ádám az emberi lélek erőre és boldogságra törekvő küzdelmének. Ezredéves próbát kell állania a bizó Isten és a tagadó ördög között. Magára marad, védetlenül, az ősi lélekakaratra egyetlen erejével. Az ördög rázúdítja a nemzetlétnek minden pusztító zivatarait; a pokol kapui meg tudják-e semmisíteni? Sem idegen ellenség, sem belső harcz nem tudnak végezni vele; de végre végzetes álomba merül, elhagyja, megtagadja magát s az Isten könnyet ejtve lemond róla. Ámde az Isten könnyéből költő támad s az álhalott fölébred, önérzetre gyúl, erőre kap és újjászületik «egyenlő hévvel bírva meg: a kardot, lantot, ásót és gyalut.» Ez a költemény, mely az ezredév végső évtizedeinek munkájára lelkesített bennünket, nem a neiozeti és művészi lelkesedéstől hevített képzelet legendája, hanem történetünk költői példázása. A görög bölcs fenégeses álmairól kívül bizonyára sehol sem volt a költőnek olyan ébresztő, védő, fenntartó, sőt irányzó feladata a nemzeti életben, mint minálunk magyaroknál. Jókai megváltó költőjének sok neve volt, de egy szíve és egy célja. Az elsőnek neve talán Bessenyei György, az utolsóé, ki még hatalmas erővel és sikerrel vett részt nemzetünk megmentésének és újjáalkotásának küzdelmeiben és munkájában, a máig utolsóinak neve mindenestre: Jókai Mór.

Az ő emlékezetének ünneplésére gyűltünk ma össze e teremben; ünneplésére és nem felújítására. Mert ugyan van-e szükség Jókai emlékének felújítására? Hiszen még talán sírján sem hervadtak el a virágok; hogyan hervadtak volna el azok, melyeket lelkünkbe ültetett?

Amint a természet őserije múlhatatlannak őrzi, a mit megteremtett: a szellemnek igazi őserije is enyészhetetlen magvakat vet az emberi szívekbe. A mit Jókaitól kaptunk valaha.: művészi gyönyörűséget, erkölcsi tanulságot, nemzeti erőt, legelső olvasmányainktól kezdve, mikor az ő képzeletének ragyogó világát még az élet tündérvilágának néztük, gondok és küzdelmek között hajló korunkig, mikor már csak az élet mentvárának érezzük és annál jobban szeretjük, — mindez ma még tudatos, szoros kapcsolatban van az ő nevével. De megmarad, a lelki élet örök törvényeinél fogva, megmarad majd akkor is, mikor ez a kapcsolat lazul, mert igazi költői őserő ültette. Ma még, ha e pillanatban lelkünkbe egy pillantást vetünk, azonnal tisztába jutunk vele, hogy mi hitt, mi vont ellenállhatatlanul ide bennünket. Magyarságunk benne világló értékének érzése, nemzeti érzésünknek tőle oly fényesen tolmácsolt heve, művészi érzésünknek oly hatalmasan táplált, fejlesztett ereje: az, hogy büszkék vagyunk rá és benne fajnokra, hogy szükségünk van még rá magán és nemzeti életünk harcaiban, hogy szeretjük őt. Mindez, de mindez együtt gyűjtött bennünket az ő ünneplésére, mert az ő neve is annak a költőnek neve, kiről ezelőtt harmincznyolcz esztendővel énekelt.

Ennek a sok nevű költőnek, a magyar nemzet költőjének pályája, egész jelentőségében és reánk való értékében alig ismerhető meg igazán és teljesen akár élete egyes mozzanatainak földérintéséből és elsorolásából, akár lelki világának magában való vizsgálatából és elemzéséből, akár munkássága művészi becsének figyelmes és pontos mérlegeléséből. Igaz, teljes valójukat, értékeket kortársaikra, reánk és maradékainkra nézve

csupán az erkölcsi, sőt természeti erőknél abban a nagy mozgalmában, fejlődésében, munkájában érthetjük meg, melyet nemzeti életnek nevezünk. A mi nagy költőink alkotóbb tényezői nemzeti életünknek, nemcsak szellemének, hanem tetteinek és változásainak, hogyszem ez uralkodó vonatkozásaikon kívül hű és teljes képüket megalkothatnók. Az idegen, Petőfi dalaiban az emberi szív ifjúságának hasonlíthatatlan hangjait hallja; mi többet: a szeretetben, igazságban, hősiségben megifjodott és felszabadult magyar nemzeti lélek szárnycsatogását.

A nemzeti életnek éltető, mozgató ereje a nemzet lelke, melynek minél mélyebb eredetiségében és minél teljesebb gazdagságában való kifejezése és érvényesülése jelöli legközvetlenebb megnyilatkozásának, költészetünknek, fejlődési fokozatait. Mikor költészetünk, a XVIII. század végén, idegen szellem és formák varázsában újra születik, a magyar léleknek legmélyebb és legősibb vonása már nyilatkozik benne: a nemzeti érzés ereje. Nyilván és tudatosan nemzeti újjáalkotásra tör s ennek a munkájához lát. Az újtokat keresőknek mind ez az érzés a sugallója, egyik előtt a múlt, másik előtt a jövő képével. Sugallja nemcsak azt, a ki Gyöngyösit és Balassit, hanem ép úgy azt is, a ki Voltairt, Vergilt, Goethét vagy Rousseaut választja vezetőjének. Irodalmunk történetének további folyamában ez az ősvonás, a Taine-féle *anyajelleg* mellett és belőle egymásután éled és fejlődik mind a többi: a költői képzelet, mintegy ébredő hazaszeretetével itthon marad s a magyar érzés sajátosságai jellemzőkké lesznek, ódái fellángolásának és elégikus elborulásának váltakozása, Vörösmartynál és társainál, lírában, epikában, sőt Ka-

tona tragédiájában is. Majd a múlt század delelőjén, Petőfivel és Aranyval, maga ez a magyar lélek, legeredetibb forrásából, a népszellemből merítve, lesz költészetté: a magyar gondolkodás-, képzelet-, érzés- és kifejezésmód. És sohasem szabad elfelednünk, hogy a fejlődésnek ez a vázoltam útja nem távolodást jelent az emberiség közös szellemétől, hanem ellenkezőleg közeledést hozzá, emelkedést feléje; hiszen a világ költészetét épen olyan kincscsel gazdagítottuk, melynek a föld kerekéségén csak egyetlen aranybányája van: a magyar lélek. Ehhez a lélekhez való viszonya, ebben a lélekben való részessége: ez az egyik szempont, melyből költőnk, a kit igazi valójában meg akarunk ismerni, tekintenünk kell. A második és harmadik szempontra is világosan ráutal már az, a mit mondtam. Amaz a művészi fejlődés szempontja: annak a helynek megjelölése, melyet a költő szellemi életünk történetében elfoglal; megvilágítása annak a mozzanatnak, melyben egyéni erejével művészté alkotta, a mit fájának természetéből és természetét megnyilatkoztató-történetéből vett; kimutatása a különbségnek, a mennyyel többet ad utódainak eszmékben, érzésekben, képekben és formákban, mint a mennyit elődeitől örökölt. Egy szóval, a nemzet lelkéhez való viszonyán túl, e lélek költői kifejezésének egyéni erejében, tartalmában, módjában való viszonya egész költői fejlődésünkhöz. Végre harmadik szempontunkul a nemzeti közülethez és az ezt tápláló közszellemhez való viszonya kínálkozik. Feleletet kell keresnünk arra a kérdésre, hogy ezekkel az egyéniségében egygyé lett erőkkal: a nemzeti léleknek benne és általa ható erejével meg a maga művészi erejével, a nemzeti egyetemes közszellemnek, a

léteért, haladásaért, boldogulásáért küzdő magyar szellemnek milyen szolgálatot tett.

E gondolatokat verte föl Jókai, a költő, bennem, az elmélkedőben: *mi viszonyban állott népének lelkével; milyenben költészetünk fejlődésével; milyenben nemzeti közéletünk haladásával.* E gondolatok fonálán közeledem feléje s mind ama kedves, drága emlékeknek zsongó raja felé, melyek pályájával kapcsolatosak. Munkái feltámasztják ifjúságunk tündéralmait, melyek a hit, szeretet, jókedv meleg verőfényében ragyogtatták az életet és a jövőt. Képzeletének alkotásai nem is csak irodalmi gyönyörűségeinkké, hanem szinte személyes szívetünk édes emlékeivé lettek s ma is úgy, azzal a méla és eleven érzéssel gondolunk vissza örömeikre és bánatukra, mint első szerelmünk mosolyára és könnyére. Nemcsak képzeletünket népesítette be, hanem életünket gazdagította hű barátokkal, kik mindaddig örködve velünk maradnak, míg szeretet és hit él szívünkben. A mi sugarat örzünk ifjú álmainkból, hány de hány vezet az ő szellemének fényforrásához! Emléke fel-feltámasztja bennünk a követelő, munkával és csalódásokkal teli életnek, a fárasztó és kiábrándító életnek azokat a neki köszönt, legédesebb pihenő óráit, melyekben gyermekálmaink közé vezetett vissza. Erre az időleges, pihentető és erősítő győzelemre az életen és koron, az ilyen csodálatos visszafordítására az időnek csak a legnagyobb és legnaivabb költői őserő, első sorban a költői népszellem képes. Hányszor tette meg mindnyájunkkal Jókai azt a csodát, hogy, mint Petőfi a *Cserebogár* nótájára, gyermekekké lettünk újra általa: hívő, bizó, kaczagó, síró, gondról és bajról megfelelkező gyermekké! Fölidézik aztán, még pedig mi gaz-

tagon, pályájának mozzanatai a magyar közélet több mint félszázados fejlődésének gyászukban is lelkesítő s fenyőkben is óva into képeit. A nagy eposz jeleneteit, melyeknek mozgó ereje a magyar nemzeti erő és igazság: kitörve, legyőzve, túrva, diadalmaskodva. Jókai végig és mindenütt ott van, mint ennek a küzdő és győztes erőnek része, ennek az igazságnak hirdetője. «Járt a korszak legnagyobb hőseivel együtt diadalútkon s futott futó betyárokkal együtt úttalan pusztákon, mocsarak, erdők sűrűjében; ott volt Bécs város és Budapest ostrománál, a bombatűz közepett s a feldőlt Komárom romjai között; látta a világot fejére szakadni Világosnál.» így tovább: így szövődik be életének története az ország történetébe s támasztja fel lelkünkben ennek azokat a jeleneteit és motívumait, melyek szívünket legerősebben megdobogtatják.

De, ha szabad szót vesztegetnem személyes ^miékeimre, gyermek- és ifjúkorának környezete, társasága, világa: nekem nemcsak történeti adat, hanem eleven és drága emlék. Pályája engem visszavezet szülővárosába, a gazdag és egyszerű, a komoly és vidám dunamelléki városba, Komáromba, mely még akkor nem akart gyárvárossá lenni, hanem büszke volt rá, hogy magyar kereskedő és földművelő város lehetett, hajóiról és kenyéréről híres. Elvezet a girbe-gurba, hepehupás utcákba, melyeknek virágos ablakú, zörgetős kapujú, boltozatos tornáczú, hosszan elnyúló házai között annyi volt a salva guardia, a nemesi hajlék, hogy a városnak nagy része voltakép vármegye volt. Elvezet e házak patriarkhális világába, melyben a komoly meggondolással és illő tempóban végzett napi munkát

a régi magyar multságoknak, névnapoknak, disznótoroknak, szüreteknek ritkán zajos, de annál vidámabb és zavartalanabb örömei váltogatták. Ennek az ósdi életnek képeiből milyen jólét és milyen egység fénye sugárzik! A városban lakó táblabíró, a tekintélyes szenátor, a gazdag magyar gabona- és fakereskedő, meg a jómódú, tisztességtudó, egypár deák iskolát végzett «szekeres gazda» közös társadalmi életet élnek, melynek az öreg pap tudós tekintélye és orátora, a fiatal káplán és professzor gyakran legvígabb kalefaktora. Deák szó félszázadja nem hallik ugyan már benne, de ma is áll a régi kollégium, melyben még ismertem a maradhatatlan «peregrinust». Falai annak a nagy templomnak árnyékában emelkednek, melyben nagyanyám keresztvízre tartotta Jókai Mórt. Ismertem azt is, a ki oda küldötte és visszavárta: az öreg, fekete főkötős «tekintetes asszonyt», kit sohasem láttam mosolyogni, de gyerekkuczkómból sokat hallgattam kifogyhatatlan multságos elbeszéléseit s a nagy-mihály-utczai tornáczon meghúzódva figyeltem, míg odabenn, rokkája mellett, végigdúdolja a zsoltárt. Kék szemei szigorú és éles fényvel ragyogtak; de ajkáról csak úgy ömlött a szíves tanács, komolykodó tréfa és a végetlen mese. Jókai Mór édesanyja volt, Asvai Jókay Józsefné, Pulay Mária. A költőnek legelső, egész szellemi képére határozó benyomásai ebből a világból valók s csak megerősítettek mindazt, a mit már családi örökségül kapott: a magyar néplélekkel való közösséget. Nem a szorosabb értelemben vett nép gyermeke volt, még olyan értelemben sem, mint Petőfi és Arany; de, szülőföldének és családjának hagyományai és viszonyai szerint, a nép körében, életfelfogásának, szellemének hatása alatt,

éltető levegőjében növekedett. Régi nemes, birtokos család sarja; ősei Komárommegyében a falusi nemes életét élték a nép körében és társaságában; jogokban, jogi és deákos míveltségben fölötte, de a bibliában, a vallásos és életfelfogásban, örömökben és bajokban vele és között. Édesatyja, Jókay József valamikor az insurrectió hadnagya, Ó-Gyalláról Komaromba költözik be ügyvédnek; majd árvák atyjává lesz és nem sokkal legifjabb gyermekének, Móricznak születése után, házat épít. A legtekintélyesebb szekeres-gazda családok egyikének, a Móricz-famíliának minden tagja három napig fuvaroz az új háztöltéshez, így köszönné meg a becsületet, hogy az úri ház az ő nevékre kereszteltette legifjabb sarjadókat. Az a belső lelki kötetlenség, melyet ez a kis emlék-adat példáz, az «ezüstös város» magyarságának minden osztálya között, régi hagyományokból fejlődött. A komáromi kálvinistaság százados küzdelmek, keserves Szenvedések, hihetetlen üldözések között forrott így gondolkodásban, érzésben/sőt szokásokban egygyé, egy táborból egy társadalommá. Valamikor csak összevetett vállakkal élhettek meg; legalább a kezök egymáséban maradt. A közös emlékek, közös hit, közös törekvések kötötték össze s a kollégium még műveltség tekintetében is közelebb hozta a honoratior nemességet a népnek legalább egy részével. *Az elátkozott család* tragikus háttere, a vallásüldözések és templom-rombolások képe, Jókai pszichológiájához is kulcsot szolgáltat. Herczeg András uram, a szekeres gazda, Fabula János a kormányos, Kapor András a fuvaros, Borsos István a hajdúkáplár, Bajcsy András a csizmadia-kurátor és ennek a világnak Jókai költészetében megörökített pompás alakjai mind gyer-

rnekkori ismerősei a költőnek, sőt tanító mesterei, kiknek térdén hallgatta eredeti mókáikat és egyenes bölcseségöket. Az a lélek, mely ezt a társadalmat, a megye és város uraitól a gazdáig, hajóácsokig, mesteremberekig áthatotta, az életviszonyoknak és művelődési eltéréseknek legkülönbözőbb kombinációi mellett is: alapjában a magyar néplélek volt. Ezt örökölte, ennek levegőjét szíтта Jókai szülei házánál; az iskola padjain dolmányos, patkós csizmájú, talán mezítlábas pajtásai között; a gombai töltés víg ereszkedőin, a kis pia ez és cigány-mező métáin, a két sziget suttogó füzeseiben. A fák, azok az ő kedves fáin, melyekről Önéletírtaiban oly gyöngéd szeretettel emlékezik: bizonyára ekkor suttozták neki az első, a szíve legmélyén mindvégig megőrzött sugallatokat. Ennek a népléleknek gazdátlan, de annál eredetibb alkotásai voltak legelső költői benyomásai: a népmese és népmonda. Rajzoló és verselgető, jó szívről és becsületességéről messze híres édesatyja el-elmesélt neki Szalonnavárról, Csalóka Péterről, Hüvelycsik Palkóról, míg betűvetésre tanítója, Székely Simon, csodálatos és tréfás történetekkel tartotta Mátyás királyról, Mária Terézia udvari bolondjáról s találós mesékkal mulattatta. Így rakodott le, így öröködött meg lelkének az a legmélyebb rétege, melynek zamata egész életének költői termését átjárja.

Csak erősödött, kiegészült, gazdagodott azok alatt a tanulói évei alatt, melyeket Pápán és Kecskeméten töltött, tehát oly vidékeken és intézetekben, melyeket áthatott a magyar falusi élet, a Bakony, a Csallóköz, a Cserhát, a Kunság levegője. Maga mondja, hogy szerencséjére mindenütt «puritán», azaz régi, hamisítatlan, magyar szellemet talált. Azután debreczeni élete a for-

radalom alatt, majd hosszú rejtekezése a Bükk renginegeiben, nemkülönben erdélyi tartózkodása mind ebben az irányban folytak be szellemére. De nem szabad megfeledkeznünk még egy tényezőről. Lelke épen azokban az évtizedekben, a múlt század harminczas és negyvenes éveiben, szitta magába leghatározóbb benyomásait, mikor minden magyar lélek tárva volt a népnek, szinte szomjas volt reá; mikor minden gondolkodó elme és nemesen érző szív egynek tudta és akarta magát a néppel. Azután egyszerre, a nagy idők nagy eseményei között, mélyen és teljesen feltárult előtte ez a magyar néplélek, minden rejtekező erejével, egész gazdagságában, minden árnyéklatával, a viszonyok szédítő változásainak fenékre világító fényénél. A nagy földindulás fölszínre robbantotta minden kincsét, a mely talán elfeledve, tán ismeretlenül húzódott meg mélységeiben: akarátának hajlíthatatlan vasérczét, képzeletének tündöklő aranyát, keserűségének lobogó szenét, áldozatának és gyászának tiszta ezüstjét. Mindennek nyitva volt, mindebben részes volt a márcziusi ifjak egyik vezérének, a fiatal debreczeni szerkesztőnek és a Bükk bujdosójának szíve.

Nyilatkozik ez a hatás, ez a közösség mindenekelőtt nyelvében, a magyar prózai költészetnek abban a nyelvében, melynek Jókai mindmáig kétségtelenül legnagyobb művésze. Gazdagságával szinte kápráztat, hajlékonyságával megbűvöl, erejével meghódít, gyöngédségével elbájol, eredetiségével felüdít, szinte megifjít. Nincsen irodalmunk egész történetében senki, ki dúsbabb volna szavakban, kifogyhatatlanabb jellemző és találó kifejezésekben, változatosabb fordulatokban; ki a magyar nyelvnek, különösen a népi nyelvnek kincses-

házát oly mérhetetlennek éreztetné; kinél ez a szó- és alak-kincs a maga költői, képzelgető és éreztető erejét annyi irányban, olyan mélyen és olyan teljesen kifejtette volna, mint Jókai Mór. Arany nagyobb művész, különösen a régiségnek tudatos és mély felhasználásában, a nyelvnek «folt nélkül való» mestere; de se nem fogékonyabb, se nem gazdagabb Jókainál. Vörösmarty, költőink között a legnagyobb teremtő nyelvgéniusz, zengésében, színeiben, vonzatainak és képeinek eredetiségében utolérhetetlen; de a lélek ezerféle hangulatainak természetes, simuló, hajlékony és változatos kifejezésére nézve Jókai méltán versenyez vele. Az iskolának és a régi irodalomnak szövevényesebb beszédétől, mely klasszikái és nyugoti befolyások alatt fejlődött, visszatér a kifejezésnek egyszerű, rövidek, közvetlen módjához. Mintha nem íróasztalánál írná, hanem, mint a nép mesemondója, hallgatóságának mindjárt íziben, a támadó érzés hevével és hamvával, élőszóval beszélne el, a mit hallott vagy kigondolt. Mikor ezekben az egyszerű nyelvi alakokban, ezzel az eredeti nyelvanyaggal fejezi ki nem a legmélyebb gondolatokat, de a legfinomabb hangulatokat: ebben van új, lebilincselő, ellenállhatatlan hatása. Minden nagy költő titka: hogy egyszerre minél magasabban érezzük magunk felett és minél közelebb magunkhoz. Jókai mindig közöttünk ül. Nyelve, szavai, fordulatai, képei: vadvirágok mezeje, de az üvegházak minden színpompájával és illatával. Sok mindenféle tanulmánya, a fővárosi élet benyomásai, munkájának sokszor sietős végzése, főképen újabb dolgozataiban, nem engedték végig megőrizni nyelvét folttalan tisztaságában; de elsietési és külöködési mellett hány lapja ragyog, még azok

is, melyek már-már reszkető öreg kezei alól kerültek, a régi hamisítatlan, magyaros erőben. Nyelvében is, bármilyen gazdag anyagát olvasztotta még magába különösen az alföldi és a székely nyelvjárásnak, határozottan érzik mindvégig, mint egész költészetén, első benyomásainak ereje. Alapjelmében a dunántúli magyar beszéd ez: változatosabb hangzásával, gyöngéd árnyalatokban feltűnőbb gazdagságával, a kölcsönzavak nagyobb sokaságával, tömörség helyett folyamatában szabadabb és enyhébb ömlésével.

Már ennek a nyelvnek, Jókai költői nyelvének népies eredetisége, mely elbeszélő prózánk történetére oly rendkívüli fontosságúvá lett, rámutat egész szellemének a néplélekkel való benső kapcsolatára. Hiszen a nyelv formái: az észjárás alakjai; szavai a lélek tartalmának kifejezése; éreztető ereje: tulajdon érzéseinek sugallata. A nép nyelvével csak az hat, a ki a nép lelkével tud hatni benne: ha a nyelv nem tanult, hanem önkénytelen, nem mesterkél, hanem természetes. Jókai szellemének — legalább jellemző, határozó vonásaiban — népi kapcsolatára, gyökeres magyarságára utal.

A magyar nép lélektana még nincs megírva, sőt anyagának gyűjtése is nagyon fogyatékos; de egy pár fővonása, legalább költészetének adataiban és történetének mozzanataiban, tisztán áll előttünk. E költészet is ott zsongott Jókai lelkében a szombat-utczai ház mesemondó estéitől, a Tapolczában sujkoló leányok s a kecskeméti aratók nótáitól kezdve, attól, hogy első regényének, a *Hétköznapi* összes jeligeit népdalokból szedte össze — késő aggkoráig. Hányszor csodáltuk, vidám mulatozás közben, ezt a «vén czigányt», ki a közmondás ellenére talán egyetlen nótát sem felejtett a

száz és száz közül, melyet valaha hallott! Ha költészetének nem tárgyait, hanem szellemét tekintjük: foganásban, a megfigyelés módjában, életfelfogásban, szerkesztésben, előadásban: szinte olyan viszonyt érezhetünk közte és a magyar népmese között, mint a milyenben két nagy költőtársának, Petőfinek és Aranynak költészetét szoktuk tekinteni a magyar népdal és népballada irányában. Kiszabott időm alig enged meg többet, mint hogy ennek a viszonynak néhány jellemzőbb mozzanatára egyszerűen és röviden rámutassak. Jókai páratlan dicsősége, hogy e rövidségre vállalkozhatom; hiszen mindnyájan ismerjük, lelkünkben tartogatjuk őt s egyetlen ujjmutatásra, egyetlen hivatkozásra alakjai, képei, világa megelevednek képzeletünkben. Mi más az ő gyermekeg, rendületlen hite emberben, életben, joban, igazságban, az erkölcsi erőnek szinte mindenhatóságában, mint népünk optimizmusa, melyet az áldáshozó föld s az ezer csapás közt gondviselő ég őrzött lelkében. Új viszonyok, a politikai, társadalmi és gazdasági élet átalakulása már-már fenyegetik ezt a naivitást; de ma még él s ha nemzeti csapásul egykor veszendőbe menne: legalább a legragyogóbb emléke marad, a mit valaha gyermek szülőjének állított: Jókai költészete. Ennek törvénye is az, a mi a népmeséké: a «minden poklokon keresztül» törő igazság, az üldözött Hamupipőke boldogulásának és a kitudott harmadik királyfi győzedelmének meggátolhatatlansága; talán nem az élet igazi törvénye, de az ő végig megőrzött ifjúságának s mindnyájunk ifjúságának bizonyára legtisztább és legdúsabb forrása. Hát Jókai humora, mely akár gazdagságát, akár elevenségét, akár magyaros ízét tekintsük, nem találja párját irodalmunkban, ez

a humor is nem népünk lelkét tükrözi-e? Aligha véletlen, hogy legnagyobb erejét, legmeghatóbb és legkacagatóbb színeit éppen népies tárgyakon, vagy a néphez legközelebb álló élet képein ragyogtatja: majdnem valamennyi nagy regényének népi epizód-alakjain és jelenetein, a *Dekameron* tréfás rajzaiban, a *Népvilág* kisvárosi és falusi történeteiben, a komposzesszori, kollegiumi, vásári élet feledhetetlen, pompás képeiben. Valóságérzése abban a mértékben növekszik, a mint az anyaföldhöz, a természethez és embereihez közelít s ez a valóságérzés majdnem mindig humoros hangulatú, akár a népnél, mikor a látókörébe, közelébe eső dolgokról mesél. Ha képzeleti világának nehéz, zivatáros felhői megszakadnak, humorának napja kivillan és sugarai itt a földön vígan játszanak. Jókedve föléled; játékos öröme támad a világon, dolgokon, embereken; öröme az elme tréfás szökkenéseiben. Komikai ere friss és dús; de bizonyos felsőséget, öntudatot, jóságos szelidséget mindig megőriz az elmének vidám és torzító cikázatai között is. Emberszeretet nélkül nincs igazi humor; de alig tudnék humoristát nevezni a legnagyobbak közül is, kinek emberszeretetét oly közvetlenül, mélyén és állandóan éreznők, mint az övét. Az akadémiába *A magyar néphumor* vizsgálatával, ilyen szellemű felfogásával köszönt be. Költészetéből száz és száz példára utalhatnánk; de legyen elég az ő s az egész magyar költészetnek csak két drágagyöngyére mutatnom. Egyik a szegény csizmadia-család boldog zavarának az a legyöngédebb szeretettől áthatott humoros idillje, melynek címe: *Melyiket a kilencz közül?* Másik, a *Béka*, egyike legutolsó írásainak, mely, mikor a legrémlétebb képzetek egyikét, az akasztófát, a legmélyebben

megindító humor arany leplével tudja bevonni: a lángelme képzeletének és a nemes emberi szív érzésének ifjan maradt erejével, egy, szinte lehetetlennek látszó, művészi problémáját játszi könnyedén old meg. A magyar lélek világossága, egyenessége, biztossága magában, költészetének ezen a valószerű, humoros oldalán érzik legerősebben.

De érzik egész elbeszélő módján, mellyel nemcsak nálunk, hanem az egyetemes irodalomban a legelső helyek egyikére emelkedett. Oly világosan, könnyedén, kedves gyönyörködéssel, egészen képeibe és alakjaiba merülve beszél, mint a népmesék. Naiv módon olvad mintegy át személyeibe és sorsukba; így ismertet meg velők, von ellenállhatatlanul közibök bennünket is. Nem a klasszikái ornamentumoknak kimért és szövevényes alakulataiban folynak mondatai, hanem úgy, mint a magyar leány kláris vagy gránát-sorának szeméi: kedves füzérben, egyszerűen, kereken, csillogva és égő elevenen. Ez a folyamatos elevenség lüktet minden szavában, ötletében, ellentétében, képében, érzelmes közbevetéseiben. Izgatottságnak, nyugtalanságnak érezzük olykor nyomait, különösen pályájának első felében, mikor a francia romantika hevítő italába kóstolt s a forradalmi idők villamos levegőjét szíтта; de lankadásnak soha; hatvan esztendő irodalmi termésének, túlzás nélkül mondhatom, az *Istenítélettől* kezdve egész a *Börtön virágáig* nincs egyetlen lapja, mely fáradtnak mutatná. Sem csodálatos termékenységének, sem lelki üdeségének nem volt szüksége soha erőgyűjtő pihenőkre, nem voltak szünetei. Mintha jó angyala az öröme és jóságnak megszámlálhatatlan magvát — melyet a mi tévedező, küzdelmes és fáradó világunk-

ban hintegetett — azzal hálálta volna meg, hogy ő maga is észrevétlenül átsuhanhasson a tőle teremtett világba, ennek kivételes életét élje: az örök ifjúságét. Ez ifjúság kedve, hite, öröme sugárzik minden sorából. Képzeletének legcsalókébb, legszeszéyesebb alkotásait is ép oly gyermeteg hittel nézi, festi, beszéli, mint a legközvetlenebb valóság képeit. Bizonyára nem ritkán messze ragadja ez a képzelet a valóságtól, az emberi léleknek és életnek természetes útjaitól; de mesterkedést még ilyenkor is alig kereshetünk benne. Ő nemcsak költői, hanem emberi fölindulásainak óráiban is, tündér képzelet ének szemüvegén át, ilyennek nézte, látta, érezte a világot, még az ő személyes életének világát is. Múltját a *Politikai divatok* és a *Tengerszemű hölgy* romantikus meséiben támasztotta fel előtte félig az emlékezet, félig a képzelet. Azután szerelmei: a felébredt szív első sóhajával együtt égbe szállott gyermekleány, a magyar színművészet legünnepeltebb hősnője s szívének utolsó, szenvedélyes \másodvirágzása, a mint élte, vívta, sírta őket: nem egy-egy odaillő fejezete-e éppen azoknak a regényeknek, melyeket a kritika legbizalmatlanabbul fogadott? B képzelet, Jókainak e mindig munkás, mindig izzó, mindig termékeny képzelete a legjelentősebb költészetének mindazon lelki tényezői között, melyekkel egyéniségéből hatja át, a mit a népszellemből vett.

Költészetének még némely fogyatkozásai is, melyeket szigorú bírálói sokszor vetettek szemére, a népszellemlennek bizonyos sajátos ellentéteire emlékeztetnek. A meseköltő és mesemondó nép lelke két úton jár. A látókörébe eső jelenségek iránt a valóhoz való vonzalmat mutat, a jellemző vonások éles fölismerésével és

torzító kedvével, általán humoros hangulattal. Ellenben a távolibb és ismeretlenebb dolgokkal szemben a nagyítás, túlzás hajlamát érezteti, az érdek- és csodálatkeltés szándékával. A világ minden hatalmasságán győzedelmes vitéz, a minden furfangon túljáró táltos, a kengyelfutó, messzenéző és a többi emberi csoda világa ez: a túlzások áradata az érdekes, mulattató bonyodalom kedvéért, a mint Arany László találóan fejtegeti. Nem vezetnek-e bennünket ezek a vonások egyenes úton Jókai szellemi képéhez? Tovább megyek: nem érezzük-e a költészetben egészen közel magunkat a népképzetnek azokhoz a mélységeihez, melyekben mondái, regéi érnek és alakulnak? Arra a sokat kifogásolt, de természetében rejlő s így soha le nem vetkezhetett naiv módjára gondolkonzalmának a jó, nagy es hős iránt, — hajlamára, folttalan eszményekké és lebírhatalan erőkké emelni mind, a kiket szeret és tisztel s megszerettetni és tiszteltetni kíván. Ha Kárpáthy Zoltánra, Baradlay Bikhárdra, Kadarkuthy Zoltánra, Berend Ivánra, Timár Mihályra, Áldorfalvi Inczére, Manasséra és nagy regényei hőseinek bizonyos sorára gondolunk s nem bírálni, hanem inkább családi vonásaik közösége révén eredetökből megérteni kívánjuk őket: talán nem helytelen útra vezet a fonal, melyet kezünkben tartunk. Míg Jókai szemléletei költői alakjaivá lesznek, míg az ő képzelete világában kialakulva, állandó helyöket elfoglalják: mintha ugyanaz a folyamat menne végbe lelkében, melyet a népszellemnek inkább képzelődő, mint emlékező, inkább összefoglaló, mint különböztető, mondaalkotó folyamatai mutatnak. Az emberek nemcsak megőznek, túl az emberi mértéken, de többször eggyé olvadnak; Petőfi és Sárosy sorsából ala-

kul Pusztafi; Kisfaludy Károlyból és Katonából Jenőy Kálmán. Lelkének uralkodó, költészete forrására, szellemére és hatására nézve határozó eleme: a magyar néplélek volt. Híre, népszerűsége akkor volt delelőben, mikor ez a lélek, az egyesülésnek, a tudatára ébredésnek, az egymást megértésnek első mámorában s a közös szenvedés borújában legmélyebben és legegységesebben hatotta át az egész magyar társadalmat. Jókai költészete mindig egyik mutatófája marad életének és erejének. Míg olvassuk és szeretjük őt: addig értük és magunkban érezzük ezt a lelket.

Az a nagy, prózai költészetünk stíljét egyenesen újjáalakító befolyás is, *melyet* Jókai irodalmunk fejlődésére gyakorolt: valójának ebben a mozzanatában, a magyar néplélekkel való benső rokonságában találja gyökerét. A múlt század negyvenes éveinek három középő esztendeje az, mely újabb költészetünkben a fejlődés nemzeti irányát betetőzi és teljes győzelemre juttatja. Tompa, Petőfi, Arany és Jókai első föllépésének, első diadalainak évei ezek. Mint a művészi életnek minden egyes jelensége, egész költészetünknek ez az újjáalkotása is az érzésből, a fölébredt, de borús napra ébredt s verőfényre sóvárgó nemzeti érzésből indul ki. A nemzeti érzés, háromnegyed-százados fejlődés, a mind tisztább képben mutatkozó cél felé vándorlás után, melynek halhatatlan Mózes: Vörösmarty, benők és általok végre megtalálja teljes, harmonikus művészetét: a nemzeti tartalomnak és alaknak, felfogásnak és ízlésnek összhangos kifejezését. Minderre nézve egyazon szellem nyilatkozik, él és hat bennök: a népies, tehát a legtisztább és leggyökeresebb magyarság szelleme.

Egyéniségük alkotó erejét ez ihleti meg s alakul, emelkedik nemzeti költészetté. Tompa, Petőfi, Arany, Jókai! Áhítatos szemeink úgy tekintenek ma fel reájok, mint szellemi életünk égének csillagkoszorújára, kik mezeink, pusztáink vadvirágaiból fűzték koszorúikat. A népszellem forrásából merítve, lesz általok költészetünk a magyar léleknek tiszta és teljes képévé. Természetérzését és méla borongását Tompa, az érzés tüzét, egyenességet és szabadságát Petőfi, szemléletének plasztikus tisztaságát s hagyományainak varázsát Arany, mesemondó kedvét és humorát Jókai hozta föl mélyéből. Így teljesedik ki költészetünknek képe, így elevenednek meg színei azon a gazdag és egyszerű, kifejező és zengő nyelven, melynek változatos kincseit egyik a Sajó mellől, másik a Kunságból, harmadik Biharból, negyedik meg Dunántúlról hozta.

Ebben a kapcsolatban, az időnek benne érvényesülő s kiválasztottainak egymásra ható szellemében találjuk meg Jókai irodalomtörténeti jelentőségének legfontosabb mozzanatát. Történeti küldetése, melynek oly fényesen felelt meg, a magyar elbeszélő próza nyelvére nézve ugyanaz volt, a mi nagy kortásaié és barátaié, különösen Petőfié és Aranyé, a magyar költői nyelv tekintetében. Idegen ékeskedéseiből, nehézkes kötelékeiből, utánzott formáiból felszabadítása s az egyszerűségnek, természetességnek, eredetiségnek sokkal gazdagabb és változatosabb, de reáillő, tartalmát és szabadságát egyként kifejező köntösébe öltöztetése. A szó és gondolat, a hang és érzés egymásnak természetes szomszédságába jutnak s a gondolat és érzés magyarságának bélyege jellemzőleg ott ragyog a szón, kifejezésen, formán is. Nem ismétlem, a mit nyelvről

már elmondottam; csak azt teszem még hozzá; hogy ezt az új stílt Jókai nemcsak magának teremtette meg, hanem egész irodalmunknak: szelleme szárnyalásában és gazdagságában utánozhatatlan volt, de az egyszerűség-költői erejére utaló példája: győzött és úrrá lett az egész vonalon. Átala alakul át egész elbeszélő prózánk stílje — s a mi csak költészetünknek ez ágában, formájára nézve igazán magyar és gyökeres: mindazon ott fénylik Jókai szelleme is.

Nagy kortársai közül Petőfivel volt legrégebb és legbensőbb barátságban. E barátság emlékét nemcsak az elröppent üstököst visszahívó, feltámasztó, dédelgető és sirató írásainak szinte végtelen, megható és elragadó sorában kereshetjük, hanem egész költészetében is. Már serdülő koruktól sokszor összehozta őket sorsuk: a csendes, magába vonult, tanulmányainak és álmainak élő fiút az életnek viharverte, ifjú vándorával, ki hitének, önérzetének és daczának lobogó lángjánál kereste a halhatatlanság útját. Jókai, a tisztességes módú, kitűnő iskolai bizonyítványokat gyűjtő, gondtalan jövő elé néző ifjú benső barátságot köt Pápán a nyomorgó deákkal; Kecskeméten elragadtatva siet a kóbor színész karjaiba; Pesten szinte elválhatatlan szövetségben él a pályatörés nehéz küzdelmeit vívó, majd a discsőség szárnyain egyszerre magasba emelkedett költővel. A míg szükség volt rá, jó szívével és tehetségéhez képest egyengetni igyekezett barátjának földi útját, ki meg lánnglelke sugallatával a szelíd és félénk Jókainak szárnyait bontani s Őt égi útjára indítani törekedett. Kiegészítették és szerették egymást. Valóban, Jókai szívének nemességét, ragaszkodó gyöngédségét mi sem jellemzi jobban, mint az a hatás, melyet Petőfinek fogé-

kony, de türelmetlen és daczos szellemére gyakorolt. Aranynyal való barátsága egy irodalmi benyomás kelte vonzalmon alapult, melyet személyes találkozás csak később fejtett ki és erősített meg. Jókait szívéért, ragaszkodásáért szerette meg. Benne is megénekli a *fiatal író*t, bajtársát a közös ideálért; de másik fontosabb költeménye csak a barátnak és barátról szól. Keserű órában készült ez a vers: *Jókai Mór*hoz, mikor megtagadottnak érezte magát az egész világtól s megtagadta az egész világot; ebben a sötét órájában nevezi Jókait «lelke megmaradt felének». Édesanyját kivéve, az erős, szívbeli ragaszkodásnak és bizalomnak ilyen hangján senkiről sem ír. Meghasonlottak utóbb mégis; még pedig részint Jókai első házasságának, részint Vörösmarty ismert megtámadásának okából. A harag rövid hevületén túl Jókai szívébe visszazállott a régi galamb; de a sas már akkorra az égbe röpült. Hogy — milyen mélyen gyászoló, sokszor a keserv lángjában égő szívvel tekintett utána addig a napig, melyen bizonyára bánatosan lehajtott fővel, kérlelő szelid szemekkel és szívére szorított kézzel közeledett feléje a csillagok világában: szinte kötetekre menő emlékezései tanúskodnak róla, a vidám emlékek könnyes humorú képeitől a *Sylvester-éjszakák* szárnyaló rhapszódiaiig. Mindnyáját átrezgi a fájdalom mindazért, a mit szíve kétszer vesztett benne; de hála is mindazért, a mit szelleme örökre nyert általa.

Kétségkívül Petőfi lelki energiája, rendületlen hite, célzra törekvő szenvedélyessége volt egykor magányos, szerény költői álmodozásainak legerősebb serkentője és biztatója. Első költői kísérleteinek heve és sikere a kis pápai társaságban lelkesítette és biztatta; de írá-

nyozta is. Petőfivel együtt, fejlődésök első szakában, a francia romantikáért hevültek; ifjú képzeletük ennek mámorosító italától égett; ennek körében kerestek mintákat és eszményeket. De Petőfi lírai eredetiségével kétségkívül legalább is annyira hatott rá, mint irodalmi vonzalmaival. A mi az eredeti, egyetlen, nagy költőből ébredt Petőfiben: az segített ébreszteni Jókainak vele rokon, költői szellemét is: lelkének magyar népi tartalmát. A lelki élet folyamatainak finomabb szálaival haladva, talán nyújt némi bizonyítékot e gondolatokhoz az a kis adat is, hogy Jókai legelső, önállóan megjelent munkájának jellegét Petőfiből választotta «Szép vagy, Alföld, legalább nekem szép!» Azután nagyot tévedünk-e, ha Petőfi pályájának hatását is keressük Jókai képzeletében és költészetében? Hiszen baráti szíve úgyszólván életének minden órájában tele volt ennek az életnek eleven, rendkívüli emlékeivel. Ha Széchenyi tragikumának megrendítő benyomását joggal kutathatjuk Kemény Zsigmond tragikai felfogásának sajátosságában: nem gondolhatunk-e rá, hogy Petőfi pályája is egyik sugallója volt Jókai fantáziájának, költői hitének, hogy ezen a világon is vannak csodák, mindenhatóságok, tüzes szekéren égbe szálló próféták.

Legelső, a pápai kollégiumban pályadíjat nyert novellája: az *Istenítélet*, meg az a másik, mellyel az íróvilág és olvasó közönség megdöbbenet figyelmét először vonta magára, a *Nepean-sziget*: egy fölízgatott, de alapjában naiv fantáziának töredékes, borzalmas lázálmai. Kecskeméten írt történeti drámája, a *Zsidó fiú*, s első regénye, a *Hétköznapiak*, mind ebben a ríktó, pokoli viszonyatokkal teljes képzetkörben mozognak. Scott

Valternek nem sok nyoma van bennök; de annál több Hugo Vikornak és Sue Eugénnek. Regényének előadása, stílje nem egyenletes; az ő könnyű, természetes, kedves módja helyenkint feledhetetlen lapokon ad biztos zálogot a jövőre, de a rémes meg egyebütt nagyzó, ironikus, szakadozottan kitörő, ellentétekkel izgató beszédet diktál; míg néhány részletében éppen ellenkezőleg az angol humor ismert komolykodó, bonyolultabb, nyugodtan tagoló, körmondatos módjára ismerünk. De már ugyanabban az időben, amelyből ez a kísérletező, egyenetlen regénye való, voltakép meg is találta magát: olyannak, egészen olyannak, a milyennek mindvégig szerettük és csodáltuk. Megtalálta a magyar élet vidám képeiben, melyeket színről-szinre ismert: a *Sonkolyi Gergelyben*, *Serfözőben*, *Házasságokban*, melyeknek tiszta magyar levegője, a humor sugaraival, innentúl uralkodóvá lesz költészetében. Időnkint fel-felmerülnek utóbb is, mindvégig a régi árnyak, rémek, a képzeletnek izgalmas, fantasztikus szeszélyei; sőt talán olyan munkáinak cselekvényén és egyes részletein is föltetszik emléke ennek az ő első iskolájának, melyek koncepcziójukban, tárgyaik szerint, alakjaikkal más szellem termékei. Az ő híres, sokat emlegetett szertelenségei és hihetlenségei ! Mikor ezeket olyan műveinek is szemére vetették, melyeket az egész nemzet elfogódott és meghatott lélekkel olvasott; mikor «csodavilágába» olyan képek között, olyan utakon vezetett be, melyeknél valóságoságokban is megragadóbbak alig kerültek magyar tollból: egy pillanatra minket is megállítanak a költői képzelet tilalomfái. A költő, ha igazi, vagy éppen a lángelme mindig jobban tudja vagy legalább jobban érzi: mi szabad neki, mint bírálói. Ha

alakjait és sorsukat éli; ha azt, a mit valónak képzel és valónak érez, költői szavának erejével át tudja vinni olvasói lelkébe is: világában a valóság mértéke másodrendű kérdés. E mérték mindig a géniusz hatalmához igazodik, képzelgető és éreztető hatalmához: mit tud elfogadtatni és mit tud elfeledtetni velünk. A kérdés lényege nem az, hogy milyen messze száll a költő, hanem az, hogy elég erősek-e szárnyai, hogy bennünket is magával ragadjon; tehát: képzelete, hozzánk intézett követelésének viszonya költői erejéhez.

De vélekedjünk bármikép e kérdésben, irodalmi fejlődésünk krónikása bizonyára el fogja ismerni, hogy Jókainak ez a naiv, örök-eleven, mesék és alakok teremtésében egyaránt kifogyhatatlan képzelete mérhetetlen kincsekkel gazdagította lelki életünket és egész költészetünket. Abban a száz és száz kötetben, melyet fáradhatatlan keze összeírt, a magyar történeti élet egésze, a magyar társadalmi élet egésze és a magyar föld változatosan bűvös képeinek egésze a költői feldolgozásnak oly gazdagságában és teljességében maradt ránk és utódainkra tőle örökségül, a milyen nemcsak nálunk, hanem bármely irodalomban példátlan. Regényei és novellái átvonulnak, a hogyan ő magas tekinti végig, «a régi pogány magyarok korszakától kezdve, az első keresztyénség, Kálmán király, a tatárpusztítás, a Dózsa pórlázadás, a török uralom, az erdélyi fejedelmi udvar, a Zrínyiek, a Tököli és Eákóczi szabadságharczok, a törökök kiűzetése, Eákóczi fiai, Mária Terézia, II. József, a magyar insurrectio és napóleoni hadjárat eseményein keresztül, egész az 1848-49-diki szabadságharczig.» A rengeteg termés nem egyenlő értékű; de a leleménynek és előadásnak lekötő

elevensége, a bonyodalomnak az újabb regényben egyre ritkuló, megnyugtató kikerekedése, a majd káprázatosan ragyogó, majd derűs kedvességgel csillogó színek sohasem hiányzanak. A mint közelebb és közelebb jut korához és szülőföldéhez, abban a mértékben növekszik jellemző ereje, valóérzése, humora. Mikor élő emlékei gyermekké varázsolják vissza: akkor lesz legnagyobb művészsze. Legmélyebben és legáltalánosabban kétségkívül azokkal a regényeivel hatott, melyekben nagy reformkorunkat, előzményeit és következményeit rajzolja. Képzetele, egész művészi ereje itt mintha lelkének legmélyebb és legállandóbb ihletéből merítené sugalmait: a művészi mellett a nemzetiből. Az ébredő magyar szellem első apostolainak lelkességökben titáni küzdelmei az *Eppur si movébm*, az ósdi magyar világ haldoklása s az újnak első fecskéi a *Magyar Nábobban*, a patriarkhális vármegyei élet a *Régi jó táblabírákban*, a pozsonyi országgyűlés ifjúság mozgalmi a *Mire megvénülünkben*, a «látnoknak és világtalannak», Széchenyinek és Wesselényinek országot és lelkeket mozgó kora a *Kárpáthy Zoltánban*, a forradalom lángja, di-csősége és gyásza a nagy regények egész sorozatában, a *Politikai divatoktól* a *Mi lengyelünkig*, a Bach-világ nak hamu alatt lappangó tüze *Az új földesúrban*. Minden kifogás, minden rajzhiba hasonlíthatatlan humorában és elragadó lendületében, a képzeletnek és érzésnek milyen villamfényével világítja meg e múlt és aligmúlt világokat, a forrongó, fejlődő, tisztuló magyar léleknek ős-erejében új hivatására ébredését. Kemény bizonyára mélyebben látja s megrázóbb igazsággal festi a korokat és embereket; de gazdagságban, teljességben, változatosságban, melegségben sem ő, sem bármelyik

elbeszélőnk Jókaihoz nem hasonlítható. Egy-egy kor-képében rendesen ott van annak az időnek egész magyar társadalma, a vezető osztályok képviselőitől kezdve a föld népéig, s e gazdag összefoglalás a nemzeti szellem nagy ideáljaiban való együttérzést, itt a cél tudatosság, amott tisztán a természet ős-ösztöneinek erejéből, milyen velőkig és szívekig ható módon fejezi ki! Egész nemzeti életünket, társadalmunkat ilyen sokszínű gazdagságában, szinte teljességében öleli fel és őrzi költészete. Őrzi közösen és külön jellemző típusaival és hangjaival, szokásaival és hagyományaival, alakjaival és színterével. írói pályájára visszatekintésében írja, hogy «fantáziája bejárta Magyarországot a Kárpátokon kezdve, a Székelyföldön, a magyar tengerparton, a pusztákon, mocsarokon, várakon keresztül a bányáig és a névtelen Dunaszigetig.» Annak az életnek, a mi mind itt folyt és folyik, szintű beláthatatlanul dús képtárát adta, dúsabbat, mint összes többi elbeszélőnk együttvéve. Legtöbbet és legjobb kedvvel időz Komáromban és Debreczenben, a dunai és tiszai magyarságnak e két ős fészkeiben; ha amarról beszél, a gyermekkorának, ha emerről, a forradalmi hevületnek fogékonyságával gyűjtött benyomásai kifogyhatatlan bőséggel és frissességgel áradnak lelkéből. Különösen gyermekkorának régies hangjához és formáihoz késő vénségeig megőrzött vonzalma jellemző úgy szólván egész költészetére; nyájas bizalmaskodása derűt áraszt és ébreszt. Jellemző erejének és humorának egyáltalán kiváltságos területe ez a régies és népi magyar élet: a debreczeni deákok és vásárosok, a komáromi szeke-resgazdák és superek, az alföldi halászok és csikósok, komposzesszorok és gazdatisztek, kis boltosok és mes-

teremberek, csárdák és betyárok élete. Legigazibb, művészilag is legértékesebb remekei ebből a legeredetibb magyar világból valók, még a fővárosi életből vett legелеvenebb munkája, a *Gazdag szegények* is az amabból ide szakadt, nyomorgó, becsületes szegénység tragikomédiája. Költői szellemének legízesebb termékeit itt kell keresnünk. A *Sárga rózsában* a pusztai magyar népjellemnek valóságosságában és mélységében egyként páratlan megtestesítése; a *Kedves atyafiak* ósdi kúriáinak a komikum öserejével megrajzolt és színezett képe; a *Debreczeni lunátikusban* a régi kollégiumi életnek a torzítás igazságában mutogatott, kaczagató jelenetei; a *Felfordult világ* farsangi mulatozásainak szilaj kedve; — de mikor és hol érném végét a sornak?!

És ennek az életnek nagy, változatos, dcága színtere: a magyar föld, talált-e valaha méltóbb, frissebb, színekkel telibb ecsetet, mint a Jókaié? A magyar vizeknek és pusztáknak, hegyeknek és völgyeknek, a Tiszának és Balatonnak, a délibábos Hortobágnak és a túladunai jegenyéseknek, mindnek, a mi csak szemünknek, szívünknek kedves: szinte végetlen képsorozatát tárják fel írásai. Valamennyiben a természet-szemléletnek az a naiv elevensége, a hangulataiba való beleolvadás készsége, a jellemző vonásoknak és színeknek éles és biztos kiérzése, az árnyéklatoknak áiadó bősége, a mit az egész élet végéig megőrizni: a legiitkább adományok egyike. Jókai költészete valóban egész iskolája a magyar tájképfestésnek; iskola abban az értelemben is, hogy arra tanít: milyen lélekkel kell és lehet magyar tájat festeni.

Ideje összefoglalnom a mondottakat. Köviden meg kell felelnem arra a kérdésre, hogy Jókai költészetének

kincsesházát mennyiben és különösen miben tekinthetjük, irodalmi életünk egész folyamára nézve, történeti jelentőségűnek? Csak a legfontosabb mozzanatokra szorítkozva, elbeszélő prózánk új stíljének megteremtésén kívül, a magyar életnek, múltjának és jelenének, az egyetemes irodalom egész láthatárán páratlanul, grandiózus teljességében való költői feldolgozása, az ő csodálatos gazdagságának ez a magyarsága: ez az, a mi örökre kapcsolatban marad Jókai Mór nevével.

Költészetének ebben a nemzeti talajában gyökerezik rendkívüli hatása az egész magyar közszellemre, ha úgy tetszik: a magyar politikai életre is. Nemcsak költő volt, hanem, mint kevés kivétellel valamennyi magyar költő társa, egyszersmind politikus is; nemcsak tollal, hanem tettekkel is szolgálta hazáját. Nem szükséges feltámasztanom az önök emlékezetében, tisztelt hallgatóim, életének és nemzeti életünknek azt a fényes napját, melyet márczius tizenötödikének nevezünk, mikor a megifjodott nemzet ifjúságának élén, Petőfi oldalán, meglódította az idő kerekét. Tudjuk, hogy mint politikai küzdelmeinknek elszánt részese, ette a bujdosás és a börtön kenyerét. Jobb napjaink felderültétől negyven éven át vett tevékeny részt a nemzet tanácsában. De nem ezekről, a politikus politikájáról, hanem a költőéről szólni: tűztem feladatomul. Arról a politikáról, melynek színarany tiszta tartalma: a magyar nemzeti lélek ébresztése, fejlesztése, erősítése, arról, mellyel nemzetének szeméből törülgette előbb az álmot, utóbb a könnyeket; mellyel nemzete szívéen tartotta kezét, csillapítva, mikor lázban dobogott, élesztve, mikor azt lestük: dobog-e még?

Költészete kísérte, munkálta, vezette félszázadnál hosszabb időn át, a reformkortól jóformán napjainkig, nemzeti eszményünk feltűnését, megtisztulását, felragyogását. Ideálokat adott nemzetének s ápolta nemzete ideáljait. Ápolta az újjáalakulás tétováiban, az eiőkitörés forrongó lázában, az elnyomatás vak éjszakájában, a feltámadás új mámorában. Egykor az önzés és kishitűség vonakodásai között: nemzetté tenni az egész nemzetet, majd az idegen önkény göggyével szemben: nemzetnek ismerni, — hatalmas költői erejének sugallatával hirdeti, példázza, árasztja a hitet a jóban és igazban. A csüggedés, zsibbadás, fásultság szomorú napjaiban képzeletének tarka játékaival, humorának derős csillogásával éleszti nemzetének fáradt, aléló lelkét: megvirrad még valaha! Az ingadozás, szakadás, tétova húzás idején költészete, részeiben és egészében, összefoglalja a nemzet képzelete előtt, egynek érezteti lélekben és czélban. mindazt, a kit valaha magyarnak hittak és a kit ma magyarnak hínak. Hatása, népszerűsége a bizonyosság rá, hogy egyszerű, de annál hatalmasabb igazságainak a nemzet megnyitotta szívét; hogy vérévé lettek; hogy nehéz és dicső életmunkájának erkölcsi ereje gyarapodott velők: Jókai, költészetének hatása ott volt a győztes erők sorában félszázad óta nemzeti igazságunk minden diadalában. Ott volt már Buda ostrománál ép úgy, mint királyunk koronázásánál s ott lesz minden erkölcsi győzelmünkben, — ha ugyan a Gondviselés még tartogat számunkra.

A magyar nemzeti és művészi lélek kölcsönhatásának e fejezetét, melynek hőse Jókai Mór, a siető idő aem engedi tovább részleteznem. Csak egy-két érdeke-

sebb s az egészre fényt vető mozzanatát legyen szabad még befejezésül kiemelnem. A forradalom bukása után még lappangva s nevét is rejtegetve írja *Csataképeit* és a *Bujdosó naplóját*. A letiport haza romjain, majd égő, majd könnyes szemekkel azt hirdeti minden sorában, hogy a mi gyászunk nemcsak gyász, hanem dicsőség is. Föltámadásra ki mert volna gondolni akkor; de a kinek szó adatott, legalább a dicsőítő gyászbeszéd balzsamával állott elő, az aligmúlt fényével világított a jelen zord sötétébe. Férfiak voltunk, hősökül estünk el, — mondott legalább ennyit, a költői érzésnek és titkos fűződésének ugyanazon az útján járván, mely Arany Jánost az *Utolsó magyarnak* szintén vigasztalásra szánt, tragikus képeihez vezette. A nagy epikus e hatalmas torzójának szellemét érezzük a *Varchoniláfcban* is. De az idő telt, a lombok hervadtak s a költő legelőbb érezte, hogy ez nem elég. «Elolvad a jég, de a kristály azt mondja: nem olvadok, és szikrát vet a napban.» A nemzetben föl kell ébreszteni a hitet föltámadásában, mert csak ebből a hitből meríthet erőt reá. Jókai lelki világát ismerve, képzeteinek gazdagságával és mozgalmasságával, nem adnak-e feleletet ezek a gondolatok arra a kérdésre, vajjon mi vonta éppen ekkor, 1853-ban, épen legelső nagy alkotásának anyagául fantáziája elé régi, töredékes benyomásaiból a *-Nábob* képeit: a százados nemzeti lethargiából, álhalálból való ébredésünknek példázó történetét. A mindenható erő, mely alig néhány évtizede csodát mivelt bennünk és velünk, semmivé lehetett-e vagy új csodákra van hivatva még? Ugyané viszonyok hatása alatt, ugyanebben az esztendőben, ugyanilyen csoda régibb képein merengett Arany borús lelke is, midőn a Csaba-

mondának nemzet-biztató vezérgondolatából és képeiből első költői álmaikat szötte. Arany, az epikusnak őshagyományokat elevenítő képzeletével, a magyarok istenére utal; Jókai, meleg színektől duzzadó regényében, a magyar lélek őseréjére. A *Nábob* alakjainak, jeleneteinek, meséjének irodalmi hatásán túl, talán inkább sejtve, mint tudva, a legelső reménysugarak egyikét szöktette a nemzet csüggedő lelkébe.

És akkor és azután, a benső együttérzésnek, a közszellem erkölcsi szükségei iránt való fogékonyságnak mily elevenségével táplálta, irányozta, gazdagította ezt a lelket, egyenesen és hegedűszóban, regénynyel, drámával, verssel folyton-folyvást! Tíz évi raboskodás után közállapotaink javulására lidérczfény csillant föl, mely mocsárba csalogatott, de talpra állított bennünket, hogy utána új megpróbáltatás esztendei következzenek. Várnunk kellett tovább; még lánczokat csörgettünk, de már bizodalommal vártunk. Politikának és irodalomnak csak táplálnia kellett ezt a bizalmat magunkban és jövőnkben, buzdítania a kitartásra, kísértések és szenvedések között, igazaink mellett. Ekkor, 1862-ben írja Jókai *Új földesurát*, talán legművészebb alkotását, mely sokkal több egy szép regénynél, több az önkényuralom alatti magyar életnek legeredetibb képénél, több a képzelet aranyhímzésénél. Ama nagy és mély igazságok egyikének művészi kifejezése, melyek a legnagyobb költőket is csak ünnepi óráikon ihletik méltó alkotásokra. Jókai sohasem látott mélyebben nemzete lelkébe, mint ebben a könyvében. A magyar életnek és természetnek talán legemelőbb és legtermékenyebb igazsága: hódító ereje, benne találta meg költői kinyilatkoztatását. A minek annyi csodát kö-

szönünk, s talán a legnagyobbat, nemzetünk fennmaradását is: ő volt hivatva a költészet varázsába öltöztetni. A legrégebb, legtündöklőbb és legerősebb magyar igazságot: magyar lelkünk, életünk hódító hatalmát minden idegennel szemben, ki nyílt szemmel és nyílt szívvel közeledik felénk, s ebben a hatalomban vonzó erejét, erkölcsét, igazságát. Mikor ennek az igazságnak fénye megihlette fantáziáját, mintha csak a jövőbe is belátott volna. Mintha látta volna a közel jövő fátyola alatt egész történetünkben talán legtisztább, legcsodálatosabb és legfenségesebb példáját. A regény hősnője, Ankerschmidt Eliz, egy bájos ifjú német leány, az elme és szív minden kincsével megáldva, a nyomott, üldözött magyar világ közvetetlen közelébe kerül. Előbb csak érdeklí ez a világ; az igaztalanság, nemtelen felfang hálói, melyeket becsületes lelkekre vet ki az ármány, megilletik igazságérzetét. Majd egy lépéssel tovább jut; a bús magyar mogorva bánata meghatja s a börtönben sinylő hős sorsa gyöngéd szívének részvétét veri föl; ő közel áll a hatalmasokhoz, kegyelmet kér neki. Végre szemtől-szembe nézhet világunkkal, mely rendületlen jogérzetével és büszke szenvedésével már meghódította képzeletét. Megtanult és megszeretett nyelvével életében és költészetében megismeri igaz és vonzó lelkét is. A miénk lesz egész szívével — Elizból: Erzsébetté. Mennyire természetes mindez s fülünkbe úgy hangzik mégis, mint egy legenda. Nem ama fenséges szívnek hozzánk vezető útját álmodta-e meg előre, nyomról-nyomra benne kedves költője, kit szabadító és gondviselő angyalunkul küldött végzetünk?! Midőn ihletett tolmácsuk emlékünnepe, nemzeti ideáljaink lebegnek előttünk, íme nem maradhatott távol ő sem;

idegen földön nyugtából, legalább egy röpke pillanatra, szent emlékezésünkben ide szállott közénk.

Öreg költője, a mi költőnk is, elment már utána, elpihent már. A mint most fényes pályájának mindnyájunk lelkében zsongó nagy emlékeit idézgetem, személyes viszonyunknak, irántam tanúsított atyai barátságának egy mozzanata föltetszik emlékezetemben. Épen most tíz éve írta hozzám egy levelében ez elégikus hangú sorokat: «Aggódva gondolok rá, hogy évek múlva azon feladat fog reád várni, hogy utóiratban törvényt tartsd egy magát túlélte vén író felett, a kinél a késő ősz kiparódiázta a kora tavaszt.» Megilletődve érzem, hogy íme nemcsak a Kisfaludy-Társaság megtisztelő bizalma, hanem a Te régi kívánságod ruházta rám mai feladatomat, melynek csekély erőmmel, de teljes szeretetemmel törekedtem megfelelni. Szeretettel és hálával kerestem költészeted forrásait és ereit szívedben. A belőle áradó érzések hevületében kereslek magadat is: merre vagy? Nem, nem ott pihennek hamvaid, ahová vágytál, a hol kikerested és megjelölted a szívednek legkedvesebb nyugvó helyet: svábhegyi hársfáid hús, suttogó, illatos árnyékában, a hol édesen hallgatni akartad, «a mit a fák a méheknek, a méhek a virágnak, a virág gyökere neked» mesélni fognak. De ha már hamvaidat nem, lánglelkedet ott találok, hová egész életedben, minden gondolatoddal törekedtél, a melyből termettél, a melyben éltél és a melyben mindenkorra meg fogod tartani helyedet: nemzedet szívedben. Ott van nemcsak kegyeletes emlékül, hanem egész köz- és magánéletünknek ható, eleven erkölcsi ereje gyanánt. Ott van minden magyar szívben, melyet ideáljaid összedobogtatnak, és, ha fajunk erőnyeit meg nem

tagadva, hibáit levetkezve ki tudjuk vívni: ott lesz abban a jövőben is, melyről Te álmodtál és a melyről mi álmodunk.

SZÁSZ KÁROLY¹

A Kisfaludy-Társaság mai ünnepi ülését Szász Károly emlékének szenteli. Ez az emlék, családját kivéve, alig élhet mélyebben és melegebben bármely körben, mint e Társaságban, melynek negyvenöt éven át tagja s tizenhét évig, a másodelnöki székben, egyik vezetője volt; e Társaságban, hol elejétől végig életének azt az ideálját szolgálta, mely legmélyebben és legkitartóbban hevítette s pályáját virággal és napsugárral hintette be-. Száz emlékünket az emberről, száz emlékünket az íróról egy érzés melegíti és egy gondolat hatja át, a mint az ő száz kezének munkája egy életfölfogásra, egy kötelességérzetre, egy szívre, egy igaz emberre utal. Egyék vagyunk a kegyeletben és elismerésben, hogy az ő' bámulatos munkája, hűségére és fáradhatatlanságára, őszinteségére és nemességére, hatásának nagyságára és jótékonyosságára a legkiválóbbak, legérdemesebbek közé tartozik irodalmunkban. A toll még életében kiesett kezéből s karszékében súlyos éveken át szomorú, néma merengéssel búcsúzott tőle. Hangja is, erős és mégis gyöngéd, éles és mégis meleg hangja, mely e teremben annyi lelkesedést gyújtott, nagyjainkat oly mély megindulással ünnepelte, eszményeinket oly erős hittel kereste és táplálta, hangja is, ez a lelkeségben

¹ Felolvasatott a Kisfaludy-Társaság 1909-diki közülésén.

áradó hang, elakadt s utolsó érzéseit csak bús dadogással tolmácsolhatta, mígnem elhangzott.

Helye, melyre tisztelet és szeretet híttak, üres közöttünk. De a mi kis körünkön túl, nemzetünk szellemi életének nagy területén és hatalmas folyamában betöltött helye, melyre elhivatott s a melyet lelkének erejével maga hódított magának: ez a hely nem üres. A ki a közre való hatással, az emberi vagy nemzeti fejlődésben nyomot hagyva, futja meg pályáját: ez csak a mi véges tekintetünk és rövidlátó szólásunk szerint hagyja el helyét: a dolgok fejlődését- kísérő történeti pillantás mindig a helyén fogja látni őt. Ott látjuk Szász Károlyt is. Helyét dicsőségesen tölti be ma is és fogja betölteni mindenkor és mindenki előtt, ki szellemi fejlődésünk tényezőit, irányait, szálait figyeli s az összesség munkájában, ennek értékében az egyéni munka jelentőségét fölismerni és méltatni tudja.

Mi ez a hely irodalmunkban, melynek betöltésére Szász Károly hivatva volt s a melyet hivatásának erkölcsi és szellemi erejével hódított elvitathatatlanul és elveszthetetlenül magának? Azt hiszem, hozzá és a Társasághoz nem méltatlanul járok el, ha élete külső adatainak elsorolása helyett inkább erre a kérdésre töreksem megfelelni. Pályájának képét szeretném adni, nem időrendi mozzanataiban, hanem eredményében, nem részleteiben, hanem egészében, nem életiratában, hanem irodalmunk történetében.

Fejlődésének, sőt egész pályájának megértésére talán a legmagyarazóbb mozzanat a szellemi hatásoknak az a sokfélesége, melyekkel az élet és környezet elhalmozták s a melyekre kora ifjúságától élete alkonyáig, mintegy családi örökségül, erős érdeklődéssel és heves

fogékonysággal s székely származásának mohó manka-készségével reagált. Mind e hatások a legkiválóbb szellemektől, úgyszólván legelső forrásokból, az érintkezés közvetlenségével érik s a személyes csodálat és tisztelet, barátság és szeretet csatornáin lelke mélyébe jutnak. Nagynevű atyja, kinek Kemény Zsigmond oly fényes irodalmi emléket emelt, maga is polyhistor: jogtudós és matematikus, kora legnagyobb tanítóinak, legbefolyásosabb politikusainak és legünnepeltebb szónokainak egyike, «sok volt benne a költőből, sok a bölcselőből is». Fiának emlékköteményeiből tudjuk, hogy a kis enyedi diák mint csüggött varázsos ajakán, a mi-kor a római költőket, a mennyiségtan tételeit vagy a csillagok járását magyarázta neki. Ő adta kis fia kezébe költőinket, különösen Kölcseyt és Vörösmartyt s a biblia mellé Pázmány Péter Kempisét. Ebből a gyermekből, ki az evangéliumokkal együtt olvasta Krisztus követését, lett a kálvinista püspök, ki élete java erejét és évtizedeit szenteli Dante fordítására. Nemcsak «az önmunkásság ösztönét csepegtette vérébe» atyja, a mint egy kis önéletiratában maga írja, hanem a minden irányú és az emberi szellem tiszteletében elfogulatlan érdeklődést.

A szellem szabadságának, tiszteletének és egyetemességének elemi iskolája volt ez a professzori ház, mely fényét az atya elméjének, melegét az anya szívének köszönte. Sűrűn fordultak meg benne az akkori politika, tudomány és irodalom kiválóságai: a Telekiek és Kemények, Zeykek és Bethlenek, a «legmagyarabb magyarral», Wesselényi Miklóssal; bekopogtattak az idegen utazók: Paget és De Gerando; látogatták az ifjú Erdélyi és Kemény Zsigmond. Az izzó politikai és iro-

dalmi élet törekvéseit, vitáit, tárgyalásait hallgatja a koránérő fiú s hevületök, a félig értett jelszavakkal, úgyszólván korábban jut lelkébe, mint tiszta képök. Deák tanítója, a jókedvű Mentovics Ferencz, verselni tanítja és a költészetre buzdítja; Gyulai Pál korai barátsága, levelei táplálják, mélyítik, irányítják ébredező költői kedvét; Szentgyörgyi Imre Shakespeare-re utalja; míg barátja és iskolatársa, Salamon Ferencz tudományos, közelebről matematikai és philologiai irányú fejlődését támogatja. Ezek a különböző befolyások nem csak korai, a legkülönbélebb tárgyú irodalmi kísérletein mutatkoznak, hanem egész életének munkásságán. Nemcsak a munkában való szívós kitartás jellemzi, hanem az érzésekben és hajlamokban való is. A mit valaha megszeretett, attól végkép elszakadni sohasem bír; a mit valaha megszerzett, azzal mindvégig használni akar. A miben ki nem emelkedhetik, legalább kedvét tölti benne s egy-egy kisebb kör szellemi fejlődését szerény igénytelenséggel támogatni törekszik. Nagyszámú iskolakönyveinek, tudományterjesztő dolgozatainak, fordításainak jelentékeny része nem írói érdemeket keres s írói és költői pályájának képéhez mivel sem járul; de jellemző marad az emberre, ki minden benyomását híven őrzi, az igazságnak egyetlen megismert körétől sem tud végleg megválni, lelkének egész tartalmával és csodálatos munkabíráásával minden irányban és mindenkor használni törekszik.

A mihez véges-végig, megszakítás nélkül, lelke teljes erejének föltevéseivel hű marad: az, annyiunknak első szerelme, melytől élet és csalódások elszakítottak bennünket — a költészet. A *Szabad székely dalától* kezdve, melylyel tizenhétéves korában az *Életképekben* föllépett,

sőt első, homályban maradt próbálkozásaitól kezdve, az angol Lecky hat költeményének műfordításáig, melylyel a megtört költő épen itt, Társaságunk körében, oly megható búcsút vett az élet és költészet napvilágától, hatvan éven keresztül hú maradt. Az enyedi bölcsélet-tanuló költői pályatörését is itt, a Kisfaludy-Társaságban kísérletté meg azon az örök emlékezetű pályázaton, melyen nemcsak a versenyző művek sorsa dült el, hanem az egész magyar epika jövője, a mely *Toldival* ajándékozta meg költészetünket. Mily megindító, symbolikus világot vet ez a verseny Szász Károlynak egész költői pályájára! Mohón keresve a neki járó koszorút, öntudatlanul foglalja el a helyet, melyet emelkedve, sikerről sikerre jutva is, mindvégig megtart: a helyet Arany mögött, az ő dicsőségének mindig csodált és sohasem irigyelt fényében, az ő hervadatlan koszorújától vonva és lelkesítve. A forradalmi szellem kavargása, az erdélyi unió törekvései, melyeket a kolozsvári országgyűlésen épen az ő édesatyjának elragadó szónoklata vitt a kívánatos, teljes megoldás útjára, lírai erét illetik meg s barátaival, Mentovicssal és Gyulaival együtt kiadja első könyvét, a *Nemzeti színek* kis verses füzetét. Fiatal lelkek kedves lobogása. Legmelegebbek Gyulai versei, legformásabbak s képekkel legkészebbek a Szász Károlyéi. Az *Első hírnök*, egy fecske hozza meg az újságot a nagy tavaszról; a költő tartóztatja, de a röpké hírmondó tova száll, mert már nyomában a *szabad pacsirta*. Egy másik versében, a *Vagy mit mondókban*, az édes mámor boldogságában ujjong s szabadító sugarat követel a világ minden rab nemzetének. Ez már nemcsak az ifjúság hangja, nem is csak a negyvennyolczas ifjúságé. Petőfi szellemének első sugaraí esnek lel-

kébe, mely mas hangokra termett, de fogékony természete szerint nem maradhatott zártan egy hódító lángelmének elemi ereje előtt, különösen nem, mikor gyújtó szikrája a forradalmi napoknak izzó légkörében érte. Petőfire utalta csak nemrég az is, a még ismeretlen barát, mester, bálvány, kihez lelkét tehetsége természetének és jövő életútjának titkos sejtelmével örökre oda-fűzte. Arany Jánost, a szalontai jegyzőt, levéllel és ünneplő költeménnyel kereste föl *Toldi* diadala alkalmából. Lelkesen ünnepelte a maga merész pályázó vállalkozásának bukását, mikor ez a bukás a magyar költészet győzedelmet jelentette. Ilyenek ismertük őt mindig, ifjú hevületében és férfierejében, csalódásai és diadalai között, otthonában és a közéletben: ilyen lelkesen szerénynek és szerényen lelkesnek, mindent készen adónak és mitsem követelőnek. Aranynak az 1847-diki üdvözletre írt válasza megmaradt s ez a válasz egyike legérdekesebb és legfontosabb leveleinek. Benne formulázza legrövidebben s talán leghatározottabban költészetének s általában annak az új magyar költészetnek programját, melynek «útját Petőfi törte meg, kinek nyomán haladni egyikünk sem szégyelhet». Éles és tiszta pillantással mutat rá a közélet és költészet eszményei és törekvései közötti kapcsolatra s nem népi költészetet akar, hanem a néppel megteljesedett nemzet költészetét. Kövessék az ifjak Petőfit s «honosítsák meg elvégre a magyar költészetet az egész Magyarhonban», íme, az egykori irodalmi erkölcsök: a megbukott ifjú titán, ki nemes elragadtatással rohan vonni a győztes diadalszekerét, azután a hőrosz, ki diadalának első mámorában nagy pályatársának zászlaja alá hívja magával. Az ifjú Szászt sorsa nemsokára elvezette Petőfi, sze-

mélyes körébe. Atyjával, ki az új kultuszminisztériumban, Eötvös oldalán államtitkárrá lesz, a fővárosba kerül; az egyetemen matematikát és hadi tudományt tanul; sikertelen drámai kísérleteket tesz s forradalmi csikkeket és verseket ír; végre a *Murány hölgyével* megkapja a Kisfaludy-Társaság első koszorúját. De e, különben sem tépetlenül nyert koszorúnál buzdítóbb és irányzóbb hatások várják: Vörösmartynak atyai és Petőfinek baráti tanácsai. Amazt, költészetünk fejedelmétől, szinte parancsnak tekinti; emezt a rajongó csodálat erejével vési szívébe és őrzi ott mind végiglen. Az ő egyértelmű tanácsuk ajándékozta meg irodalmunkat Szász Károlylyal, a műfordítóval. A ritka műveltségű, könnyen hangolható, a formában szinte kész, munkakedvben áradó és munkabírásban duzzadó ifjú költőt mind a ketten a műfordításra buzdítják, különösen angol költők fordítására. Vörösmarty *Rómeót*, Petőfi Moore-t adja kezébe. Tudjuk, hogy Vörösmarty maga is dolgozott Romeo fordításán s Petőfi is szívesen foglalkozott az ír költővel. Várhatta-e részükről melegebb, biztatóbb és kitüntetőbb fogadtatás, mint mikor a maguk útjára hívják, szinte kedveseiket bízzák kezére s irodalmunk nagy szükségének, fogyatékának érzetében, ennek betöltésére hívják föl, a jövő fátyolán át fölismervén ifjú barátjuknak legigazibb hivatását.

Míg azonban ennek útjára léphetett volna, a szellemi élet legkülönböző köreinek, édesatyja és tanítói, mesterei és barátai által érvényesülő befolyásához a forrongó életnek szinte cikázóan gyors változásai járultak. Egymásután kóstoltattak meg vele mindent, a mi az ember és hazafi szívének üdv és kárhozat: diadalmámort és végpusztulást, boldogságot és földön-

futást; meghordozták az ország minden vidékén a szé-
kely havasoktól a Kis-Kárpát o ki g; szédítő gyorsaság-
gal hányták egyik életkörből, egyik társaságból a má-
sikba, egyik életfeladattól a másik elé. Dolgozik a deb-
reczeni kormány hivatalaszobáiban és szerkesztőségei-
ben; kardot ragad, mikor dicsőség többé alig kecsegteti,
de a vonagló hazának hívó jajszava annál parancsolóbb;
a nagy csapás után eszi a bujdosók keserű kenyerét,
míg egy tiszaparti kúriában menedékre talál; majd
nevelősködik Gömörben s itt egész életútja fordulóra
jut. A szomszéd keleméri kálvinista pap fogadja
barátságába és irányozza. Az új triász harmadik nagyja
Tompá Mihály volt. A költő rég meghódította, most
az ember és pap varázsolta el, ki baráti körben vidám
és jóízű tréfalkozással takargatta lelkének sebét, a szó-
székről a hit igéivel gyógyítgatta valamennyiüket. Szív-
ből fakadó és szíveket kereső, egyszerű, természetes
szavával papnak is az volt, a ki költőnek, a mint magát
Dömötör Jánoshoz intézett levelében jellemzi; az új
költészet szelleme: szelleme az ő beszédeinek is. A
bejei, olyan ifjan már hajótört nevelőt egészen elra-
gadta; «a betű sohasem elég Tompát méltóan jelle-
mezni», írja felőle Aranyinak. Tompa példája, a pa-
rochia csábító nyugalma a hányatások után, a költé-
szetet minden időben és mindenütt hívogató vendég-
szeretete ellenállhatatlanul vonzották; de nemcsak
ezek. Ő lelke szavával keresett mindig mindent s őszin-
tén és mélyen vallásos lélek volt. Papságra szánta ma-
gát, nagy energiájával elkészült rá s vizsgálatai után
Apostol püspök fel is avatta. De egyelőre nem valami
nyugalmas paplak várta, hanem a nagykőrösi gimnázium-
nak egy felajánlott tanszéke.

Mindezekben a futólag érintett életfordulatokban s az utánuk következőkben nemcsak az a tanulságos, hogy milyen befolyással voltak reá, hanem az is, s talán még jellemzőbben, hogy miként állotta meg helyét, melyet annyiszor volt kénytelen változtatni. A változások sűrű sorozatában kibontakozik szellemi ereje, melylyel új meg új feladatainak mindig derekasan megfelel, megnyilatkozik kedélyének egyszerű nemessége, keresetlen simulékonysága és férfias hűsége, melylyel vándorútjain és messze állomásain egész életre hű és ragaszkodó barátokat szerez; de mindezekben túl meghatározó komolysággal fejlődik ki erkölcsi valója, a maga tiszta egységében és vonzó egyszerűségében: a spektrumnak sok színéből az az egységes, tiszta, fehér fény, mely egész életútját beragyogta. Teljes erejének kíméletlen megfeszítésével, mindig egész lelkének föltevésével, hittel a becsületes munkának nemcsak hatásában, hanem a kötelességében: használni minden körnek, a melybe sorsa hívja, s egyszersmind folytonfolyvást, pihenés nélkül annak a nagy egésznek, nemzetének, melynek sorsa, szellemi és erkölcsi java, haladása legmélyebben fekszik a szívében s legállandóbban lebeg a szeme előtt. Csapások alatt és szenvedések között a munka boldogságát keresi, örömben és sikerek árján a munka kötelességét példázza. A munkának s a munkát ösztönző, erősítő, irányító hitnek, szeretetnek és kötelességérzetnek egységes és folytonos szálára fűződik pályájának minden mozzanata. Az élet sokféle pontján, száz helyzetében, ezer feladatát végezve, magát annyifelé felosztva: ebben marad egységes, egész, nagy — Szász Károly alakja.

Abba az irodalmi életbe és körbe, melyben innen

kezdve végig megmarad, Kőrösön lép, hova egy szomorú erdélyi út után érkezik, mely füstben és romban mutatta mindazt, a mi gyermekemlékeinek arany fényében ráfogott. Eredetileg a magyar irodalom tanárává választották; de helyét a szintén bujdosó Arany-nak engedi át s a mennyiségtan kathedráját foglalja el. Olyan teljes boldogság várta, a milyen csak elképzelhető a közgyásznak ezekben a bús napjaiban, mikor annyi kollégiumunk, köztük a körösi is, tanáraival és tanítványainak egy részével, voltaképen «hajótöröttek szigete» volt. De Szász Károly ezen a szigeten azzal került össze, ki halványából és mesteréből itt és csakhamar legbensőbb, legmeghittebb barátjává lett. Aztán családi fészket is ezen a szigeten rakta meg. Itt állott a *Kis lak*, melyet azon a nemesen meleg hangon áld el, mely igazságánál fogva gyöngédebb a lágynál és meghatóbb az olvadónál s a mely líránkban mintha csak elhangzott volna. Ide vitte feleségül, egy boldog véget ért kis szívregény -után, gyermekkori jegj[^]esét, Szász Pólit. E finom, törékeny gyermek kora hervadásra szánt virág volt, mint Kármán Fanni-ja, kihez Toldy hasonlítja. Költői lelkének bájos képét *Iduna hagyományai-hói* ismeri irodalmunk. Alig másfél évi, gyöngéd odaadásban s a közelgő végzet rettegésében töltött együttlét után sirba szállt. Egyik legszebb költeményében azt a sóhajt küldi utána a költő, hogy ne a hír, csak az ő könnye sirassa.

Felejsétek el emberek !
 Fedezd be árnynyal, zöld berek!
 Adj neki nyugtot, néma sír!
 Ne kapd föl nevét, kósza hír!

A tavaszi álom rövidebb volt, a költő szíve fogékonnyabb, vágya a családi boldogságra erősebb és természetében fekvőbb, hogysem újból ne kereste s jó sorsa végzéséből meg ne találta volna. De mégis úgy tetszik nekem, mikor már gyászdalai régesrég elhangzottak is, mintha ez a kedves és szent árnyék végigvonulna vele életének ösvényén. Kísérné lelkével, melynek sugalmait talán férje öntötte versekbe, de a hervadó virág illatát fogta föl bennök, egy lélek költészetét foglalta a szavak költészetébe. És mintha ez a finom lélek kísérné a költőt, bátoritáná és sugallaná hű ragaszkodásaiban, nemes kitartásaiban úgy, mint panasztalan lemondásai-ban. Több egy bús emléknél: egy tiszta sugallat, mert sohasem lett méltatlanná hozzá.

Míg e csapás le nem sújtott reá, boldogan élvezte új körének fényét és melegét, ösztöneit és irányzásait, melyeket leggazdagabban Arany szelleme árasztott. E kör a nagykörösi kollégium akkori tanári kara volt, melyet együtt vert össze Magyarország balszerencséje és jó sorsa. Aranyon kívül Szász Károlynak három erdélyi barátja és tanuló társa került össze: Jánosi Ferencz, Mentovics és később Salamon, majd utánuk Tomori Anasztáz, Szabó Károly, Szilágyi Sándor és Ács Zsigmond. Mindenki ismerte ezt a körösi akadémiát, nem egyszer volt megírva története, főképp Aranynyal kapcsolatban; de úgy gondolom, hogy van valami mélyebb jelentősége is kiváló férfiaknak egy kis alföldi város szegényes állásaiban ily nagy számmal való véletlen és érdekes találkozásánál. A kör összetételében, sajátos találkozásában, tagjainak együttes hatásában is érdekesebb és tanulságosabb, hogysem kereshnünk ne kellene és meg ne találhatnók pontos he-

lyét szellemi életünknek, közelebből költészetünknek fejlődésében.

Annak az új költészetnek történetében, melyet Petőfi és Arany szelleme vezet s a mely először kíván az egész magyar nemzet lelkéből az egész magyar nemzet lelkéhez szólni, ennek a költészetnek történetében három tanító intézet kér helyet. Három iskola, az ország különböző vidékein, melyeknek kebelében az új költészet első csirái fakadoztak, vagy éppen egyes fejlődési fokainak vezető eszméi kialakultak s alapvető munkája folyt. Előkészítői az eperjesi líceum volt tanulói, Vachott Sándor és Kerényi, Sárosy Gyula és Szemere, Miklós s a népdalíró Szakál, kiknek lantjain először ébrednek töredékesen, el-elszigetelten az egyes hangok, melyeknek hatalmas együttese Petőfinél harsan föl. Talán szabad a pápai kollégiumot is megemlítenem, a hol Petőfi és Jókai szellemébe» az új költői világ képe derengeni kezd: a magyar szív, a magyar élet, a magyar hagyományok világa az egyszerű, természetes, igaz magyar szó költői formájában. Petőfi lángelméje néhány rövid év alatt diadalra viszi a lírában, Aranyé az epikában. Győzelmük nemcsak az övék, hanem az egész nemzet költői szelleméé, mely egész teljességében és eredetiségében általok fejezheti ki először magát; ezért olyan tüneményesen gyors és egyetemes. Az ő szellemök, mely minden ízében művész szellem, nem is érezteti a költészetökben egybeolvadó, egymást átható elemeket, nem érezteti külön a gyökeresen magyart, a népit és külön a művészt. E föl sem tűnő s annál erősebb harmónia jellemzi, a két nagy szellem vezető munkássága mellett, ennek az új, nemzeti költészetnek első idejét, mely a villám fényével és

gyorsaságával érkezett. De Petőfi eltűnésével épen olyan gyors hanyatlás következik utána, nem visszahatásul, hanem az egyoldalúság túlzásában való elsekélyesedésül. Petőfi nagysága az utánzóknak egész seeregét csábítja a köztérre, kiket az ő fénye inkább elvakít, mint megvilágít. A népi és művészi harmóniája megbomlik náluk, a gondolat elszáll, a forma szinte föloszlóban; csak a szólam, a cifra, a sallang, az ingredienttiák lesznek fontosakká, s ebben a verses parlagi magyarkodásban az irodalomnak mint művészetnek és a közízlésnek egyetemes sülyedése fenyeget. A leigázó hatalom elzár bennünket a világ szellemétől s keserű daczunkban mi magunk is a kezére járunk és a költészetben csak magyarságot keresünk.

Költészetünknek e népszerű sülyedése, mely derekas tehetségeket is ragad magával, a sallangosság, vagy a mint Erdélyi nevezi: a kelmeiség, évekig tart s csak Arany tekintélyétől, tudásától és művészetétől várhatja a segítséget, a fordulatot. Arról van szó, hogjr a költői tartalom értéke s a belső és külső forma művészte újra jogához jusson. Erre sereglük, munkálkodik Arany körül a körösi tanárság, összeköttetésbe lépven mindazokkal, kiket segítő társainak kíván vagy ismer. A mester szellemében dolgozik minden eszközzel, melytől hatást várhat s voltaképp alapvetőjévé lesz a nemzeti költészet egy új fejlődési stádiumának, mely az elsövel szemközt, ifjú tűzben, szenvedélyes elevenségben veszít ugyan, de szelleméhez hűnek maradván, a gondolat gazdagságával, a tanulmány művelő erejével, a forma gondjával és szépségével a művészet jogát visszaszerzi. Arany körében tisztulnak ki s kezdenek érvényesülni a hatás minden eszközei: az eredeti köl-

tők példája; a kritika, mely az igazi értékek felől fölvilágosít; a műfordítás, mely a világköltészet remekeit törekszik szellemünkbe oltani. Arany «lírai sóhajai», melyekben «lelkét széttördelte»: termékenyítően hordták szét ezt a lelket. Az ő szelleme hatja át és irányozza, mellette közvetlenül, Mentovicsot és Szász Károlyt s buzdítja példával és levelekkel a távolban Tompát és Lévayt. Gyulai Pál, ki szoros összeköttetést tart a körösiekkel, sűrűn ellátogat hozzájuk s szinte közéjük tartozónak tekinti magát, kritikáival tisztítja a levegőt s mély és éles fölfogással először mutat rá a végzetes tévedésre, mely a sallangosok fölfogásában rejlik, Petőfivel való viszonyuk tekintetében. Salamon az igazi Petőfit magyarázza, egyenes ellentétéül annak, a mit benne utánzóí látnak. A műfordítás terén is innen, Kőrösről indul a nagy mozgalom; az itteni tervezetekben, munkában gyökerezik voltaképp a Kisfaludy Társaság nagy Shakespeare-vállalata, melynek msBcénása Tomori Anasztáz, egyik fő dísz Arany, legbuzgóbb részese Szász Károly s egyik szerény munkása Ács Zsigmond. Íme, ez a nagy emlékű körösi tanári kör helye irodalomtörténetünkben.

Ebben a perspectivában érthetjük csak meg igazán Arany János szavait, melyekkel Szász Károly kisebb költeményei első gyűjteményének bírálatát befejezi: «Költészete úgy tekinthető, mint valami irodalmi szűkesség». A lírikus Szász ifjú költőtársai közül leghamarabb, leghatározottabban, legkészszebben csatlakozik Aranyhoz és a vázoltam ellenhatáshoz, s termékenységével, műveltségével és szeretetreméltóságával a leghathatósabban képviseli. A «virágcsatának» ő a legbuzgóbb és legkedvesebb fiatal lírikusa. Könnyen és

bőven omló költészete, művészi szellemével, erkölcsi értékével, műveltségbeli tartalmával, ritka formai készségével szolgálja Arany költői és Gyulai kritikai irányát. Hogy életének a körösi napokon túl is sok változást mutató mozzanataihoz miként fűződik ez a líra: részletesen elmondja maga önéletírásában, mely kisebb költői munkái második gyűjteményének megjelenése alkalmából készült. A mint ezekben a költeményekben életének külső és belső mozzanatai szinte szakadatlan sorral tükröződnek: a hangulatoknak gyors költői éréssel és a költői kifejezés készségével közelebb látszik állani Petőfihez, mint Aranyhoz, ki, igen sajátságosan, öreg korában sokkal könnyebben és gyorsabban hangolhatóan mutatkozik megszűkülte életkörének benyomásaitól, mint ifjú vagy férfiúi éveiben. Szász Károly költői egyéniségének épen ez a röpké fogékonysága, ez a könnyen hangolhatósága egyik legfeltűnőbb és jellemzőbb vonása. Az *üti táreza* kis jeligéjében maga is rámutat:

A mit láttam, átérezve,
 Le is írtam abb'a percz be, —
 Hogy az első benyomásban
 Azután is mindig lássam.

E sorok nemcsak utazásának képeire, hanem egész életútjainak benyomásaira, nemcsak az *üti tárczáxa*, hanem egész lírai költészetére illenek. Lantja zengve kíséri Körösről, honnan összeomlott boldogságának bús emléke űzi tova, Kecskeméten át Kézdivásárhelyt az első szószékre, melyről az ígét hirdette. Atyja halála után elárvult családja, özvegy édesanyja és testvérei hittak. A földi érzések legszentebbjei vezették az Úr oltára elé, melynek hívó és méltó szolgája maradt életével és szavával egyaránt. A költői elme játékait kívül

hagyta a templom ajtaján, csak meleg szívét vitte be. Sohasem felejtette el Tompa példáját: az igaz hit beszéde mindenkinek szól és mindig egyszerű. Szentbeszédei és imádságai csak kerek formaságukban, a kifejezésnek itt szabatos erejében, amott meleg bensőségében éreztetik a költőt; a képzelet és érzés csapongásának, ékesgetésnek nyoma sincs bennök; hatalmas hangjától támogatott szent komolyságukkal hatnak. Kézdivásárhelyi híveit épen úgy meghódította, mint utóbb a kunszentmiklósiakat és szabadszállásiakat. Szeretett papjukat ezek képviselőjükül küldték az újból megnyílt alkotmányos élet első országgyűlésére, honnan Eötvös József tanácsosául bit ta meg miniszteriumába. Már akkor virágjában volt új családja is. Még Kunszentmiklóson kötötte második, boldog frigyét Bibó Antóniával. A ki csak ismerte ezt a gyönyörű asszonyt, meleg méltóságával és nyájas tekintélyével, Wordsworth *Asszonya* juthat eszébe, kinek «élet és halál közt biztos minden lépte». Férje is kétségtelenül őt látta maga előtt, mikor e versen szeme, vagy inkább szíve megakadt. Nemcsak szerető gondviselőjévé, hanem valószággal múzsájává lett; egybekelésük óta haláláig írt költeményeinek több a felénél hozzá van írva vagy róla szól. Mindez élményei, benyomásai ott zengenek lírájában, melynek összegyűjtött termését kétszer adta ki. Az elsőt Arany János bírálta meg, a barátnak inkább köteles őszinteségével, mint elfogultságával; de abból, a mit mondott, a kegyelet is alig vehet el, s a mai, fél-századdal későbbi kritika is alig adhat hozzá valamit, legföljebb határozottabban fejtheti ki a fejlődés távlatában a dús lírai termés helyét és jelentőségét. Szász Károly elsősorban kétségkívül nem eredetiségével ha-

tott, nem világának és beszédének külön sajátosságával, inkább friss fogékonyságával, átérző odaadásával úgy mesterei — az-idegenekés magyarok — mint benyomásai iránt. Nemcsak az élet, hanem a költészet benyomásai tükröződnek lelkében, de épen nem színtelen, hanem kedves, meleg tónusú tükörben. Mindig érezzük tiszta, vonzó nemességét érzésvilágának, melyet a legjobb szívek legtisztább eszményei hullámoztatnak, s a hullámok, ha nem a legmelyről indulnak is, mindig andalítóan ringók és édes, tarka, sokszor meglepő, szinte varázsos színekben játszó. A kép, melybe gondolat és érzés hol játszi könnyűséggel, hol a fantázia komoly díszével öltözik, talán legjellemzőbb eleme költészetének. Petőfinél cselekvéssé lesz az érzés, nála képpé. Ügy száll dalaiban, elégiáiban, ódáiban képről-képre, mint a hogy kedves madara, a *fecske* szállong. Körülkeringi a hazának éjben borongó, majd új fényre derülő ormait, a gyermekemlékek és szerelem virágos kertjét, a meleg házi tűzhelyet, az isten házának tornyát, vidám barátok asztalát, a temető bús keresztjeit, nagyjaink Pantheonjának kupoláját. A tanulmány, ízlés és igaz sugallat szövetsége sem segíti olykor a befejezetten művésziig, de legalább mindig ennek az irányában ragad bennünket. Szavainak és versének tiszta gyöngyözésében, a formának minden nehézségét leküzdő könnyűségében pedig nemcsak művészetet érzünk, hanem érzéseinek tolulása szinte köz vetetlenül illet. Ki ne érezné nemcsak költői tudását, hanem költői érzését és képzeletét a *Kis lak*, az *Iduna*, a *Fecskefészek*, a *Keleti álom*, a *Hazámhoz*, a *Fecske*, a *Velenczében*, a *Kis Ilonka emlékezete* és annyi szép költeményének olvasásakor; ki nem a szív reflexióit *A férfiban*, mely eszményét festi:

Mit rábízának Isten, ember.
 Mit nő s haza kezébe tón:
 Őrizze ő azt szerelemmel,
 És küldjön érették dicsón.
 Nagy cél után, min ezrek nyerne,
 Vagy egy szív boldog végtelen:
 Oh édes vívni az embernek!
 Oh felséges a győzelem !

Ki ne érezné szíve melegét gyöngéd dalaiban, melyeknek hangját följebb kívánta emelni a népinél, de az egyszerű közvetlenség megőrzésével; ki ne ünnepi ódáiból, melyeknek hosszú sora a közvirradatkor a Kazinczy- és Széchenyi-ódával indul. Mint a magyar szellem papja áll évtizedekig az oltár előtt s a hit erejével, a szívnek szeretetben remegő alázatosságával és elragadtatott fölemelkedésével hirdet dicsőséget és igazságot. Míg mindebben s egész eredeti költészetében Arany művészi szelleme vezeti és lelkesíti, kinek oldalán és irányában keresi egész irodalmi hatásának értékét: lírai motívumainak körére, természetére, s talán intenzitásra nézve is Garayhoz áll legközelebb, kinek emlékét egy szép költeményében dicsőíti is. A formának kétségkívül nagyobb művésze, s ha zengő accordjai nem ragadnak is mindig magukkal, hangszerének finomsága és érzékenysége sohasem téveszti el hatását. Nem is gyöngül, inkább erősödik a korrallal. Művészi biztosság és gazdagság tekintetében egyre halad, épen mint barátai, Tompa és Lévy, s lírája utolsó verses kötetének néhány darabjában éri el tetőpontját.

A líra mellett megújuló, a csalódásoktól nem lassított kedvvel míveli a drámát, a még Enyeden készült *Zsigmond királytól*, a tragédiáknak, történeti színműveknek és vígjátékoknak egész sorát adva, bibliai

színművéig, a, *Bölcs Salamon-ig*. Czakónak egykori buzditását sohasem feledte el; akadémiai jutalmak és dícséretetek is élesztették kedvét; aztán a dráma szeszélyes műzsájával, mint az övénél nagyobb példa, a Vörösmartyé is mutatja, legnehezebbnek látszik az örök szakítás. Tanulta és bűvárolta törvényeit, olvasta és fordította klasszikusait, kísérleteibe beleöntötte minden tanulmányát és költői energiáját, jeleneteket írt is szépeket és hatásosakat, mint különösen a *Heródesben*, *Fráter Györgyben*, *Salamonban*, de a színház közönségét igazán meghódítani nem tudta soha. A képzeletében uralkodó idegen hatások különbözősége, a szerkezet és jellemrajz ingadozásai, epikai és lírai vénájának el-elhatalmasodása útját állották mélyebb és tartósabb sikereinek. Egyáltalán a nemzeti költészet e nagy iskolájának és körének, lírájához és epikájához méltó, igazi drámaírója nincs. Érdekes, hogy nemzeti és művészi szellemök drámai kifejezőjét, Petőfinek és Aranynak méltó társát a múltban keresik: Arany is, Gyulai is, Szász Károly is külön-külön s mintegy egyszerre fedezik fel, magyarázzák Katonát és iktatják irodalmi dícsőségének jogába; az ő tragédiájuk: a *Bánk bán*. Szász nem itt, de nem is a lírában nyerte legdúsabb, leghervadatlanabb koszorúját, hanem az epikában, még pedig itt is, gazdag és soknemű kísérletezés után, késő férfikorában írt nagy eposzával, a *Salamonnal*.

Életútja addig a köztevékenységnek új meg új állomásaira szólította. A kultuszminisztériumból pestmegyei, majd kiskunsági tanfelügyelőnek ment, meg újra visszatért a központi kormány hivatalszobájába. Nagyobb gondnal, szeretettel, több és odaadóbb munkával, fejlődő közművelődésünk ügyét nála senki sem szolgál-

hattá; de nem az irodalmat sem. Ez, a magát száz felé osztó ember, a honnan csak nézzük, mindenünnen egész embernek mutatkozik: A körösiek, Aranynyal élőkön és más-vidéki barátaiak nagy része, fölkerülnek Pestre s az akadémiában és az új életre kelt Kisfaludy-Társaságban, mely intézetek örömmel és tisztességéi sietnek kebelökbe fogadni Szász Károlyt is, nemkülönben a hírlapirodalomban vezető helyet foglalnak. A politikában kivétel nélkül Deákhoz csatlakoznak; irodalmi fejők Arany, baráti társaságuk központja Csengery Antal, legerősebb harcosuk Gyulai Pál; de legmunkásabb kezök Szász. Arany lapjainak, a *Figyelőnek* és *Koszorúnak*, Csengery, Lónyay, utóbb Gyulai *Budapesti Szemléjének*, Pákh, később Nagy Miklós *Vasárnapi Újságjának* mesés tevékenységű dolgozó társa: a kritika, az irodalomtörténet, az elméleti eszthetika, az életrajz, az eredeti költés és műfordítás terén egyaránt. Dolgozatai a mily készen és bőven szolgálják a nap szükségét, ép oly kevéssé tévesztik szem elől a jövő fejlődés szükségét, melyeket tanulmányaiban gazdag irodalmi műveltséggel, elfogulatlan ítélettel és mindig a meggyőződés lelkes erejével szolgál. Csak *A világirodalom eposzairól*, az *Ember tragédiájáról*, *Arany és Tompa költeményeiről*, *A műfordítás elveiről*, *A tragikai felfogásról* és *A történelmi hűségéről* szóló dolgozatait emelem ki, melyekkel irodalmi és eszthetikai műveltségünkben szellemével és szorgalmával nevének maradandó nyomot vágott.

Mindé hivatalos, tudományos és lapirodalmi munkássága mellett maradt ideje, hangulata, ereje, drámáin kívül is, nagyobb eredeti költői alkotásokra. Igen, költői ereje is, mert épen elbeszélő költeményei azok, me-

lyekben emelkedése legegyszerűsebb és legmagasabb, hatása lelegevenebb és legmaradandóbb. Hangulatainak könnyen átrिंगó változásai, teljes beolvadó képessége az életnek és képzeletnek egy-egy körébe, a képtermésnek és képszövegsnek eleven energiája épen úgy kezére jártak itt," mint beszédének szabad költői áradása és festő színei. Tárgyait ritkábban az élet, sűrűbben a történet körében keresi; ebben erősebb, biztosabb s szinte valószínűbb is. Szerkezetei a kis elbeszéléstől, a pályaképen és történeti képsorozatán át a legnagyobb eposzi compositióig nyúlnak. Egy, Byron és a byroni *Katalin* hatását mutató szenvedélyes szerelmi drámával, a *Hedviggel* indul. A kisebb jelentőségűeket mellőzve következik *Trencsényi Csák*, mely egészében inkább egy országos fölfordulás erkölcsi és érzelmi fölretegének toluló képeivel, mint hősének uralkodó alakjával hat s a melyet már Arany, különben szigorú bírálóatában, «irodalmunk nyereségének» mondott. Azután a *Zrínyi a költő*, mely nem a csodás, hanem a csodálat epikuma s fenséges hősének ragyogó alakját nem egy zárt cselek vényben, hanem lazábban összefűzött, rész szerint erős hatású történeti képek sorozatában állítja szemünk elé. Majd *Álmos* következik, Tasso nyomán a tündérmese és hősmonda vegyítésével. De már itt a mondák világát járja, melyből utóbb egész eposz költ észétünknek egyik legkitűnőbb termékét, a *Salamont* alkotta meg. Bármennyi s bármily jogos kifogás hangzott e nagy költemény egyes részletei s a monda-felfogás egyik-másik mozzanata ellen: a költészet igazi ereje és komoly szépségei iránt fogékony lélekre mély és taitós hatás nélkül nem maradhat. Ebben a hatásban, erejében és mélységében, érezzük világosabban és határo-

zottabban, mint eredeti költészetének bármely más termésénél, hogy ezzel föléje emelkedett az idők árjának. Érezzük concepciójának lebűvölő hatalmában, mely egy kihívott és kérlelhetetlen, sötét végzet alá foglalja leggazdagabb mondakörünket. Ragyogó színekkel s egyszersmind jellemző erővel mutatja be lovagvilágunk gazdag képét; hőseiben: a szent lovagban, a koronás aszkétában, a vitéz, királyi kalandorban és kíséretök számtalan jellemző alakjában, föltárja lelkét. így kezdi: «Mostan emlékezem Salamon királyról...» s végig megilletve tart az elbeszélésnek krónikás, ódon zamatával és naiv bájával, melyből nem zökkenti ki sem a festések pompája, sem a drámai jelenetek heve. Az a költői ereje is, mely már korábban föltűnik *Csák* Erzsébet-jeleneteiben, *Zrinyiben* Kis Farkas csatái közt, *Álmos* halálában: itt ragyog leggazdagabban. Salamon záránoklásában, Géza vezeklésében, Bátor Opos végében, melyek az egész magyar történeti epika legszebb lapjai közé tartoznak, s ezeken kívül sok más helyt, a hősinek és megindítóknak olyan ritka bensőségű egybeolvasztását, a kettőnek olyan egységes accordul megütését érezzük, akár *Vörösmarty* eposzainak feledhetetlen jeleneteiben vagy *Arany Gyulafi-párbajában* és *Mikoltjában*. Mintha csak itt, csak most mutatta volna meg igazán: mi lakik benne. Itt, a hol tárgyánál és feladatánál fogva *Aranyhoz* legközelebb érzi magát, mikor az ő csodálata inspirálja lelkét: emelkedik hozzá legközelebb. A mint a hún mondák költője *Arany*, a honfoglalás mondáié *Vörösmarty*, *Szent László* mondaköréé *Szász Károly*. Akár fognak még eposzokat írni, akár nem; akármilyen álláspontot fog velők szemben elfoglalni az új divat, kritika, elmélet: bizonyos, hogy ez a költészet a magyar

lélek egyik legnevezetesebb fejlődési fokán való megnyilatkozása volt, sőt egyetemes fejlődésének egyik leg-hatalmasabb tényezője, mely közszellemünket sokkal magasabbra segítette, mint a honnan ma ezt a költészetet lenézni szeretik.

E közszellemnek nemesítésére, fejlesztésére, gazdagítására munkásságának legjelentősebb ága által egy tekintetben: világirodalmi műveltség tekintetében — Szász Károlynak nagyobb befolyása volt, mint bárkinek irodalmunkban, előtte vagy utána. Műfordításait értem. Még egyetemi tanuló korában buzdította Petőfi Moore-nak, «a hősök néma sírjai dalosának» fordítására. Ezt az édes szavú ír dalost nemzeti rabságunk vergődései közt valaha, egy pillanatra szinte a magunkénak éreztük, különösen egy költeményénél fogva, mely legkiválóbb költőink lelkét megragadta s tolmácsává tette; ez a *Forget not the field*: egy rab nemzet fiának szenvedélyesen fenséges fölajdulása. Egy másik rab nemzetnek mind a három legnagyobb költője lefordította: Vörösmarty is, Petőfi is, Arany is. Épen Moore-nak ír és nemzeti dalaiból egy kis füzetnyi gyűjtemény volt az, melylyel Szász Károly, még Nagykőrösről, műfordító irodalmunkban föllépett, még pedig már a legváltozatosabb formáknak és hangoknak szinte kész tolmácsaként. Vörösmarty és Petőfi egykori buzdítását Arany vette át s voltaképp megint az ő szelleme az, melyet Szász Károly ezen, a neki legdúsabb babéit termett téren is képviselt. Aranynak, irodalmi s ezzel kapcsolatosan közszellemünk fejlődésének általános irányára, különösen két hatása szembetűnő és jelentékeny. Egyik, hogy a nemzeti hagyományokat, melyekre sem Széchenyinek politikai, sem Petőfinek költői lángelméje

nem volt kedvező, visszaoltja költészetünkbe és közszellemünk termő fájába. A másik, hogy a Bessenyei óta mindig munkás idegen iskoláknak és divatos áramlatoknak egyoldalúságai és kizáróságai helyett az egész világgöltészet remekíróira és remekműveire utal, mint ízlésbeli, művelődési haladásunk legtisztább és legmélyebb forrásaira. A magyar költészet fája a magyar talaj nedvétől duzzad immár; oltó ágakkal kell nemesítenünk, de csak a legnemesebbekkel s nem egy fajtával, hogy a kedves fa, melyet annyi szeretettel öntöztünk friss életre és dús virágzásra, természetet mást ne váltson. Ez a törekvés, a világgöltészet legnagyobbjainak tanulmányával, átültetésével keresni örömet, példát és okulást: míg a fölburjánzott parlagiságot biztos elnyomja, egyoldalú befolyások veszedelmével sem fenyegeti költészetünk nemzeti szellemét. Arany saját fordításaival, válogatásaival adja a példát. És ebben az igyekezetében is kitartóbb, lelkesebb és legérdemesebb munkatársa Szász Károly.

Lelkének legjellemzőbb adományaival és hajlamaival, formai készségével és tanulmányaival egyaránt szinte hivatva van a fogékonyságnak, ízlésnek, szorgalomnak és lelkiismeretnek erre a munkájára, s talentumokat a köz javára nála buzgóbban nem kamatoztatott senki. Egész irodalom az, mely nevéhez van kötve, sa melylyel egymaga, világirodalmi műveltség szempontjából, nagyobb szolgálatot tett nemzetének, mint régi műfordító iskoláink összevéve. Kiterjeszkedik az ó- és újkori, az angol, franczia és német költészet legnagyobbjaira és az összes műfajokra. Kisebb műfordításainak három kötetes gyűjteményén kívül Shakes peare-nek nyolcz darabja, Moliére-nek hét vig-

játéka, Hugo Victornak két drámája, Goethe és Schiller lírai költeményei, Tennyson *Királyidilljei*: foglalatának nevezetesebb tartalma, hogy a legkiválóbbat, a *Nibelungokat* külön említsem meg, melynek ódon színezetében, zordon erejében, komor dallamának méltóságos hullámzásában a fordítás művészetének példaadó remekét adta. A megértésnek mennyi tanulmánya, az át érzésnek mennyi odaadása, a hangoknak mennyi változata ebben a dús irodalomban! Ki vetné szemére, hogy az «ezer hangú» Shakespeare-t és Molière-t, Horatiust és Heinét, Byront és Béranger-t, Goethét és Burnst, Schillert és Hugót nem fordította mindig egyenlő szerencsével, mert nincs, a ki el ne ismerné, hogy mindig hű és mindig költői tolmácsuk volt.

De még egy feladat várt reá «túl élte delelőjén», a legsúlyosabb, melyet maga elé tűzhetett: Dante. Mikor a középkori katolicizmus érzés- és képzelet világának e leghatalmasabb emlékének dolgozik, már püspöke egyházának, melynek ügyeit apostoli buzgósággal intézi. Haja ősz, de szívének ifjúságát eszményei őrzik. A nyolczvanas évek elején kezd a rengeteg munkába s ez időből való többször említettem önéletrajzában aggódva kérdi: vajjon befejezheti-e? Mintegy megigézve áll, általa keresve élete munkájának teljes értékét, a titán előtt, kinek bús lelkében szövődött meg az emberi képzeletnek legtágabb és leggazdagabb világa. Éjét tesz nappá két évtizeden át, keservesen küzködik nyelvvel, történettel, tudományokkal, hogy fenséges rejtelmait kibetűzhesse és népe szellemét megajándékozhasssa velök. Végre elkészült vele s ha a terzinak rengetegében nem simul is mindig el a nehézségek nyoma: hangjának szárnyaló fenségével, komor páthoszával és meleg

fölemelkedésével méltó nevéhez. A *Paradicsom* volt utolsó kiadott verses könyve. Közrebocsátása után el-
ejtette tollát s a nagy szellemek csodavilágából bete-
gen húzódott a gyermeki szeretet meleg tűzhelyéhez.

Ott roskadt lassan, föltarthatatlanul, szomorúan
össze, koszorúiról mitsein tudva, de a szeretetet érezve
maga körül s utolsó, bágyadt mosolyaival és kézfogá-
sával köszönve meg. Ez a hű szeretet, melylyel a szegény
megtört, elesett költőt övéi éveken át féltve gondoz-
ták, barátai és hívei körülvették s emlékét szívökben
őrzik: néma tanúságot tesz az emberről. Pedig a mi
értünkre alig volt az irodalom nagyjai közül valaki,
kiben az írói élet háborgásai, küzdelmei között a tőle
távolabb állók az embert jobban félreismerték volna,
mint őt. Az erő külső képe általán kemény szokott
lenni s az övé is az volt. Izmos termetével, rendesen
kissé hátraszegett nyakával, átható tekintetével első
látásra szigorúnak és nehezen megközelíthetőnek lát-
szott. Igen kérlelhetetlen volt elveiben, az etnikaiak-
ban úgy, mint az esztetikaiakban s nehezen tudták
elhinni, hogy nyájas és engedékeny lehet az emberek-
hez. A kik csak hirtelen föllobbanásait látták, alig kép-
zelhették, hogy még hamarabb megengesztelődik. Mi-
vel kitartó és heves barát volt, kitartó és heves ellen-
ségnek is tartották. Pedig valójában milyen meleg és
szíves, milyen szerény és áldozatra kész, milyen tárt
szívű és könnyen lelkesedő, milyen virágos lélek volt!
Hányszor juttatta eszembe azt a hegységet, mely szülő-
földjének határán emelkedik, a Királyhágót: távolról
sötét és zordon, közel jutva hozzá, utain barangolva,
szakadékaiba tekintve csupa, csupa vadrózsa.

Midőn a Kisfaludy-Társaság nem múltó szereteté-

nek és hálájának koszorúját tartva kezemben, futó vázlatban mutattam be rengeteg munkásságát s törekedtem kijelölni helyét szellemünk fejlődéstörténetében; midőn szép élete és nemes alakja, nekem is oly drága emlékem, új fényben és melegségben támadnak föl előttem: egy kis keleti történet ötlük emlékezetembe. Az öreg, tudós sejk, ki megtanult mindent, a mire emberi elme képes s a mit a szent könyv tudni enged, a mint tanítványaitól körülvéve ült a mecset oszlopánál s a tudomány és bölcsesség méze folyt ajkairól: az ifjak álmélkodásukban azt kérdezték tőle: «Mester, hogyan tanulhattál te meg mindent, hogyan tudhatsz te mindent?» A sejk mosolyogva pillantott rajok és így felelt: «Mert mindent szerettem.» Ez a titka annak is, a mit Szász Károly lelke erejében és munkája nagyságában szinte alig érthetünk. Ez a sugalló, mindenható szeretet ott van munkájának bámulatos egészében és minden nagy emlékében: Aranyhoz való szeretete, eszményeinek szeretete, a költészet szeretete, a hagyomány szeretete, nemzetének, az embereknek, övéinek szeretete, a munka szeretete. Olyan erős, a milyen ő volt, csak a szeretet lehet.

ARANY JÁNOS NAGYKÖRÖSI SZOBRA ELŐTT.¹

Tisztelt ünneplő gyülekezet!

Arany János költői pályájának három nagy állomása volt: Szalonta, Nagykőrös és Budapest. Szalonta a tavaszi napnak tiszta derűs ragyogásával *Toldiban*;

¹ Kimondatott Nagykőrösön, 1910 szept. 25.

Nagykőrös egy végzetes zivatar sötét felhőivel és villámaival balladáiban s a kétségbeesés kacajával «az emberek elpusztult vetésén» a *Nagyidai cigányok*; Budapest új remények érzésével, az új termést ígérő nyár melegén a *Buda halálával* s az ősznek melancholikus borújával az *Őszikékben*. Az elsőnek és az utolsóinak földén, ércben és kőben, már rég méltó művészi alkotások őrzik nyomát s most íme a harmadik, Nagykőrös is leróttá büszke kegyeletének és kegyeletes büszkeségének adóját.

E szobor előtt ma voltaképp egy tanári szék emlékét ünnepeljük, melyből egy évtizeden át világosság áradt nemcsak a tanítványokra, a kik körülötte sereglettek, hanem az egész magyar nemzetre. Abban a szomorú évtizedben nemzetünknek ez volt a legerősebb, a legragyogóbb világossága. Fényt árasztott jelenére, melyet erőszak sötétített, fényt múltjára, melyre a kénytelen feledés árnyéka borult, fényt jövőjére, melyet a bizonytalanság homálya takart. Itt vannak még, a kik Aranyt látták azon a széken; itt vagyunk, a kik utóbb lábainál ültünk; itt vannak elsei a magyar nemzedékek ama hosszú sorának, melynek lelkén az ő dicsőült alakja már csak «éltető eszmévé finomodva» uralkodik.

Az érzés, a melylyel jöttünk, s a melylyel itt az ő nyomától megszentelt földön, szobra előtt állunk, oly nagy-szerűnek látszik, pedig épen nem az. Drága személyes emlékek föltámadása-e? Ennél egyetemesebb. A jótevőnk iránti hála-e? Ennél természetünk szerint parancsolóbb. Az emberi nagyság csodálata-e? Ennél melegebb. A költői lángelme varázsa-e? Ennél szövevényesebb. Mindez együtt, de mindezekon kívül még egyéb is. A mi nagyjaink képe, emléke, ünnepei a közösség-

nek, az összetartozásnak olyan hevét, erejét, elevenségét szítják föl lelkünkben, melynek, legalább ilyen mértékben, alig találjuk egyebütt mását. Nemcsak az emberi közösségét, melynek sorából nagyjaink kiemelkedve, szintáját magokkal emelték, hanem a nemzeti közösségét, melyet midőn megdicsőítettek, egyszerűsmind szorosabbra fűztek. A mint bennök, a magyar politikusban, tudósban, művészből, költőben egyaránt, a közhaladás munkás vágya, az igazság szeretete, az élet és természet képei s a művészet sugalmi összefonódnak a nemzeti érzéssel: a visszhang is, melyet pályájok és munkájok a nemzetben ébreszt, ebből az érzésből meríti melegét.

Hogy nemzetünknek és bármely téren munkás nagyjainak viszonyára mily jellemző ez a mozzanat: klaszszikus példája éppen Arany, kinek Toldijában a nemzet megifjodott lelkének, új fiatalságának ugyanaz az erős önbizalma, heve, lelkesedése lüktet, a mely Petőfi daliban zeng s a szabadságharcz csataterein vérzett és győzött; míg *Buda Halálában*, a teljes kompozíciónak végső megoldásakép, a nagy bűnhődés után a megváltatásnak ugyanaz a sejtelme reszket, melylyel egy feketé évtized múltán a nagy világ mozgalmi hazaszerte megdobogtatták a szíveket. A lírikusról ebben a tekintetben fölösleges szólanom; de az epikusnak éppen azok a remekei is, melyek körösi éveit költészetünk történetében legemlékezetesebbé teszik, érdekes tanulással szolgálnak. Arany balladájának szülőföldje Körös; első balladási éveit 1852-től 1856-ig itt folyták. Ha a korok szelének zúgása iránt csak egy kissé fogékony és érzékeny füllel hallgatjuk a szenvedélyek e tombolását és a szenvedések fohászait: a líraiságnak egy egészen sa-

játos hangját érezhetjük ki belőlük, egy líraiságot, melyről a ballada elmélete mitsem tud. A költő szívét bennük nemcsak a hőse és hősenek sorsa keltette csodálat, szánalom, félelem zaklatják, hanem egy érzés lüktet bennük, szinte a sugalló indíték erejével, mely az akkori egész magyar nemzettel közös. E kis emberi tragédiák egy nagy nemzeti tragédia töredékes képei. Nem az elnyomott nemzet keserve lüktet-e az *V. Lászlóban*, az idegen zsarnokság és üldözött magyarság összeütközésében s a nemezis karját kísérő félelmes újjongásban? *Zách Klára* utolsó strófájának szorongó sóháját nem mintha a nemzetnek megdöbönt szívéből sajtolná-e ki a véres bosszúban tobzódó hatalom? Nem a külföldi börtönöknek rabjaiért remegő honfiszív dobog-e *Török Bálintban*? És nem a nemzeti eszme rejtett oltárai előtt áldozók közös zsolozsmája-e az, a mi a *Rákhelből*, a *Szondi két apródjából*, a *Walesi bárdokból* harsog: az erőszaktól meg nem ölhető eszme erejéről. E hatalmas alkotások csodálatos elemében nem zeng-e nyomról-nyomra az akkori nemzeti közösségnek szent mysticum, melyet épen Arany a Széchenyi-ódának egy sorában oly fenséges egyszerűséggel és erővel fejezett ki: «Reménye a remény nélkül valónak!»

A közösség ez érzésének, melylyel Arany nemzetébe olvadt s a melyet halhatatlan képekben és hangon tolmácsolt, s ezzel magának a közösségnek, az ő alakja, emléke, művei immár hatalmas erejévé lettek. Ennek a nemzeti közösségnek, minden rendet és minden osztályt és minden felekezetet egyesítő egységnek egyik legnagyobb kifejezője, példája és sugallója, nemcsak érzésvilágánál fogva, hanem egész lelke, költészetének egész szelleme szerint. Annak a léleknek, mely egyszerű

világosságában és nemességében népünket, az idegen hatásokat magyarrá olvasztó fejlődésében, kulturai diadalaiban pedig egész eddigi szellemi életünket jellemzi.

E szép szobornak előttünk, a mint a mesternek feladatától ihletet képzeletében megalakult és keze által megvalósult: van bizonyos szimbolikus jelentősége. A második emlékmű ez hazánkban, mely egy nagy nevet viselő alakot egy névtelennel, a magyar paraszt alakjával együtt ábrázol. Az egyik Fadrusz gyönyörű Wesselényi-szobra Zilahon, mely a nép fiához bölcsen és nemesen lehajló úrban s a feléje bizalommal, becsületos nyíltsággal tekintő parasztban példázza, hogy a magyar politikának igazi ereje: a magyar nép ereje, erkölcsi, szellemi és anyagi ereje. Itt meg az öreg gulyás, egy századév barázdálta arczával, de meg nem tört erejével és kedvével, mintha arra emlékeztetne bennünket, hogy szellemünk legfelső fejlődésének, legcsodálatosabb virágainak gyökerei is ott vannak a magyar néplélek mélyén. Biztos megállás a szeretett rögn és világos szétttekintés az Isten szabad világában; az elmének és kéznek munkás életrevalósága s érzésnek, szónak és tettnek nyílt egyenessége; a léleknek komoly derűje, tiszta belátása és igaz elszánása; az «elme éles volta a lelésben», mint a régi prédikátor mondja, és a humor, mely a «sírva vigadás» képében szinte nép-psychologiai jellemvonásul áll előttünk: ezek a rejtett kincsek vetik föl lángjokat a magyar géniusznak minden igazi tündöklésében. Aranyéban is, s ép az övében a legszembeszökőbben.

Ennek a magyar népléleknek eredetisége és művészi fejlődésképesége eleddig legmagasabb fokon Arany-

ban s lángelméjének nagy osztályosában, Pet őri ben ragyog. Hatott vérük által, környezőők által, neveltek által, sorsuk által. Bennök és általuk a legfelső művészetté emelkedett s a legigazabb természet maradt. Művészi avatásának legvilágosabb, legváltozatosabb és leggazdagabb képét, a műfajok, tárgyak, hangok sokaságában s törvényeinek is avatott vizsgálatában, kétségkívül Arany munkássága nyújtja. Míg a magyar népléleknek szemlélet- és felfogásmódját, képzet- és érzéstartalmát, szerkesztő- és kifejezőalakjait a költészet terén és eszközeivel a nemzeti, sőt egyetemes művészetnek legmagasabb régióiba emelte: a költészet határain messze túljáró tanítást is adott.

Hogy azonban magának a költészetnek mezején az ő szelleme által milyen csodálatos fejlődést vett és milyen kapcsolatokba fonódott be a magyar néplélek: annak csak egy példájául legyen szabad Arany viszonyára utalnom a klasszikus költészettel. Ez az utalás nincs is egészen helyén kívül épen itt, a hol ő egy régi deák iskola katedráján tűnik föl emlékezetünkben, a mint Zrínyi, Vörösmarty és Petőfi mellett Ovidiust és Vergiliust, Sallustiust és Cicerót magyarázza. Ennek a régi magyar iskolának klasszikái hagyománya, melyen Debreczenben növekedett s a melyet itt Kőrösön maga is ápolt, Arany költészetéhez és történeti jelentőségének méltatásához is szolgáltat némi adalékot.

A klasszikái költészet egyetemességét, emberiségét némileg másképp értjük mi ma, mint értette egykor az úgynevezett humanista felfogás. Nem a görög és római lélekből mintegy kiemelkedett, sajátosságaitól megtisztult és általánosult egyformán minden embernek szánt és minden emberévé lett költészetnek néz-

zük. Inkább olyan, nemzeti talajban fakadt és nemzeti föltételek között fejlett művészetnek, mely — a mellett, hogy épen annyira görög és római, a milyen magyar a miénk és német a szomszédainké — oly csodás költői erőt tolmácsolt, a költői alakoknak oly bámulatos gazdagságát termetté és olyan művészi fejlettségre emelkedett, hogy ennél fogva hivatva volt és van serkentő, példaadó, irányzó befolyást gyakorolni minden nemzet költői génuszára. Sőt többet ennél. Bár az utánczó, a tudós versfaragók tömegénél hatása kétségtelen és tudatos elkülönödést mutat a nemzeti lélek sajátos világaitól: ezeknek hivatott képviselői, az igazi költők által épen e léleknek ébresztésére, csiráinak művészi kifejtésére és érlelésére szembetűnő befolyása van. Az irodalomtörténet finomabb és mélyebb búvárlata bizonyára sikerrel nyomozhatná azt a befolyást, melyet a klasszicizmus, úgy a külföldön, mint minálunk, a költészet nemzeti szellemének kifejtésére és megerősítésére gyakorolt. Valójának itt ez, másutt amaz, az illető nemzet valójával találkozó, egyező mozzanata ható elemévé lett új nyelveken, új kapcsolatokban, új világokban jelentkezett művészi fejlődéseknek és dialoknak. Egy paradoxonnal fejezve ki: az egyetemesnek tekintett emberi hagyomány szolgálta a nemzeti eredetiséget. A francia irodalom és költészet világosságában, elemző kedvében, szónoki hajlamában, felfogásának és előadásának kristályos tisztaságában, melyben ép francziasága fejeződik ki, nem érezzük-e együtt a mindenütt érvényesülő görög szépségérzésnek meg a latin stil kerek tiszta, bevégzett tökéletességének hatását?

Ilyen irányú nyomozás bizonyára nem maradna

gyümölcstelen sem az angol, sem a német költészetre, de nem a miénkre sem. A formákban való gazdagodást itt mellőzve s csak a szellemet keresve: Virág és Berzsenyi ódája csendül fülünkbe, melylyel Vörösmarty is szorosabb kapcsolatban van, mint általán emlegetni szokták. Ennek az ódának elragadó hazafias pathosát, mely hamar lobbanó lelkesedésével s ép oly hirtelen komoruló keservével, az erőérzetnek és fatalizmusnak gyors váltakozásával annyira lelke szerint magyar: nem a római óda szította-e és segítette ezzel épen nemzeti lelkünk egy jellemző vonásának költői megnyilatkozását? Az ősi magyar erőnek és erkölcsnek költői kultuszát nem sugallják-e félreismerhetetlenül az aranykori római epikának és lírának vezető motívumai?

De Aranyra és a lelke alakulásában, fejlődésében érvényesülő irodalmi befolyásokra térve, arra a légkörre kell gondolnunk, mely annak idején alföldi protestáns iskoláinkban, különösen Debreczenben uralkodott. A költői munkák és kísérletek, melyek innen kerültek, azt bizonyítják, hogy az iskola klasszicizmus mellett, a kollégiumok falain belül is mindig erősen hatott a környező erős népi közszellem, ennek kedves benyomásai, tárgyai, formái, nyelve és hangja. Már Csokonai maga jellemző példája ennek a kettős hatásnak, melynek irodalmi nyomai mellette és utána világosan jelentkeznek. Emlékét őrzik azok a hexameteres költemények, melyeknek klasszikái formájában csak a népies motívumok, felfogás, humor s a velők rokon diáktrefa és élez keresnek fokozott hatást: a *Ludas Matyi*, az *Elveszett alkotmány*.

Aranynak, a mint magától tudjuk, legelső irodalmi olvasmányai is, a régi népiesek és magyarosok könyvei,

ugyanolyan szelleműek, mint az életnek, a szalontai és debreczeni életnek tréfálkozó, mesés, dalos zöngése körülötte. E képek azonban egyre tisztulnak, a hangok egyre nemesednek lelkében. Az iskola és klasszikái tanítása nem alakítja mássá, nem forgatja ki magából: a magyar nép lelkéből lelkezett valója keresi csak, nemcsak magának minél megfelelőbb, hanem magához minél méltóbb kifejezést. Magyar képzelete a magyar hősmonda alakjai s az alföldi magyar természet és élet jelenségei között bolyong; magyar érzése népi nyelvet és ritmusokat keres megelevenítésökre, hogy a költői valóság erejével, a maguk szavával és hangján szóljanak hozzánk. Magyar szeme, külső és belső szeme, népünk látásának öröklött s a pusztai természettől fejlesztett világosságával, élességével, plaszticitásával szemlél és állít szemléletünk elé mindent. A *Toldi* és *Buda halála* költője így erősíti eredetiségében és így fejt ki szellemét; de ebben a fejlődésben, épen eredetiségének öntudatos fejlődésében, talán nem sikertelenül kereshetünk klasszikus nyomokat. Mindenekfölött Homér nyomát, melyet Newman az angol költők között is nem a klasszicizistánál talál meg legvilágosabban, hanem Scott Valterben.

Méltán kereshetjük Arany népies romantikájában mi is Hornért, ki «már ifjúkori tanulmányainak és csodálatának tárgya volt»; kit Szalontára visszatérése után a «lemondás» idején már eredetiben olvasgatott; kiben a nagy hajótörés után vigasztalást keresett a geszti szilfák alatt s a kihez egy kis derűért és megnyugvásért fordult aggkorának borús napjaiban. Arany-sugarával ép úgy végigkísérte a magyar költő pályáját, mint emberi művelődésünk hosszú útját, gyermek-

korától máig. Nyomait keresve Arany költészetében, távol természetesen minden utánzástól és átvételtől, biztató, irányító nyomait ennek a költészetnek épen azokban a mozzanataiban találhatjuk meg, melyekben Arany magyarsága leghamisítatlanabban érvényesül. Nem a mintát, hanem az útmutatót. Népi formájával és hangjával a magunk népi formáira és hangjára utalja; naivságának egyszerű erejével és bájával a mi népünk költői világának egyszerű erejére és bájára mutat; plasztikájának örök időkre alkotott képeivel a mi testi-lelki valónk egyik legderekabb örökségének, tiszta és éles látásunknak költői értékét érezteti. A vak lantos tanít rá, hogy milyen kincsünk van a szemünkben. Ezt, különösen ezt akarom kiemelni: a naiv felfogásnak és plasztikai ábrázolásnak azt a csodálatos összhangját és varázsát, a melynek örök mestere Homér, s a melyben talán minden mással összehasonlíthatatlan tanítványa Arany. Nemcsak a maga költészete fűződik így, epikájának legkiváló alkotásaival, Homérhez, hanem vele és az ő lángelméjének csodálatos tükrében, a magyar népi éleknek egyik legjellemzőbb vonása. Hozzá a klasszikái hatásokat, költészetünknek a klasszicizmusmal való kapcsolatait nyomozzuk: bizonyára itt kell keresnünk, ebben a homéri kapcsolatban, a ránk nézve legbecesebb és legtanulságosabb nyomot.

De midőn a magyar költészet Arany szellemében oly gyökeres eredetiséggel ragyog: művészi fejlődését nemcsak az ó-klasszikai, hanem az újabb költői remek tanulmánya és átültetése útján keresi. Talán legelső nyilatkozatában a Petőfi által és ő általa képviselt népies elv jelentőségéről: már a továbbfejlődés szükségére utal. Pályájának egyik nagy történelmi jelentő-

sége épen az, hogy mikor költészetünk nemzeti szellemét, népi alapon, Petőfivel győzelemre vitte és a lángelme erejével mindenkorra biztosította: művészi továbbfejlődésének útjait és eszközeit is kimutatta. Még régi költői emlékeinket is művészi tanulságra törekedett értékesíteni. Vörösmartyval vetekedett Zrinyi bámulatában; de míg Vörösmartynál a *Zrinyiasz* hatása csak nyelvének némely sajátosságában és nemzeti lelkesedésének árjában érzik, Aranyval a szerkesztés, a jellemzés, az epikai művészet titkait érteti meg. Az idegen nagyokhoz is ilyen tanulságokért fordul. Eégi utánzó iskoláink egyoldalúsága mindig kizáróan csak egy-egy példaszerűnek vallott irodalomban, a francziában, a deákban, majd a németben kereste és találta mintáit, melyeknek módján merőben új irodalmat törekedett alapítani. Arany és Petőfi nem idegen költészetet ültettek át. a szónak valódi értelmében nem is új költészetet teremtettek, hanem a magyar néplelek hagyományainak, képzelmenek, érzésének, ízlésének sok százados szálaiból, inkább mintegy a lángész kinyilatkoztatásaként, szőtték meg nemzeti költészetünk csodavirágát, méltó társául az európai nagy népek költészetének. Ezeknek nem egyikére vagy másikára, hanem minden nagyjára, az emberiség költői szellemének minden kiváló képviselőjére utalt Arany, okulást és példát keresve náluk a magyar nemzeti költészetnek tartalmi és alaki gazdagítása, továbbképzése érdekében. E részben is csak az egy Csokonai volt igazi elődje. Az idegenből átültett csemeték a mi egünk alatt sorvadoztak és elsorvadtak; a nemzeti költészet fája a magyar talajban erőtől duzzadva kivirágzott; csak oltóágakra volt szükség. Ezekért fordult, költői és el-

méleti munkásságával egyaránt, azokhoz, kiket az ó- és új-világ mestereinek ismert. Ott vannak a sorban Sophokles, a lappangó Pfiloktetes-fordítással és Aris- tophanes; Vergil, az Aeneis egypár énekének elkalló- dott átültetésével, és Horác; Shakespeare és Goethe; Dante, Tasso és Ariosto; Moore, Burns és Béranger. Ezeknek a legnemesebb oltó-ágaknak keresése, melyet Arany rendkívüli fogékonyságával és készültségével végzett, két tekintetben is nagyjelentőségű. Egyik az, hogy bármely idegen szellemnek nemzeti költészetünkre való egyoldalú és veszedelmes befolyását kizárta; má- sik meg az, hogy orvoslással biztatott a nagy kezde- ménny és győzelem után felburjánzani kezdő eszmétlen, sallangos szóáradattal, parlagiassággal és formátlan- sággal szemben.

E nagy kapcsolatok nyoma mind ott van Arany munkájában, mely imponáló eredetiségében a költői kultúrának is legfényesebb példája. Nincs példa — és nemzeti önérzetünk szempontjából talán ez a legeme- löbb tanulsága Arany János egész pályájának, — nincs példa szellemi életünknek egész történetében, mely Arany költészetéhez hasonló világossággal és meggyőző erővel bizonyítaná, hogy a magyar *nemzeti, sőt népi lélek az emberi szellemnek legmagasabb művészi fejlődé- sében is sikerrel érvényesülhet és érvényesülni hivatott.*

Ez a gondolat vezet a körösi évek irodalmi eredmé- nyeinek megjelöléseire is. Eredeti költői munkásság te- kintetében sem volt ez az évtized gyümölcstelen, Arany- nak minden testi-lelki szenvedése és panasa ellenére sem. Itt éri befejezését a *Nagyvidai cigányok*, a kaczagó meghasonlás félreértett költeménye, melyben még egy- szer és utoljára fölcseng a, régi paraszti és deáki tréfa

hangja s a mely a leleménynek és előadásnak szikrázó elmésségére munkáinak legelső sorában áll. Innen indult meg balladáinak sora, a *Rozgonyinétól a Walesi bárdokig*, a koncepció és jellemrajz e kis remekeié, melyekben, épen mint a gyémánt fényében, együtt ragyog a tűz és a könny. A gyászos jelenből a múlt verőfényébe, a daliás időkbe menekülő költői képzeletben itt születtek a *Toldi szerelmének* első tervei és első énekei. Lírája is itt gazdagodott meg és itt mélyült el egyfelől a nemzeti közérzésnek fenséges tolmácsává, másfelől az alföldi természetnek és életnek, jellemnek és hangulatnak mesteri kifejezőjévé.

Bármily dicső emlékek mindezek, Arany pályáját a történeti fejlődés folyamában szemlélvén, nem feledkezhetem meg itteni éveinek és munkásságának még egy, kiválóan fontos mozzanatáról. Egy irodalmi körnek fejjül és lelkül élt és dolgozott itt, melynek zömét tanártásai képezték a kollégiumban: Szász Károly és Mentovics, Szilágyi Sándor és Salamon, Jánosi Ferencz és Szabó Károly, Ács Zsigmond és Tomori Anasztáz; de a Cserháton túlról, messze földről is gyakori látogatással és sűrű levelezéssel szoros összeköttetést tartottak vele, mintegy csatlakoztak hozzá: Tompa Mihály és Lévay József, Gyulai Pál és Csengery Antal. Ez a nagykőrösi kör lett az új magyar nemzeti költészetnek, melynek eddig csak vezérei voltak, első vezérkarává. Arany hatása alatt innen terjed, gyűjt új meg új lángokat az a költészet, mely nemzeti alapon a művészi fejlődés elvét hirdeti. Innen kerülnek a tervek és fegyverek kritikai harczaikhoz, egyfelől a sallangosok alanti és költőietlen magyarkodása, másfelől a klasszicizisták és idegenesek kényeskedése és merev dogmái ellen. A

műelvével kapcsolatos kérdéseknek elméleti és történeti kifejtését itt veszik munkába; első sorban a mester, mikor a magyar nemzeti versidom törvényét vizsgálja s Zrinyi önállását törekszik megállapítani mintáival szemben. Innen indul ki, szellemi látóköriünk tágítása, ízlésünk nemesítése, egész kultúránk érdekében az a nagy műfordító mozgalom, melynek legfényesebb eredménye a Kisfaludy-Társaság magyar Shakespeare-je. Egy szóval: a mi előbb Petőfi és Arany költészet volt, jóformán itt lett a kor magyar költészetévé. A magyar Parnassust elfoglalva, diadalának útjáról itt tér a fejlődés útjára is.

Mindez Arany lelkében érlelődött, melynek nemes tartózkodása a legfinomabb érzékenységet rejtegette, viszonyok és emberek, a múlt és jövő követelményei iránt egyképen. Emléke előtt a pályája keltette gondolatoknak tüzeiben állunk, de tele költészetének varázsával, melynek tartalmában és nyelvében mintha a magyar zenekar minden művésze, a rég elmúltak és a mostaniak együtt szólalnának meg: a kobzos, a sípos, a hegedűs, a cimbalmos és a furulyás. Tele vagyunk e halhatatlan költészet varázsával, mely szebbé tette körülöttünk a világot, gazdagabbá az életet, édesebbé a fájdalmat, könnyebbé a terheket, drágábbá nyelvünket és lángelméjétől táplált önérzetünkben szorosabbá az ezredéves köteléket, mely magyar véreinkhez fűz. Tele ezzel a varázsszal, hódolunk ma itt nagy emlékének.

A legigazibb, hozzá legméltóbb hódolat azonban: a szellemében megnyilatkozó nagy tanulságok megértése és lelkünkbe fogadása. Munkája, talán legmélyebb motívumaiban, a nagy közösségek gondolata és

érzése: a nemzeti szellem közösségéé és az emberi szellem közösségéé. A közösség, az egység gondolatát és érzését sugározza, a néplélekből fakadt nemzeti költészet szellemében, a nemzet minden osztálya és rendje, de múltja és jelene közt is; és a közösségét a nagy világ műveltségével. Az ő kristálytisza gondolkodásában és egyenes érzésében oly természetesnek tűnik föl e sokszor félreértett és még többször félremagyarázott eszmék harmóniája. A mint az ő magyar lelke a kultúrának legmagasabb csúcsaira tört s a mint ez a kultúra az ő lelkében magyarrá olvadt: nemcsak egy, a miénknél szebb kor emléké, hanem nemzeti fejlődésünk nagy útmutatóját láthatjuk benne.

Mintha búcsúzó aggkorának mély, komoly, aggodalmas pillantása nyugodnék rajtunk, mely a dolgokat már fátyolozottan látta, de a szíveket annál világosabban. Mintha ünneplő sokaságunkat emlékeztetné, mily lemondással gondolt ő «ég s föld minden koszorúira». És mintha azt mondaná: ne hervatag koszorúkat hozzatok nekem, hanem igaz magyar egyességet és igaz elszánást magyar munkára az emberi művelődés nagy műhelyében.

TISZA ISTVÁN EMLÉKEZETE.¹

Tisztelt hallgatóim!

Ma egy esztendeje, épen ez órában esett el Tisza István. Elesett a magyar becsület, a magyar igazság, a magyar hazaszeretet mezején. Elesett, egész nemzeté-

¹ E beszéd azon a gyászünnepeken mondatott el, melyet a Nemzeti Társaskör 1919 október 31-dikén, gróf Tisza István meggyilkoltatásának első évfordulóján tartott.

nek emlékezetébe idézvén a világeköltészet leghíresebb és legremekebb gyászbeszédéből azokat a rettenetes szavakat, melyek a meggyilkolt Caesart siratták:

Oh mily esés volt az, jó honfiak!
 Elestem akkor én, ti, és mi mind,
 Míg véres ármány kérkedett
 felettünk.

Így esett el ő is és így estünk el vele mindnyájan. De távozhatik-e földi ember nagyobb és szomorúbb tisztességgel közülünk, mint ha emelkedő, magasodó, felszálló alakjának árnyéka elborítja az egész hazát, millióknak szorongó szívében azt az érzést verve fel: hisz vele együtt egész világunk összeomlott, mint hogyha ezt a világot ő maga tartotta volna. Minden romokban körülöttünk. A világ nagy hatalmai, a népszabadság jelszavát harsogó zsarnokság vett rajtunk erőt a csatamezőkön; az emberi igazság álarczában pusztító elvetemültség tett tönkre idebenn: «a hazugság fejedelmei». Annak a régi magyar hősiségnek képe és sugallója, mely négy hosszú esztendőn át őseihez méltóan állta meg helyét a csatapiaczokon s a haza határait az egész, ellenünk harczoló világgal szemben meg tudta védelmezni: ennek a csodálatos hősiségnek leghatalmasabb sugallója s egyszersmind képe ő volt előttünk. Annak a rendíthetetlen hazaszeretetnek is, melyre ádáz belső ellenségeink fenték fegyverüket, megint ő volt legmegragadóbb képe, legbeszédesebb sugallója, legerősebb bástyája, A kétségbeesés óráiban, melyek reánk szakadtak, úgy tetszett mindnyájunknak, mintha az ő ajakának utolsó sóhajával a nemzet régi lelkéből is elszállott volna valami. Mikor körülnézünk és nem látjuk «honunkat a hazában», otthonunkat házunkban; nem látunk semmit, de semmit mindabból, a miben büszkélkedtünk

és a miben bízunk; mikor emléünk is gyász, reményünk is gyász: és ebben a nagy, egyetemes veszteségben minduntalan azon kapjuk rajta magunkat, hogy vérző szívünk egyért dobban meg újra meg újra, hogy egyben érezzük összefoglalva egész veszteségünket, egynek estében egész reménytelenségünket: lehet-e gyász nagyobb, végzetesebb és szomorúbb, mint Tisza István gyásza?!

Megdöbönt szívvel látok feladatomhoz: ilyen gyásznak tolmácsolásához. Szavakba kell öltöztetnem ezt a gyászt, melyet majdnem egy egész éven át szinte némán, szívünkbe fojtott könnyekkel voltunk kénytelenek hordozni; szavakba foglalnom épen itt, azok körében, kiket elméjével és szívével legszorosabban kapcsolt magához. Feladatom annál súlyosabban nehezedik rám, mert nem érzek hivatottságot magamban pályájának sem beható politikai elemzésére, sem történeti adataiban részletező nyomozására és feltűntetésére. Bátorságot csak abból meríthetek, hogy magyarságában megértettem őt: a mint lelkének legmélyén, élete céljának kítűzésében, küzdelmének fenségében és vértanú-halálának tragikumában magyarságunknak megnyilatkozott. Ezzel a biztatással sem merek többre vállalkozni, mint néhány vonással szerény vázolására: hogy kinek és minek mutatkozik ő a magyar közí életben s e közí élet történetében. A múlt nagy alakjai kétféle jogon élnek ebben a közléletben: a nemzet hálás emlékezetében és glóriás képzeletében. Egyik soruknak emlékét nagy alkotásaik őrzik, melyek a nemzeti élet szervezetébe erősítve és éltetve illeszkedtek be: Széchenyiét a modern Magyarország egész szervezete, Kossuthét demokratizálása és forradalmi erő kifejtése, Deákét a kiegyezés s ebben egy új korszak békeművei. A másik sort inkább példája él-

téti és halhatatlanítja nemzetének szívében: életével *én* halálával megpecsételt erkölcsi fensége. Amazok a nemzet történetének epikus hősei, emezek a tragikusok: a Zrínyiek, a Rákócziak, a Tisza Istvánok. Igenis, ebben a sorban látjuk őt is, ki csodálatosan külső képében is emlékeztetett vértanú elődeire: együtt a kurucz fejedelem daliás szépségére s a «vezér-költő» vonásainak kemény energiájára, tekintetén a tragikai végzet borús árnyékával.

Hogy mint emelkedett e nagyok közé; hogy a mit istentől vett: a színarany talentomokat az élet miként verte ki és alakította: e kérdésre keresve feleletet, kora ifjúságára, szinte gyermekkori benyomásaira kell gondolnunk. A múlt század hatvanas és hetvenes éveit már keserű emlékek, lázas forrongás, izgató átalakulás, lobogó remények esztendei voltak. Mi öregek tanúságot tehetünk róla, hogy a forrongás izgalmi mily korán érlelték, mily határozó benyomásokkal alakították a fiatal lelkeket. Tiszának jövendő útját is már»ezek a benyomások jelölték ki.

Lelkének mélyén a geszti család szelleme és élete vetett ágyat nekik. Ott találjuk az erdélyi arisztokrácia régi, hamisítatlan, erős magyar hagyományainak nyomát; ott a magyar alföld nagyúri életét, mely sokkal közelebb esik a népéhez, gyökerességének hasonlíthatatlanul erősebb befolyását mutatja, mint a felföldi vagy dunántúli; és ott a kálvinista életnek puritán, magában bízó, de magától mindent számon kérő szigorát. Mindennek megvan a nyoma lelkének már alapvető rétegében, melybe jellemének és jelleme által sorsának gyökérszállai nyúlnak. Ezeket táplálják, fejlődésüket erősítik tanulókori életviszonyai. Debreczenben tanul, a nagy

templom árnyékában, a százados magyar küzdelmek színterén, az ősi kollégiumban, hol még él és hat valami abból a puritán szellemből, melyet Bessenyei talált Patakon s mely benne és minden neveltjében a magyar lelket megvesztegethetetlenné erősítette. Százados küzdelmek politikussá képezték Debreczent, de mindig ennek a léleknek politikusává. Ott lobog tanítóiban és deákjaiban, s a kis geszti, fiúban is — a biblia szavával — «sontjába rekesztetett tűzzé» izzik. Tüzes magyar érzése nem itt született — századok előtt született az már! — de itteni benyomásai kétségtelenül hozzájárultak, hogy életének azzá a kategorikus imperativusává szilárdult, melynek példájául hirdetjük s hőséül és áldozatául gyászoljuk őt.

Debreczenből német egyetemre indult. Ha pihenést nem ismerő munkaösztönének, nagy és kicsiny közt különbséget nem tevő lelkiismeretességének, kötelesség-érzete kérlelhetetlen szigorának iskoláját keressük: ezekre a németországi tanuló évekre, a berlini és heidelbergi egyetemek padjaira kell gondolnunk. A hetvenes évek második felében járt künn, az új császárságnak, a német egységnek, hatalomnak, dicsőségnek, sikereknek mámoros napjaiban. Már bizonyos volt, hogy Németország nemcsak a francia császárságot verte le, hanem a harcban győztes s a békében még fejlődő erejével a világhatalmak élére emelkedett. A nemzeti nagyság szédítő útján ragadták munka és közműveltség, kitartás és fegyelem, áldozatkészség és nemzeti hűség. A nemzeti nagyság központja Bismarck. Íme a nemzeti nagyságnak igazi útja és íme igazi vezére. Milyen szívvel és milyen gondolatokkal nézhette mindezt Nagy Frigyes szobra mellett s a heidelbergi romvár alatt a lánglelkű magyar diák, ki

szintén egy új nemzeti élet mozgalmas köréből került ide, de a mely még kissé tétován és kissé ziláltan, ezer bajjal s önmagával is küzködve keresi a boldogulás útját. Az iskolában politikát, történelmet és közgazdaságot tanult; de bizonyára többet tanult az akkori német élet iskolájában; erősebb, szinte határozó befolyással volt rá ennek a nagy életnek erkölcsi jelleme és mindenható intézője, a vasember. A varázsban, melylyel ezek a csodálatos erők meghódították, a fiatal képzeletnek is volt része. Bismarckban nemcsak ezeknek a napoknak, hanem a kornak hőségét látta és bámulta, ki a politikának új útjára mutat: a mind nagyobb erőre jutó tömegeket csak az akaratnak legszilárdabb erejével s ezzel is csupán úgy lehet kormányozni, ha az egyetemes és egységes közczél tudatával át tudjuk hatni. Bismarck beszédeit, iratait, leveleit Tisza úgyszólván egész életén át olvasta, s hatása világos kifejezést talál a német-francia háború diplomáciai előzményeiről írt tanulmányában — *Sadowától Sedanig* — de ezen túl tagadhatatlanul egész állam férfiúi egyéniségében is. Ez a kapcsolat különben nemcsak ifjúkori nagy benyomások emléke volt, hanem lelkének, természetének is nem egy rokon vonása fűzte a nagy kancellárhoz. A miben különbözött tőle, csak élete végén világlott ki: Tisza le tudott mondani.

A fejlődő, alakuló ifjú lélek azonban legnagyobb és életútjára leghatározóbb benyomását, azt hiszem, mégis itthon, a magunk politikai életének körében kapta. Kapta attól, a kit életében és emlékében nem csupán a legmelegebb szeretettel, hanem a legrajongóbb tisztelettel vett körül: édesatyjától. Tisza Kálmánban Teleki László halála óta, másfél évtizeden át jóformán az egész magyar ellenzék vezérét ismerte; a szélső

szárny is inkább benne, mint saját vezetőiben reménykedett. A kiegyezés védelmében a Deák-párt harezos ereje kimerült és bomladozni kezdett; az ellenzék is töredezett s fogyó bizalmát az ellentétek kiélezésével s a harczmódnak makacs kiméletlenségével leplezte; avatatlan gazdálkodás, rossz termések s kapzsi és lelkiismeretlen érdekhajhászat: mindez alig egy évtizedes önálló állami berendezkedésünket az anyagi és erkölcsi tönk szélére juttatta. Hozzájárultak a szláv mozgalmak fenyegető felhői benn a monarchiában s délen és északon a monarchia ellen. A sűrűn változó kormányok és zűlő pártok -vergődésében már a magyar állam fennmaradása lett kérdésessé. Tisza Kálmán magyar lelkében megszólalt az intő hang, hogy: a viszonyok között állami életünk közjogi alapjának ostroma csak a fenyegető veszedelmet növeli. Egy nagy elhatározással rálépett a kiegyezés alapjára, s ezzel a lépésével az országot talán az összeomlástól mentette meg s másfél évtizedes belső erősödés, gyarapodás, haladás korszakába vezette.'A ki részese volt amaz idők lázas és szorongó hangulatának, ebben a lépésben bizonyára nem annyira a kormányelnöki székhez közeledést, mint egy ősi politika varázsos hagyományával való szakítást, a lemondást érzi inkább. Ez a lemondás, ez a köz előtt való meghódolása mindannak, a mi a népszerűségből táplálkozik és személyes hiúságot szolgál; a legsúlyosabb tehernek s a kevésbé biztató felelősségnek ez a kész vállalása a közérdek parancsoló szavára: ez volt a geszti kastély addigi patriarchális életének is nagy fordulója. Irányzó emléke a ház akkor serdülő fiának úgyszólván egész életútján kimutatható, még pedig nem is csak a kiegyezés irányában elfoglalt álláspontján, hanem egész gondolkodás- és érzés-

világának mindenben és mindörökre határozó elemeiben. Tisza Kálmánnak kész és bölcs lemondása erkölcsi jelentésében azt tanította neki: a haza minden előtt; bekövetkezett sikerével pedig: erőnket csak az egységben kereshetjük. És a mit atyjának diadala hirdet, nem ugyanazt hirdeti-e nagy fiának hajótörése?!

Elméleti jogi tanulmányait a budapesti egyetemen befejezve s katonai szolgálatát is elvégezve, Biharban vállalt megyei tisztsége mellett gazdálkodáshoz lát. Mint gazda, valósággal és állandóan a nép közé kerül, még pedig a nagy magyar rónaság bihari határterületének földműves népe közé. Tehát épen annak a népnek világában él és dolgozik, melynek szülőföldjéhez való ragaszkodását minden magyar nép között legélénkebb történeti tudat táplálja, melynek legtöbb mondája van. Ez a történeti levegőben élő, testében-lelkében az örök-magyarságot képviselő Szalonta-vidéki nép szülte a magyar költészetnek Arany Jánost és érlelte a magyar politikának Tisza Istvánt. Érlelte földjéhez húzó hűségével, kemény egyenességével és isteni félelmével. Ezekkel a vonásaival érezte mindenkor szinte testvéreinek cselédjeit és földműves földijeit s úgy bánt velük, mint házi népével. Sohasem demokratáskodott, de népének sohasem volt jobb és igazabb gazdája és gazdatársa, mint ő az övének. Érte érzett, gondolkodott, dolgozott s egész életén át ép úgy vágyott közéje, akár a szalontai öreg költő.

A nyilvánosság előtt irodalmi tanulmányokkal lépett föl már a nyolczvanas évek elején. Közgazdasági, pénzügyi és történelmi dolgozatai még csak a ritka tanultságot, az éles elemző és következtető értelmet mutatták. De valamivel későbből van egy kitűnő dolgozata Barras-

nak, a francia direktórium sötét emlékü cselszövőjének emlékiratairól, melyben az ifjú államférfi politikai pályájának már első szakában szinte divinatorius világgossággal látja maga előtt célját és jövőjét. Azt hangoztatja, hogy annak, ki a nemzet legjobbjai közül való, «nemcsak a válságok hősi harcaiban, hanem a hétköznapi küzdelmekben is meg kell állania helyét, teljesítenie kötelességét, magánérdekeivel, kényelmével, nyugalmával nem törődve. Kellemetlen küzdelemre szánja el magát, ki a rajongónak, avagy a kalandornak áll útjába. Szenvedélyes támadásokat, méltatlan vádakat kell elűrnie, s jutalma önfeláldozó küzdelmek között végigszolgált közpálya végén legföljebb hideg elismerés.» íme Tisza Istvánnak egész pályáját annyira jellemző jövőbe-látásának legelső megnyilatkozása. Megdöbbenő, de kibékítő is. Nyomról-nyomra látja végétét; de végét a látó szemek elől még egy jótékony tündér fátyollal takarta el.

Elsőben Vízakna küldte a parlamentbe, hol jóformán egyszerre kimagaslott. Már a kész államférfinak erkölcsi és szellemi fegyverzetében, készen lépett az aréna. Ebben az erkölcsi és szellemi erőben magával hozta mindazt, a mi a közélet mezején tekintélyt alapítani és biztosítani képes és hivatott. A meggyőződés szigora, a kemény hajthatatlanság, a közkedv keresésének szinte rideg elutasítása, tetszetős, de veszélyes ábrándok iránti bizalmatlanság nem olyan tulajdonok, melyekből népszerűség vagy akár csak közhatás is sarjadni szokott. De Tisza nem hiába volt mindig nyílt és egyenes, nem rejtegetve soha semmit, nem áztatva soha senkit, készen föltárva egész lelkét. Bár Széchenyi óta nem volt vezető államférfiaink között senki, ki annyira a Vörösmartytól

parancsolt szent némasággal szerette volna hazáját, de olyan is alig, ki e szüzi szeretetnek mélységét, rendületlenségét, minden önérdeken győző erejét oly mélyen és kétségtelenül tudta volna éreztetni, mint ő. Mindazok a lélekformáló tényezők, melyekről szólottam: család, szülőföld, iskola, példák, közélet: mind ennek a szolgálatára neveltek. Ez az anya-jellege egész valójának, melyből lelki szövedékének úgyszólván minden szála sarjad. A nyílt, de férfiasan szemérmes lélek hangja és képe iránt fogékony szívnek és elmének Tisza Istvánnak minden szava és cselekedete azt hirdeti, hogy benne a magyar érzésnek egyik legnagyobb hőstét láttuk egykor és gyászoljuk ma. Annak a nemzeti érzésnek hőstét, mely ezer éves történetünkben sokszor megújult a közviszonyok utalására vagy kényszere alatt, színére és hangjára nézve nem egyszer változott; de céljában és lényegében mindenkor örök és egy maradt. Nemzetünk minden vezérével együtt példázta, hogy a nemzeti jog folytonosságának a nemzeti érzés folytonossága szolgáltatja az erejét, nálunk még a közműveltség haladásának ösztöne is ebben gyökerezik; ez védett meg, ez tartott fenn bennünket s ez sugallotta annyiszor a már-már halott nemzetnek: kelj föl és járj.

Tisza érzésvilágának ez az uralkodó eleme, melylyel mindennek ellenére ismételten szinte varázsos hatást gyakorolt a magyar nép tömegére is, ez a nemzeti érzése nemcsak megnyilatkozásának külső formáiban, hanem magának az érzésnek sajátosságában is egyéni szint mutat. Nem csupán ösztönzi, irányozza, öleli vele nemzetét, hanem rendületlenül hisz is benne. Ezzel a magyarságba, értékebe és erejébe vetett hitével szinte a költő Zrínyire emlékeztet. A magyarság az államférfi és

hazafi lelkében eszmény is volt, cél is volt, de még egyéb is: a szónoknak sűrűn, újra meg újra visszatérő argumentuma. A milyen tartózkodó volt a maga magyarságának emlegetésében, olyan gyakran és szívesen hivatkozott hallgatóinak magyarságára. Mikor tárgyi érveit kimerítette, mint legerősebbel, rendszeresen ezzel a hivatkozással végezte. Válságos viszonyok között ebből merített erőt s benne való egy-egy csalódása keserítette legmélyebben. A maga magyarságának, nemzeti érzésének mélységében szinte vallásos jellege volt. Mikor legnagyobb felindulásaiban úgy érezte, hogy a szóban forgó határozat az ország sorsát dönti el, a nemzetnek életére szól: mindnyájunk előtt ott áll ő, a mint kemény hangja mind erezeesebb csengést vált s két kezét, szorosan összekulcsolt ujjakkal, fordítva terjeszti maga elé. Emberek előtt nem esengett soha, de olyankor, mintha az Istentől kért volna valamit, mintha imádkozott volna.

Ez a hatalmas érzése pedig rendszerint nem az örök sugalló érzésnek, hanem a meggyőződésnek és akaratnak képében imponált. Ebben fogantak Tiszának, kinek keménysége csakhamar rendkívüli szellemi és erkölcsi erőnek bizonyult, ebben fogantak kormány-eszméi, parlamenti törekvései és harcjai, úgyszólván egész politikai pályája. A nemzeti erőnek lehető egységesítésében és sem ábrándok által nem bénított, sem viszályok által meg nem osztott kifejtésében, elhatározásra és tette képességében kereste mindvégig biztosságunk és haladásunk föltételét. A magyar közvéleménnyel most összhangban, majd szöges ellentétben, a hatalom polczán vagy magányba temetkezve: csak itt érezte a magyar politika szilárd talaját, melyen kormányelnöki feladatában vagy geszti száműzetésében, a fejedelmi kegy verő-

fényében vagy a kegyvesztettség árnyékában szilárdul megállott.

Parlamentari pályájának kezdete összeesik az úgynevezett véderő-vita szenvedélyes harczaival s ezek következtésül atyjának bukásával. Itt kezdődnek voltaképen a parlamenti életnek azok a folyton megújuló obstrukciós zavarai, melyek közvetve vagy közvetlenül mindig a kiegyezést érintették. Ezzel a kiegyezéssel, új állami életünk alapjával szemben képviselőházunk állása három fokozatot mutat. A Deák-párt változatlanul őrzi szemközt a tiszta perszónál-uniót, vagy legalább a nemzeti önállás irányában gyökeres változást követelő ellenzékkel. Az országot fenyegető vészfelhők ennek a régi ellenzéknek túlnyomó részét a fúzióba, azaz a kiegyezés mentsvárába szorítják, melynek a szabadelvű-párt, Tisza Kálmánnal az élén, elszánt védője lesz a szélső felforgatással szemben. A véderő-vitában fellép egy új elv: a fejlesztés elve, különösen a katonai és gazdasági téren. Tisza István éles szeme és sohasem reszkető, de mindig aggódó szíve: ezekben a mozgalmakban, a parlamenti szakadásokban és országos izgatásokban a haladásunk követelte nemzeti erőnek nem gyarapodását, hanem inkább végzetes csökkenését látta. Féltékenyen, sőt szenvedélyesen őrzi azt az alapot, melynek minden megingatásától állami létünk biztosságát félti. Oh ez a végzetes magyar politika! Tiszában a történeti magyarság lelke élt és munkált; élt azzal a rettenetes tanulsággal, hogy ennek a boldogtalan Magyarországnak ezer év óta minden külső és belső válságában nem jobb és rosszabb sorsáról, hanem létéről vagy nemlétéről volt szó; minden küzdelme a harctéren és országgyűlésein élet-halál-harcz volt. Ilyennek érezte, ilyenül fogadta fel a kiegyezés ostromát is Tisza.

Maga vallotta egykor ép itt, ezen a helyen, hogy «fiatal kora óta a magyar nemzetnek legaktuálisabb létkérdését: a magyar nemzet katonai biztosságának megalapozásában és a magyar parlament rendjének, méltóságának, becsületének megóvásában látta». Politikáját tulajdonképpen nem is lehet a szónak szigorúbb értelmében sem konzervatív, sem liberális, sem dinasztikus, sem függetlenségi politikának mondani: egyszerűen magyar nemzeti politika volt az. Míg a kiegyezési törvénytől tapodtat sem távozott, egy magyar kormányférfi sem bizonyította tetteivel fényesebben, hogy nemzeti irányú haladásunk, még pedig intézményes haladásunk ezen a közjogi alapon mennyire lehetséges. Első rövid miniszterelnöksége alatt a tiszti nevelés terén kivívta a magyar nyelv érvényesülését, megoldotta a honvédtüzérség kérdését és Rákóczi hamvai hazaszállításának ügyét, javunkra és önállásunk irányában rendezte a német és olasz kereskedelmi viszonyokat. Ez a szilárd állásfoglalása magára nézve mit sem keresett soha, mint nagy lelke nyugalját, melyet fényben és homályban, minden zivatarok között megőrzött életének utolsó pillanatáig.

Ez az ő magyar politikája emelte ismételve nemcsak a hatalom magasába, a miniszterelnöki székbe, hanem a népszerűség forró régiójába is; és ugyanez kergette a népkegy és fejedelmi szeszély keserű száműzetésébe. Ferencz József királyunknak a viszonyokba és emberekbe látó bölcsesége jól tudta, hogy a parlamenti felfordulás elleni küzdelmében Tisza a nemzet létérdekében a király jogát is védelmezi: a nemzeti erőt csak a maga-magáéval és királyával való egységben érzi igazán kifejthetőnek és biztosítottnak. Az agg uralkodó Deák kiegyezésének alapján áll és marad; sem az egész törvény támadásai

itt és túl a Lajtán, sem az úgynevezett fejlesztő törekvések nem mozdítják el. Egyáltalán nem érzelmes politikus; de ez a kiegyezés gyakran szinte szívügyének tetszik: benne látta uralkodásának történeti jelentőségét és emlékéit; ez a felfogása és érzése kifejezésre jutott abban a viszonyban is, melybe családjának tagjaival helyezkedett. Az itthoni fejlesztő igyekezetekkel majdnem egy időben lép előtérbe Ferencz Ferdinánd főherczeg, ki elejétől fogva sötét, igazi bourboni gyűlölettel viseltetett irántunk és készült ellenünk, a kiegyezés, mint a magyar önállás törvényes alapja ellen. Ezzel a kettős veszélyvel, a zajongó belső meghasonlással és a fenyegető külső erőszakkal állítja voltakép szembe az öreg király Tiszát. Benne pedig soha senki sem csalódott; a ki végig olyan hű maradt magához, az másokhoz is csak hű tudott lenni. Nemzeti érzésének és királyhűségének benső összeolvadásával szolgálta fejedelmét. Hozzá való ragaszkodása megható szavakban jut kifejezésre abban a beszédben, melylyel halálát a képviselőháznak bejelentette. De talán még megindítóbb módon abban a nála oly ritka ellágyulásban, melylyel dolgozó, szobájában, az őseihez tért uralkodó arczképe előtt meg-megállt s szinte önkénytelenül lebbent el ajakáról a sóhajtás: «Szegény jó öreg gazdám!»

A jó öreg gazda házatáján azonban féltékenyen titkolt, de az egész monarchiában sejtett meghasonlás ütötte fel fejét. Ez a meghasonlás elsősorban és legbizonyosabban minket fenyegetett a bekövetkező trónváltozással, a trónörökösnek szeszélyes, zsarnoki és gyűlölködő lelkében. Parlamentünk évek óta tehetetlen anarchiában vergődött a követelt katonai reformok, majd Tisza első miniszterelnökségének idején a ház-

szabály-revizió kérdésében. A gyönyörű dunaparti palota szinte a magyar parlamentarizmus óriás ravatalának tetszett. Tisza nyílt lélekkel és kemény elszánással nézte nemzeti erőnk mállását, züllését épen akkor, mikor összefoglalására a legnagyobb szükség lett volna a jövő minden nappal közelebbi alkotmány-, sőt életváltásával szemben. Zsarnoki fölmagasodásában nemzete sorának érezte parancsoló szavát. A vizályt kétségtelen zsarnoki akarattal juttatta törésre, a melynek kockája ellene fordult. De ma, az időknék tanúságtétele után lehet-e még magyarul gondolkodó és magyarul érző ember, a ki be ne látná, hogy a midőn zsarnoki akarattal szállott szembe az ellenzékkel, sőt a felizgult ország tüzes ábrándképeivel: csak egy sokkal veszedelmesebb zsarnokságot, a pártoskodását, akart megtörni nemzete érdekében, hogy ezt egy más, végzetesebb zsarnokságtól mentse meg. Egy óra szabadságának áldozatát akarta kicsikarni egész jövőnk szabadságunk váltásáért. Két motívuma is volt, mind a kettő meggyőződésének, sőt érzéseinek legmélyéből való. Az egyiket egy ifjúkori történeti dolgozatában már megnyilatkoztatja: «A ki radikális elveit egy nemzet többségére akarja reáerőszakolni, ép oly rossz, ha nem rosszabb zsarnok a legvadabb kényúrnál». A másikat búsan, bizalmas óráiban, bukása idején, emlegetet barátainak. A minden órán bekövetkehető trónváltásra utalt azzal a sóhajtással: «Nem hittem, hogy a magyar nemzet engem meg nem ért.» Akkor nem értették meg őt, hosszú éveknék súlyos, dísztelen, tehetetlen vergődésén kellett átmennünk. De ő geszti száműzetésében látta a jövőt, melynek a veszélyes mámorból való kiábrándulással, majdan a nemzeti egység és biztosság elvével és munkájával el kell kö-

vetkeznie. Előre látta ezt is, mint sok egyebet: a véderő rendezésének és gyarapításának múlhatatlan szükségét, a reánk szakadt háborút és végzetességét, egyes mozzanatainak fenyegető következéseit és — talán már ekkor a saját tragédiáját is. Ez a vonása az övével merőben ellentétes ideg-alkatú Széchenyire emlékeztet. Mindig volt valami ellentét viselkedésének, tartásának, gondolkodásának, hangjának szilárd nyugodtsága közt, meg tekintetének tüze között; szemének divinatorius tüze csodálatosan megmaradt még félvakságának idején is, és majd lebűvölve, majd gyújtva lobogott keresztül vastag szemüvegén. Mi lehet ennek a feltűnő psycho-fizikai jelenségnek a magyarázata? Ezt a rejtelmes adományt, úgy hiszem, nem magyarázza teljesen Tiszának éles, következtető elméje és belátása, s épen ezen a ponton szolgáltat új adalékot a nagy és csodálatos ember lélektanához. A mi iránt uralkodó érzés élt szívében, minden más fölött uralkodó és minden mást határozó érzés: ennek irányában a jövő alakulásának minden, legcsekélyebb jele olyan erősen hatott rá, hogy lelki szemei előtt kialakult belőle a jövőnek egész képe. Tisztát nemzeti érzése tette jóssá.

Mikor másodszor volt kénytelen, mint házelnök, a parlament fékezhetetlen kisebbsége ellen erőszakhoz folyamodni: már nemcsak az alkotmányos szabadságnak, a nemzeti akarat érvényének védelme, hanem az európai láthatár szélén mutatkozó viharfelhők indították. A hármas-szövetség megbontására irányuló diplomáciai kísérletek, orosz ármánykodások tulajdon portánkon, a nagy-szerb és nagy-oláh izgatások és cselszövények nap-nap után intettek a helyzet bizonytalanságára. A hadsereg létszámszaporításáról volt szó s Tiszának

fülébe csengett a jövő közeléből a világtörténet vészharangja, melyet a belháború siketítő lármájában alig hallott más valaki. A katonai javaslat szakaszai szabályellenesen fogadtattak el, az új házszabályok az ellenzék távollétében hozattak s személyt nem válogató, kemény energiával hajtattak végre. A házat, melybe az ellenzék már csak tüntetni járt, a gyűlölködés füstje szállta meg, melyben mintha csak maga, az orvgolyóval is támadott Tisza állt volna nyugodtan és szilárdan, szemhunyorítás nélkül, méltóságos haraggal tekintvén azokra, kiket a haza ellenségeinek tartott, és föl sem véve a magáéit. E napokban mondta róla egy német államférfi: «Tisza nem a mi korunk embere, ő római». Ki tagadja ma, hogy e lázas jelenetekben, Tisza erőszakában nem a szabadság és törvény eltiprásáról, hanem a haza megmentéséről volt szó?! A kiket kíméletlen harczmódja sújtott, azóta a nemzeti keserv, melynek árját ez a kemény kéz fel akarta tartóztatni, talán azokkal is elfeledtette személyes keserőségeket.

A világháború kitörni készülő vihara már a kormányelnöki székben találta. Mindazok között az államférfiak között, kiknek feladatául juttatta balsorsuk: határozni a monarchiáról, háborúról vagy békéről, kétségtelenül Tisza alakja magaslott ki legfeltűnőbbben, ő volt a legenergikusabb, talán a legkatonásabb, az ő homlokára ült ki a legkomolyabb gond s talán az ő szíve sajgott legerősebben elsősorban fenyegetett hazájáért. A háború kitörését lelkesítő szavakkal ő jelentette nemzetének és a világnak. Mindebből könnyen szövődött meg a látszat, hogy a béke ügye ő rajta tört meg s a végzetes háborúra vezetett politikának a fejedelem tanácsában ő volt a döntő szószólója. Különösen a nemzetközi radikalizmus,

mely az ő magyarságában látta leghatalmasabb ellenségét, elejétől fogva benne kereste a háború okozóját. Ezt a vádat ugyan mindig visszautasította, még a legvéresebb háborús kilátások napjaiban is, de a teljes igazság feltárásától mindvégig tartózkodott, ajka lezárt maradt s voltaképp ezzel pecsételte meg sorsát. Csak későn, nagy későn égre kiáltó, halálos sebei beszélték ki az igazat. Ma már mindenki tudja, hogy a monarchiának, sőt Közép-Európának döntésre hivatott összes államiérfiai között ő volt az egyetlen, a ki ellenezte a háborút, ellenezte szavával, tiltakozásával, emlékiratával, s mikor nem tudta megakadályozni, legalább tisztán védelmi céljának és jellegének elhatározásához kötötte állását. A mit a nagy küzdelemnek talán utolsó szerencsés napjain mondott, hogy: «ez a háború védelmi harcznak indult, az maradt egész folyamata alatt; soha senki előtt a hazában más cél nem lebegett, mint visszaverni ellenségeink hódító betörését és nemzetünk számára biztosítani a békés jövőt», — ez nem szépítő magyarázat, hanem az ő részéről, mint életének minden szava, becsületes igazmondás volt. Eövid emlékirata pedig, melylyel a háború küszöbén a királyhoz fordult s mely csak mostanában került napvilágra: lángelméjének talán legfényesebb megnyilatkozása: egy egész világnak s a mi egész világunknak pusztító lángja világít reá. A háború egyes mozzanatainak megítélésében is a genialitásnak az ő magyar szívében kiélesedett jövőbelátásai: a második év nagy sikereivel szemben egy újabb emlékiratában óvatosságra int a nyugati és délkeleti harczter sikereinek túlbecsülése tekintetében s békét, békét, békét sürget; a korlátlan bűvárhajó-harc végzetes következéseit tisztán felismeri. Mindebben az államférfi lángeszének

ép olyan bizonyosságát adja, mint erkölcsi erejének felelősségérzetével s annak a feladatnak betöltésével, mely a magyar közéletben várt reá.

A koczka el volt vetve, a háború kitört: más feladatot most már nem ismerhetett és nem ismert, mint becsületes végigküzdsét. Egy kétkedő szó, egy kedvetlen bíráló, sőt egy meglepő békéltetés, az ő eredeti álláspontjának hangoztatása: mindez csak megfeszített erőnköt lázíthatta, fegyvereinket tompíthatta s talán korai összeomlásunkat jelentette volna s szégyennel tetézi pusztulásunkat. Tisza csak hazája javát kereste, sohasem a maga igazolását vagy épen mentségét; sohasem hősködött, de biztatott, bátorított s a magyar áldozó lélekből, hősi erőből példát mutatott. Halála előtt alig egy héttel mondotta a már forrongó képviselőházban: «Nyugodtan elmondhatom magamról, hogy annak az óriási erkölcsi tőkének, a melyet a nép százezrei és milliói megszereztek a magyar nemzet számára, igyekeztem hű sáfára lenni és azt a magyar nép becsületére és a magyar nemzet erejének gyarapítására felhasználni!» így állt ő a háború mámorával és borzalmaival, dicsőségével és veszteségeivel, csalóka reményeivel és fenyegető végével szemben, egy tragikus összeütközés gyötrelmei között is szilárdan, az emberi és nemzeti önértzet, méltóság és hősiség képéül. Így állott előttünk évekig. Mert mindennek és mindennek ellenére hitt nemzetének élet-erejében és vallásos lelkében talán föltetszett Isten csodájának gondolata is. És nemcsak a nagy idők parancsa, hanem kétségtelenül ennek a fejedelmi hősiségnek varázsos benyomása is évekig olyan egységbe tudta foglalni a nemzetet és országgyűlést, a milyenre egy histo-

rikusunk megjegyzése szerint, a magyar történet az Anjouk óta példát nem mutat.

De ennek a vérzivataros történetnek ősi átka nem sokáig pihent; már a háború harmadik évének nyarán felütötte fejét. Az ellenzék részt kívánt előbb bizalmi tanácssal a felelősségből, majd az intéző hatalomból is, még pedig mind szenvedélyesebben s egyre tüzesebben villogó személyi élel. Épen ezen hiúsult meg az egység: Tiszának nem hatalomvágyán és makacsságán, hanem önértetén és meggyőződésén. A közjogi viták is felharasztak s a delegációk összehívásának sürgetése végzetesen indította meg a mindent elbontással fenyegető lavinát. Már mérgezett nyilak süvítettek szerteszét, mintegy kárpótlást keresve a megbánt rövid behódolásért. Siket füleknek hangzott a távolból Deák Ferencz intése: jobban szeressétek a hazát, mint a hogyan gyűlölitek ellenségeit; siket füleknek még olyanoknál is, kik a *haza bölcse* tanítványainak vallották magukat, de azért úgy látszott, mintha nem is a haza ellenségeinek, hanem az ő személyes ellenfeleiknek gyűlöletébe olvadt volna minden közérzésük. Valóban, ha visszagondolunk Tiszára a tomboló támadások szikrázó levegőjében, mily méltósággal és kímélettel állott, sohasem kérve kíméletet, csak igazságot, nem magát védve, hanem nemzetét. Mintha csak a nagy fölindulásban egyedül ő állott volna szilárd talajon.

Siettünk a katasztrófa felé. Jelek adattak! A bölcs öreg megtért őseihez, a kapuczinusok sírboltjába, s vár-laka a tanácsok házából a cselszövények házává lett. A befejezhetetlen háború áldozatai, szenvedései, pusztításai nem voltak elegek; izzó szénnel gyújtva lobogott

föl a pártgyűlölet: az általános választójognak izgató követelésével. Tisza nem engedett. Elleneinek elfogultsága vagy ráfogása rendi szellemét ostromolta. Kendi szellemét e szabad és fenkölt léleknek, ki minden emberit megértett; igaz, hogy magyarságával, magyar eszével és magyar szívével értette meg. Egész felfogása, minden cselekedete és szava az emberi szabadság és emberi munka értékléséről és tiszteletéről tanúskodik. Az izgatásban és követelésben, legalább terjedelme szerint, megszakítását látta egy ezer éves történeti folyamatnak, mely az emberi műveltség ügyét becsületesen szolgálta, mely minden igazi értéket megtisztított és fölemelt. Ennek a folyamatnak megszakításától tartott, melyet nem követel sem a szabadság, sem a munka érdeke: a magyar államot vagy inkább államunk magyarságát féltette s ebben egységét, anyagi és erkölcsi erejét. Nem is a tagadás, csak a mérséklés álláspontjára helyezkedett, de a sötétben szivárgó, zavaros vizek már aláásták a talajt lábai alatt s udvari ármány és uralkodói tapasztalatlanság leszorították a kormány polczáról. Úgy állott föltre, mint Czuczor *Hunyadija.*, mindenkiben azt a benyomást keltve, hogy a nemzet élén maradt, azon a magaslaton, melyre a gondviselés állította s a honnan földi király többé életben és halálban le nem szállíthatja. Mikor a kérdést mint egyszerű képviselő, először fejtegette a képviselőházban, ezekkel a fenséges szavakkal végezte: «A követelők a maguk Magyarországot akarják megteremteni, mi pedig fenn akarjuk tartani a miénket. Azzá akarjuk tenni Magyarországot, a mi volt hosszú századokon keresztül, és a mi lesz, bízom a magyarok istenében, a jövőben is: egész lényében szabadságszerető, de egész lényében magyar államnak.»

Még ott látjuk helyén, a mint szólni kezd; elleneihez fordul, mert barátai szó nélkül is megértik; minél súlyosabb a terhe, annál energikusabban kiegyenesedik; a zajgó tömegben szétnéz és föl-föltekint a szemközi karzatra abba a két jóságos szembe, mely a bibliai asszonyok hűségével, bátorságával és szeretetével kísérte minden lépését egészen sírjáig. Még fülünkbe eseng a hangja/a mint pályájának amaz utolsó szakában, a nagy hajótörés előtt szónoki erejével oly magasra emelkedett, mint talán soha korábban. Hangja sohasem dörgött; fölindulásait, föllobbanó belső tüzét inkább fokozódó csengése árulta el; de mindig töretlen erő és olykor titkolt fájdalom zúgott benne; igen, fájdalom is, s ilyenkor úgy tetszett, mintha szavai, mint a vademberek hajító sarlója, oda találnának vissza, a honnan kiindultak: a maga szívébe. Beszédei nem a hagyományos, nálunk Kölcseyvel induló szónoki művészet termékei voltak, de még kevésbé száraz és lelketlen magyarázatások. Inkább értelmi erejével ragadott meg, de keresetlen, képeket sohasem hajszoló formáiban nyílt lelke őszinte megnyilatkozását mindig éreztetni tudta, s ha olykor erősebb felindulásában a páthosznak egy-egy szava röppent el ajakáról: az mindig inkább természetnek tetszett, mint művészetnek. Ennek az igaz embernek még legnagyobb művészete is az igazság volt. Ép és kifejező, tiszta és nemes magyar nyelvén inkább gondolataival hatott, győzött meg és emelt föl. Vitatkozó és fejtegető szónoklatának fő ereje abban állott, hogy a legnehezebb problémákat a legegyszerűbb tételekre tudta visszavezetni és így súlyos következtetései mintha csak maguktól születtek volna meg. Ez a sugárzó, hódító egyszerűség és világosság az anyag beosztásában, tételei felállításában és a kérdések

megoldásában egyaránt nyilatkozott. Egyben, a mi szónoklatára legjellemzőbb, Deák Ferenczhez áll közel: ez a nyelvi és logikai szabatosság összhangjának bámulatos teljessége. Különben nemcsak szónoki, hanem egész államférfíui egyéniségében volt valami nagy elődei- nek mindegyikéből. Széchenyiből az átfogó politikai, gazdasági és történelmi világműveltség; Kossuthból a magyar léleknek mindent áthevítő tüze; de a legtöbb Deákból: az önfegyelem szigora, a puritán önzetlenség, a jogérzet mélysége és — az az örök magyarság, népi és történelmi gyökereivel, mely Deák személyiségének és pályájának jellemzőbb bélyege, mint akár Széchenyinek, akár Kossuthnak.

Ennek az örök magyarságnak mély és sajátos vonásai mind ott ragyognak Tisza István alakjában: a legegyszerűsebb nyíltság és legtisztább belátás, a csodálatos munkabírási és a hősi elszánás, a kemény dacz és áldozatkész fölemelkedés. Mind megtaláljuk benne: az értelmieket a lángész, az erkölcsieket a fenség magaslatán. Csak egy hiányzik: a csüggedés. Ez szolgáltatja megoldását annak a látszólagos ellenmondásnak is, mely a békét követelő s majdan a harczra buzdító Tisza között mutatkozik. Világos feje és hazájáért aggódó szíve eléjük áll a harczkeverőknek, de a mikor már nem a jó tanács, csak a bátor tett, az ősi felbuzdulás segíthet még talán nemzetén, kardot köt maga is, hogy a magyar jövőért magyar karral és magyar becsülettel verekedjék. Odasiet a lövész-árokba, szeretett magyar testvérei közé, kiknek nagyságát olyan elragadó szavakkal hirdeti az ország előtt, mint soha senki másét; kedves földijeit, debreczeni huszárjait védelmezi, biztatja, vezeti és temeti a — katasztrófáig.

A sötét és ádáz Végzet már egészen közelébe oson. Még egy merénylet; de ő szívének igazságában és bátorságában s az isteni elvégezésnek kálvinista hitével: nyugodt és törhetetlen maradt. Komoly áhítatú megadása és alázatos fölemelkedése, de nemzetének és az emberiségnek sorsát illető bizodalma is vallásos világfelfogásából sarjadt. Abból a világfelfogásból, melyet oly megható egyszerűséggel, s szinte naiv bensőséggel tolmácsol Barras-tanulmányának befejező soraiban: «Nem vak sors szeszélye hányja az emberiség hajóját cél és rendszer nélkül ide s tova; egy bölcs kéz vezeti azt megpróbáltatások, szenvedések, vérontások szikláit és zátonyai között mindig tovább magasztos rendeltetése felé; kicsinyek és nagyok, gyöngék és erősek, egyesek és nemzetek öntudatlan eszközök az Ő kezében.» íme lelki termő talaja annak a szent hősiségnek, melylyel ama pokoli «dies irae»-n családja és barátai előtt, kik menekülésre sürgették, az ég felé mutatva mondta: «Odafenn végeztetik el minden.» így hitt az ég hatalmában a pokol felett is. A vallásos érzésnek ez az uralkodó és irányzó befolyása a politikai felfogása a mint rendíthetetlen bizalomban és hajthatatlan szigorban jelentkezik: szinte Cromwelt juttathatja eszünkbe. Nem a világtörténeti jelentőség mértékére gondolok, melyet a lord protektor leginkább hadvezéri tehetségének és sikereinek köszönt, hanem csak képében, arra a rendületlen állásra, melyet az Istenbe és önmagába vetett hit erejével az életben és az élet felett elfoglalt. Igaz, hogy ebben a képben is jelentkezik egy nagy különbség: Cromwell hite dogmatikus és követelő, Tiszáé egyetemes és kibékítő s szigorja is inkább erkölcsi jellemű. Világfelfogásának összefonódó nemzeti és vallásos vonatkozásában,

talán legmagasztosabb megnyilatkozása az a beszéde, melyet a reformáczióknak négyszáz éves ünnepén mondott; a magyar léleknek legfensőbb szárnyalása ez a szónoklat: tekintetét a csillagok magasából is hazája köti le.

Cromwelt a gyűlölet csak halála után támadta meg: Tiszától a hazát akarta megfosztani. Elvégeztetett. A gigászi Végzet a Vakság és Gonoszság fúriáival rohanta meg, hogy megdicsőítse, a midón lesújtotta. Gyilkosai, kiknek ha nevét nem is, de lelkét ismerjük, azt hitték, hogy benne a magyar erkölcsöt, a magyar erőt, a magyar jövőt döntik le. «Balság, oldva vagy!» Csalódtak, mert a vizek le fognak folyni s magyarságunknak, a magyar jövőnek *egygyel* több erőforrása lesz: az ő nagy emlékével. A mint az izgatott képzelet a szellemeket sírjukból kiszállani látja: mocsoktalan és sugárzó fehér öltözetben s az égnek emelkedő óriásokul: a mi szent kegyeletünk és tiszta belátásunk előtt így emelkedik ki, így magasodik fel a geszti sírból Tisza István, fehérén, a szíve táján soha ki nem alvó lánggal. Tudjuk már mind, hogy ki volt nekünk, hazánknak, korunknak; de tudjuk azt is, hogy ki volt történetünknek és ki lesz jövőnknek.

Azoknak a nagy államférfiaknak sorában látjuk immár, kiket az angol *királytévő* szavának módján *nemzettevőinknek* nevezhetünk, mert népünket ők keltették új életre, ők tették újra nemzetté, ők fejtették ki nemzeti életét és Ők biztosították jövődjét. Széchenyi, Kossuth és Deák mellett látjuk, kiknek dicsősége is, ép mint az övé, az egy Deákot kivéve igazi magyar dicsőség: gyászfátyolon keresztül ragyog szemünkbe. Széchenyi a nemzetet, melynek már halálharangját kongatták, föltámasztotta álmálalából s megmutatta neki az élet útját; Kossuth meg önértetét és erejét ajzotta

föl, hogy igazi nemzeti életet követeljen és élhessen; Deák százados kötelékeinket és új bilincseinket megoldva, a monarchia keretében visszavívta és biztosította ezt a nemzeti életet. Tisza István pedig az új Magyarország erejét, mint magyar erőt, először vetette súlylyal a világpolitika mérlegébe. Elbuktunk, megtörettünk és megaláztattunk; de a történet hány bukásban ismer és mutat rá a jövő erő csirájára! A mint a mi levert szabadságharcunknak véres áldozata a kiegyezésben érte el eredményét: Tiszának jövőjébe látó, emberi és hazaszerető bölcsesége, de fiainknak nemzeti létünk dicső védelmében tőle fölkellett, tőle irányzott hősisége is szószólónk lesz majd egy tisztábban látó, nemesebben érző és bölcsebben mérlegelő jövő világ előtt. A történetben nincs utolsó szó.

íme, katasztrófánk rémségei után és bújában most jöttünk először össze *nemzeti ünnepre*. Tisza Istvánnak nagy és gyászos emléke gyűjtött egybe bennünket. Ünnepe nek gondolatát a mély és olthatatlan kegyelet mellett talán nemzeti érzésünk vagy ösztönünk sugallotta: hogy az ő egyenes útján, az ő örök tüzével, az ő kitaró munkájával, az ő lelki tisztaságával és az ő rendületlen bitével kell keresnünk a szabadulást és feltámasztást. Tőle pedig ne búcsúzzunk, hanem inkább maraszszuk meg belőle közöttünk mindazt, a mi megmaradhat. És ne is azzal végezzük, hogy: Isten veled! hanem azzal, hogy: Isten velünk!

IRODALMI FEJLŐDÉS.¹

Tekintetes Társaság, tisztelt közönség!

A Kisfaludy-Társaság, melynek ma ötvenötödik ünnepélyes közülését tartjuk, Magyarország nagy reformkorának hajnalán s az irodalmi reform zászlaja alatt született. A magyar politika és a magyar költészet egyaránt új eszmékben és új formákban kereste váltóságát és jövőjét. Az országot Széchenyi reformigéi harsogták át, s az irodalom agg patriarchája és korán kidőlt vezére, Kazinczy Ferencz, ép úgy, mint Kisfaludy Károly, utolsó, haldokló sóhajukkal kötötték ez ígéket, a reform ügyét az utánok következő irodalom lelkére. Az emberiség életének nagy s mind szorosabbra fűződő közössége követelte akkor s követeli folyton tőlünk, még pedig nemzeti érdekekben, ezt a haladást, mert ebben a haladásban maradhat csak épen, érvényesülhet a nemzetnek és irodalmának szövetséges ereje. Csakis ebben mindkettő; mert a korszellem vet ágyat az érzés ama sajátos fogékonyságának és az akarat készségének, melyben a költő és államférfi hatása megfogán.

A reform jegyében született társaságunknak innenonnan száz esztendő pályája bizonyosságot tesz róla, hogy a mester utolsó hagyását barátai «szent örökség gyanánt szállították utóikra». Társaságuk, ez a mi társaságunk, a haladó idők szavát mindenha megértette. Munkásságának kezdetén a politikai tudományok halhatatlan magyar mestereivel, Eötvössel, Szalayval, Csengeryvel és körükkel mintegy párhuzamosan dolgozott az irodalmi művelt-

¹ Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaságnak 1901 febr. 10-dikén tartott ünnepélyes közülésén.

s ég alapjának megvetésében, eszméinek tisztázásában, eszközeinek összeszerzésében, s Kölcsey nagy kezdeménye után megalapította a magyar esztétikai irodalmat. Azok az eszmék, melyek ennek a munkájának tüzeiben megtisztultak, de az európai és magyar közszellem fejlődése is: tekintetét népünknek ősi, halhatatlan, virágzó, de az irodalmi élettől rejtekező költészetére fordítják. Nemcsak maga fordul feléje, hanem ráirányozza az egész irodalomnak, sőt az egész művelt magyar közönségnek figyelmét, s megkezdí a magyar népszellem költői termékeinek kutatását, gyűjtését, vizsgálatát és méltatását. Ezzel egy merőben új költői, sőt tudományos fejlődésnek veti meg alapját. Mindenesetre főtényezőjévé lesz irodalmunk szelleme amaz átalakulásának és megifjodásának, mely költészetünk két álló csillagát ihlette a nemzeti irányát döntő és végleges diadalra vezette. Az egyik, Arany geniusa, társaságunk körében emelkedett a magyar égre; a másiknak, Petőfi költészetének magyarázásában, méltatásában, dicsőítésén lelkesen dolgozott és dolgozik máig. Íme a haladás, a fejlődő eszmék győzelmi útja társaságunk életének első évtizedeiben, forradalom előtti szakában.

Midőn tíz évi kénytelen szünete után, a nemzet politikai és szellemi életének béklyói lazultával, megint munkához láthatott: újra a haladás szellemében folytatta dolgát. A költői gondolat, az egyéni tartalom, a jó ízlés egy nagy szellem utánzásának lázában, a népi eredetiség hajszolásában már-már hajótörést szenvednek: a Kisfaludy-Társaság minden erejével arra törekszik, hogy azt a mámoros, sallangos költészetet az ó- és új-kor klasszikusainak szellemével hassa át, emelje föl és újítsa meg. Kilenczven kötetre gyarapodott a műfordítások

könyvtára, melylyel társaságunk ezt a feladatát szolgálta. Szolgált és szolgálja: arra törekedvén, hogy költészetünk, az immár biztosított nemzeti alapon, az európai eszme- és ízlés-világ körében, ennek haladásával karöltve fejlődjék és gazdagodjék.

A múlt század utolsó évtizedei alatt főképp ifjabb íróink munkásságában oly tünetek mutatkoztak, melyekben már nem az idegen nagy példák tanulmányának, hatásuk szellemünkbe való olvasztásának, hanem az idegen szellemben olvadás készségének nyomai jelentkeznek. Új irodalom látszik készülni, melynek jóformán egyetlen kapcsa velünk a nyelv, s ez a nyelv is nem annyira kifejezője, mint inkább megvesztegetője, elaltatója a magyar léleknek. A jelenség, irodalmunknak nemzeti jellemére nézve veszedelmesebbnek látszik a régi utánzó iskolák bármelyikénél, melyeket utóvégre is nemzeti lelkesedés szült és vezetett. Az erkölcsi ideál is homályosodik, mely pedig, tisztességünkre legyen mondva, nemzeti lelkünkben fejlett, ezzel kapcsolatos művészi eszményünknek mindenha elválaszthatlan, sőt uralkodó eleme volt. A Kisfaludy-Társaság a legelső percztől kezdve érezte a veszedelmet, melyet ennek az iránynak elhatalmasodása egész szellemi életünkre, nemzeti egyéniségünkre magával hozna. Érezte, hirdette és munkálkodott ellene. Leghatásosabb ellenszerének a magyar szellem múltjának kultuszát érezte és tartotta. Ez a meggyőződés nyomta rá munkássága utolsó évtizedeire az irodalomtörténeti bélyeget, Bessenyei György, a deákos iskola, Kisfaludy Károly, Katona József, Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor pályájának, részben legkiválóbb irodalomtörténetíróink és eszthetikusaink tollából került ismertetésével igyekeztünk régi jeleseink

hatását felújítani vagy mélyíteni és terjeszteni. Pályafeladataink, előadásaink, búvárlataink mindenütt arról a következetes és határozott törekvésről tanúskodnak, hogy irodalmunknak nemzeti szellemben, a XIX. század nagy virágkorának szellemében való fejlődése meg*óvassék és megerősödjék.

A legutóbbi évek némi örvendetes változásnak kedvező és biztató jeleit mutatják. A magyar múlt, a magyar lélek mintha újra közelebb férköznének költőink és általuk közönségünk lelkéhez minden műfajban. A történelmi regény nem ritka többé, a történelmi realizmus stíljének egy pár szerencsés alkotásával. Drámaíróink is érzik lelkük egységét a magyar lélekkel, mely a tőlük feltámasztott múltban élt és hatott. Sőt a múlt szelleme a lírára is hozott új ihletet, a mely sikert aratott az érzés igazságával. A biztató jelenségek közül még két újat kell kímélni; az egyik a magyar észjárásra való igyekezet és a helyes magyarságra való törekvés.

A modern irodalmi forrongást s valamennyi, világosabb és homályosabb alakulatát a fejlődésnek két mozzanata jellemzi. Egyik a természettudományi irányból és módszerekből csírázott: az elemző és kombinált lélektani indokolás előtérbe nyomulása, különösen a drámában. A másik a társadalmi ellentétek, sőt harcz megnyilvánulása a költői művekben, indítékaikban, hangjokban, nem ritkán irányzatokban. A körülöttünk forrongó élet hatását kiváló szellemek és kiváló művek mutatják, melyek nemcsak gazdagították a költészetet, hanem megértésére és magyarázatára új szempontokat szolgáltatnak. Ez a tapasztalat magunkkal való komoly számvetésre indíthat. Van-e igazi okunk ellenségesen, vagy csak visszahúzódva állnunk az egész fejlődéssel szemben?

Nem arra kellene-e inkább törekednünk, hogy a modern eszmei, tárgyi és alaki forrongást, a magunk irodalmának körében, a művészi és nemzeti eszmék szolgálatában tartuk és segítsük kiképződni? Visszaszorítani — még ha kívánatosnak tartanak is — alig áll hatalmunkban. De irányozni talán igen; még pedig ugyanazon a művészi és nemzeti alapon, melyen eddigi irodalmunk élt és fejlődött.

A ki a műformák sokszoros változásait, alakulásait ismeri, melyeken a korok változásai átvezették, aligha fogja a költészet veszedelmét látni azokban a módosulásokban, melyeket napjainknak egész regény- és különösen dráma-költészete mutat. Sem a valóságosságnek egy lépéssel előbbre haladása és szigorúbb érvényesülése a jelenetezésben, a dialógban, a monológ kiküszöbölésében; sem a részletrajz meggazdagodása nem érintik a dráma lényegét: mely az emberi lélek magával és körével folytatott küzdelmeinek egységes cselekvésben ábrázolt képe. Az átalakulás, melyet annyit hallunk említeni, korántsem oly jelentős, mint az, melyen az epika ment át, midőn Byronnál a lírával oly benső kapcsolatba lépett. A formáknál maradván fölöslegesnek és hasztalannak látszik az a fel-felhangzó panasz is, hogy bizonyos műalakok divatjukat multák, nem találnak művelőkre és olvasókra. Hiszen sohasem volt a költészetnek kora, még a legvirágzóbb sem, mely bárhol a világon a műformáknak azt a hiánytalan teljességét mutatná, melyet a poétikában találunk. Nem is ez teszi a nagy korok nagyságát, hanem az, hogy a viszonyoknak, ízlésüknek megfelelő formákban mit tudnak adni.

Fontosabb az a szellem, mely ezeket a formákat a költészetünkben megtölti és élteti. Ha művészi komolyságát, erkölcsi épségét és nemzeti jellemét megőrizni tö-

rekszünk: ezzel teljesítjük a haladás szellemében is legméltóbban és legsikeresebben feladatunkat. Ebben az irányban pedig különösen két eszme az, a melyet szívünk egész melegevel és hangunk egész erejével hirdetnünk kell. Egyik: *a drága kapocs megőrzése szellemünk múltjával és népünk szellemével*, amaz élő erővel, melyből képzeletünk és érzésünk szint, meletet és elevenséget merít. Ha a lélek közösségéből szólunk, csak ez alkotja biztos alapját hatásunknak mindazokra, kikhez a nyelvközösségével szólunk. De a nyelv határain túl is költészetünk csak ezzel a szellemmel juthat belé igazán az egyetemes költészet harmóniájába. Nem hogy elválasztana tőle, sőt összefűz vele az emberi élet tükrözésében, a melynek művészi értéket egységének és sokszerűségének összejátszása ad. A másik eszme, a melyet hirdetnünk kell, mint minden értékes haladás föltételét: *az író tisztelete a saját pályája iránt*; hivatásának, munkájának, kötelességének komoly felfogása és megbecsülése, az általános erkölcsi érdekek kötelező erejének minél mélyebb és tisztább érzése, melyek vele kapcsolatosak.

Ha irodalmunk ezt a régi, nemzeti és erkölcsi eszméjét megőrzi, nincs mit tartanunk a tárgyakban és formákban mutatkozó forrongás fejlődésétől. Segítsük és erősítsük mi is, a mint tőlünk tdlik. Hirdessük ezeket az eszméket, ha nem tehetjük is többé a tehetségnek és tekintélynek azzal az erejével, mint elődeink: hirdessük a meggyőződés tisztaságával és a kitartás buzgalmaival. Nemcsak a dómok harangjai híhatnak áldozatra, föl-emelkedésre, és jutnak el a lélekbe, hanem a kápolnák csöngetyűi is.

Ezzel megnyitom a Kisfaludy-Társaság ötvenötödik közüését.

ÍRÓI FELELŐSSÉG.¹

Tisztelt hallgatók!

A kegyelet és haladás eszméi egyenlő erővel uralkodtak azokon a lelkeken, kik a Kisfaludy-Társaságot ezelőtt hatvankét esztendővel emlék-társaságul, majd hat év múlva széptudományi intézetül megalkották. A kegyelet a korán elvesztett mester iránt, kinek lánglelke a jövőbe világított, annak a nemzedéknek legjavát gyűjtötte össze, mely a múlttól nem tudott, a jövőről nem akart lemondani s a nagy nemzeti munka vezérelvül, a maga irodalmi körében is, a kettőnek egybekapcsolását tűzte ki. A mester emlékének ápolása s az ő példájával és eszméivel való törekvés a magyar irodalom, műveltség, élet érdekében: íme ezért alapították a Kisfaludy-Társaságot.

Kisfaludy Károly szelleme a haladás szelleme volt; tárgyokban, eszmékben, formákban kapcsolatot keresett a haladó művelt világgal s ebben a kapcsolatban nemzeti erősödést. Pályája nemcsak irodalmunknak, hanem egész közéletünknek vezérgondolatát fejezi ki történelmünknek utána következett nagy évtizedeiben. E szellem hozta létre, éltette társaságunkat s avatta irodalmi munkásságát a szó legszorosabb értelmében nemzeti munkává. Ez foglalta be a nemzeti élet tényezőinek körébe abban a dicső korban, midőn az emberi haladás és a nemzeti érdek olyan benső, szinte elválaszthatatlan kapcsolatban mutatkoztak, hogy egyik

¹ .Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaságnak 1902. évi februárius 9-én tartott ünnepélyes közülésén.

a másik életföltételének látszott. E belső kapcsolat a múlt század harminczas és negyvenes évei történetének legfényesebb bélyege; a két angyal, mely nemzeti czímerünket tartja: a magyarság és a szabadság géniusza. A kettőnek egész mivoltában, teljességében való egyessége a nemzet közérzésében azzal a kétségtelenséggel, bensőséggel, egyetemességgel sem azelőtt, sem azóta nem mutatkozott. A Kisfaludy-Társaság a maga körében híven szolgálta ezt a kapcsolatot, folyton élő erőnek érezve és éreztetve a gondolatot, mely létrehozta: a múlt magyar hagyományait s a haladó világ szellemét együtt ápolni, egyiket a másikkal hatni át és erősíteni lelkünkben. Minden lépés, melyet irodalmunk ebben az irányban közel hatvan esztendeje előre tett, vagy társaságunkból indult ki, vagy legalább munkásságával benső összeköttetésben és összhangban történt. A nemzetiség és haladás eszméinek harmóniája, mely talán Széchenyi és Petőfi lelkében mutatkozik legmélyebbnek és legteljesebbnek, mintha lazulna napjainkban. A jelszavak talán nem változtak; de a viszhang, mely az igékre kél, nem oly egyértelmű és nem oly lelkes többé. De minél több jel mutatja lazulását, melynek tüneteit nem részletezhetem, politikában, társadalomban, irodalomban: annál komolyabb kötelessége társaságunknak, híven kitarítani zászlaja alatt, melynek jelében a győzelem biztos hitével indultak egykor harczra atyáink. A maga elé tűzött feladatok körében ép oly kevésbé szabad lemondania arról a törekvéséről, hogy nemzetünk műveltségét és művészi szellemét a haladó világ érett eszméivel termékenyítse meg, mint arról a gondról, hogy nemzeti életünk irodalmi múltját szeretettel búvárolja, igaz és maradandó értékeit forgalomban

tartsa s a történeti fejlődés folytonosságát, ebben nemzeti erejét őrizze és védelmezze.

Különösen ez az utóbbi feladata, kötelessége az, melyre ez alkalommal néhány rövid szóval utalni kívánok. Utalni annál inkább, minél erősebb vonatkozásban látom a kérdést mai irodalmi viszonyainkkal. Mert semmi áron sem érhetjük be senki részéről, a ki a nemzet kulturális munkájában méltó és gyümölcsöző részt venni kíván, nemzeti szellemünk sajátosságai, hagyományai, emlékei irányában kicsikart engedményekkel, kénytelen-kelletlen formulákkal. Annak, a mire törekszünk, kultúránknak, ebben irodalmi műveltségünknek és ízlésünknek ereje és lehető egysége, mást, többet követel. Szellemi életünk múltjának, alkotásainak a nemzet lelke szerint való értését, mai és jövő életünk egyik erejéül érzését és mindennél fogva igaz értékük szerint való megbecsülését. Képzeltető-e magyar műveltség, mely ezt a mi közéletünket van hivatva fentartani s képviselni az egyetemes kultúra világában, képzeltető-e nem ma, de bármily távoli időben magyar műveltség, mely a múlt század legnagyobbjairól nem is szólva, Zrínyit, a kuruczvilág nagy Névtelenjeit, Mikest, Csokonait ne értse és érezze többé?!

Jól tudom, hogy a világra szóló szellemek mértékét alkalmazva, a magunkéi közül nem sokat állíthatunk közéjük, s Grimm Hermannak, a nagy műveltségű és fogékonysága berlini észti heti kusnak az a nyilatkozata, hogy volt egy magyar lélek, melyben az emberiség költői szelleme azzal az ősz erejével nyilatkozott meg, mint a legeslegnagyobbakban: szinte osztatlanul dobogtatta meg szíveinket. Azt is jól tudom, hogy régibb költőink közül, múlt századi legnagyobbjainkon túl,

alig egynehányat, műveik közül csak keveset nevezhetünk ma is élőknek abban az értelemben, hogy nemcsak tudunk felőlük, hanem készen, a magunk jószántából újra meg újra hozzájuk fordulunk lelki gyönyörűségért és tanúságért. De hiszem és vallom azt is, hogy a szellemi múlt ez életkorének lelkes és szerető őrzése, lehető gazdagítása és értékesítése jelenünkben és jövőnkre: művelődési munkánknak legszükségesebb és legfontosabb mozzanatai közé tartozik. Mert nemcsak a legkiválóbbaknak, költészetünk álló csillagainak, hanem mindazoknak, a kik korukra hatottak, megvan és megmarad jelentőségök a nemzeti lélek alakítására, fejlődésére. Ez a jelentőség túléli híroket s fölismerése, vallása, érzése közműveltségünknek elengedhetetlen eleme mindaddig, a míg ez magyar közműveltség marad. Az irodalom alkotásainak hatása, ha csakugyan hatottak, nem hangzik el végkép még azzal a legutolsó szóval sem, melyről bizonyosan tudjuk, hogy kinek az ajkán fakadt s miféle versben zeng, A gyönyörnek, melyet nyújtanak, lélektanában jelentkezik egy erő, mely gyöngülhet, foszolhat, másokba olvadhat, másoknak alája kerülhet, de végkép semmivé nem lesz többé. Eszméi, a költői képzelet elevenítő erejénél s a költői forma egyetemes hatásánál fogva közkinccsésé lesznek; az érzelmek, melyeket fölébreszt, tudatosakká tesz, elkülönít, megvilágít, egyszer életre keltve, tovább fejlődnek és hatnak; erkölcsi világa, egészben vagy részben alakítóan áthatja közönségét. Az emberi, vagy sajátosságában a nemzeti lélek, midőn maga-magával jobban megismerteti, gondolatainak és érzelmeinek körét gazdagítja és mélyíti, törekvéseit serkenti és irányozza: képződik, alakul, fejlődik általa. A hatásnak ezek az

elemei a nemzedékek során öröklővé lesznek s nyomuk megmarad, él akkor is, mikor forrásukat: a nevet, a szívet, a könnyvet régesrég por borítja.

A halhatatlan íróknak és műveknek ez a nemzedékről-nemzedékre öröklő erkölcsi hatása a múlt korok jeleseiétői csak mértékében, bőségében és kiapadhatatlanságában s még abban különbözik, hogy világosan ismerjük eredetét. Példájok példázza a költők erkölcsi hatását általánosságban s könnyen világossá teszi, a mit a mögöttük állókra nézve is állítani merészkedtem. Az emberiség fejlődésére, a világ belső képének alakultaira, változataira a nagy költők semmivel sem hatnak kevésbé, mint a nagy gondolkodók, a nagy fölfedezők vagy föltalálók. Homér énekei, melyek egységes törekvések összefoglaló meséjével szövik át a görög sziget-tenger világát, egymástól távol lakó emberek belső kapcsolata, nemzeti és emberi közössége érzetének fölébresztésére, meggyökereztetésére és táplálására nagyobb hatással voltak, mint a ki az első hajót építette. Nem él-e ma is a humanizmus lelkében, valamennyi fejleményében Homér lelke? Ha annak a rengeteg munkának, a mit a középkor theológiája és filozófiája végzett, maradt valami nyoma a művelt emberi lélekben: a vallásos képzelet sejtelmes elragadtatásaiban és megrettenéseiben: forrásának műveltségtörténeti és lélektani nyomozása nem a skolasztikusokhoz, hanem Dantéhoz fog vezetni bennünket. És Shakespeare? Coriolanus, Brutus, Hamlet és Lear költője bizonyára, nem kevésbé él, életre kelt erkölcsi sugalmaiban, az egyéni öntudatosságnak és felelősségérzetnek abban az uralkodó teljességében, mely az angol nemzetet kitünteti, mint drámaiban. A magunk életének köréből csak egyetlen

példát említek. Nemzeti életünk újjászervezésének azok az eszméi, átalakítandó közrendjének képe, melyet államférfiaink és jogtudósaink a reform-korban megalkottak: az egész nemzet lelkét csak a művészet által hódították meg: Kossuth szónoki és Petőfi költői művészete által. Hazafias érzületünknek abban az átalakulásában, melyen a negyvenes évek folytán átment, Petőfi költészetének szintén uralkodó befolyása van. A merengő aggódásból és borongó pathosból, melynek Vörösmarty oly fenséges hangot adott, nemcsak a közviszonyok, hanem az ő minden szíveket átjáró hangja viszi az önérzetes bizakodásba és szenvedélyes hevületekbe. Új színében, új jellemében, a legellenségesebb viszonyok között is őrzi az elhangzott csatadalok mámorosító emlékét. Bizonyára kevés magyar ember él ma, a ki Petőfiről nem tud: de egyetlen sincs, a kinek lelkében Petőfi hatása nem él, akár tud valamit felőle, akár nem.

Élnek belső világunk tartalmában, ezer fonalú szövedékében, gondolatainkban, érzelmeinkben, képzeletünkben, nyelvünkben nemcsak a nagyok, hanem mindazok, a kik valaha, közvetlenül vagy közvetve meghatották a lelkeket. Ki gondol arra, hogy egész emberi művelődésünknek mindennél fontosabb tényezője, a betű, egy névtelen őszünkben csírázó művészi ösztönnek eredménye, melylyel a maga s talán mások gyönyörűségére megpróbálta a síkban ábrázolni valamely, a térben látott tárgynak képét. Ha lelkünk tartalmát jegyekben tudjuk kifejezni, alig sejtjük, hogy e jegyek tömegének milyen nagy része veszi eredetét a világ képének egy-egy művészi rajzából, egy-egy költői rajzolójának lelkéből.

Visszatérve már nemzeti életünk körébe, nemzeti erkölcsünkben, művelődésünkben, egész lelkünkben alkotó és alakító erőnek kell ismernünk szellemi életünk teljes múltját, minden jelentős termékét. Természeti és egyéb történeti tényezők mellett, ezek hatásából, hatásának örökléséből, elágazásából, átszüremléséből, tovább szivárgásából, múlt korok emlékéből, egyéni lelkek erejéből fejlődik, módosul, alakul, a maga sajátosságában, lelki világunk. Egy francia pszichológussal szólva: nemcsak a magunk életét éljük, hanem elődeinkét is. Szellemünkben élnek a múlt szellemei, műveltségünkben a múlt műveltsége és alkotásai. Nem maradhatunk magunkhoz hívek, ha elődeinkhez hűtlenekké leszünk. Ezt a hűséget tudatossá tenni nemzeti életünk egész körében s mindazok irányában, a kiknek művelt nemzeti lélek fejlesztésében részök volt, elmélyíteni és áthevíteni: irodalmunk egészséges fejlődésének egyik fő feltétele s társaságunknak egyik fő feladata.

De e gondolatok, melyeket inkább csak megpendíthettem, mint kifejthettem, más tanulsághoz is vezetnek bennünket. Az írói hatás, ebből a szempontból tekintve, oly távlatot nyit, mely mindnyájunkat és mindannyiszor, a mikor csak a tollat kezünkbe vesszük, magunkkal, tehetségünkkel, törekvéseinkkel való komoly számvetésre kötelez. A felelősség szigorú alakja lép elénk. A rövid napok tapasztalatain és feledékenységén túl arra a kis, talán parányi részre mutat, mely korunk irodalmi karában a mienk, s a mely ebbe olvadva, jövő erkölcsi fejlődésnek lehet részesévé. Midőn így az irodalmi munka komolyságára int, sohase takarjuk el előtte szemünket, sohase zárjuk el előle szíveinket és

sohase feledjük, hogy egyetlen nagy írója sincs a világnak, ki a felelősség sugallatát ihletében ne érezte és alkotásaiban ne érezte volna.

Ezzel megnyitom a Kisfaludy-Társaság ötvenhatodik közgyűlését.

TÖRTÉNETI EGYSÉG.¹

Tisztelt hallgatók!

A Kisfaludy-Társaság, melynek első alakulásától számítva, hetvenharmadik évét fejezzük be mai ünnepélyes ülésünkkel, keletkezésének indítékaiban és körülményeiben találóan példázza az irodalmi társaságok jelentőségét és feladatát. A barátok és tanítványok kegyelele alkotta meg ezt a társaságot, a kegyelet, mely visszafelé tekint s a múlt emlékeit őrzi. De egy nagy reformátor iránti kegyelet, ki új tárgyakat és formákat, új ízlést és szellemet hozott a magyar költészetbe. Árnyéka, mely az ő nevében összegyűlt és szövetségre lépett tanítványai előtt lebegett, a jövőre mutatott. Emléke, mely lelköket eltöltötte, egybekapcsolta a múlt és jövő gondolatát: a múltét, mely nem állja útját a jövőnek, sőt előkészíti s a jövőét, mely nem szakad el a múlttól. Az a szellem szervezkedett öröklőén, melyben már az epikai évtized költészete, Vörösmartynek hatalmas érzelmi és képzelmi kapcsolatai megfogantak; mely ősmondáinkat, a magyar néplélek legrégebb alkotásait, feltámasztotta; mely, midőn riadót fűtt a jövő munkájára, Bulcsú zászlaját látta lengeni; mely a nemzeti ébredés és haladás

¹ Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaságnak 1903 febr. 8-dikán tartott ünnepélyes közülésén.

föltételei között legelsőnek és legtermékenyebbnek a nemzeti múlt költői feltámasztását tekintette.,

De bár legszűkebb értelmében tekintsük is az irodalmi élet körét: abban a szellemben, mely a Kisfaludy Társaságot megalapította, a legvilágosabb útmutatást nyerjük, mikép kell általában az irodalmi társaságok feladatát felfognunk, miben keresnünk jelentőségüket.

E feladat, e jelentőség — röviden szólva: a hagyomány elvének és a haladás elvének egyeztetésében áll; abban a törekvésben, hogy a múltból semmi se menjen veszendőbe, a mi értékes és a fejlődésben ápolásra találjon minden, a mi életrevaló. A miket az élet küzdelmei, hirtelen módosító hangulatai, pillanatnyi befolyásai és érdekei, az egyéni erők egyoldalú érvényesülése sokszor mereven szembeállítanak és harczba kevernek egymással: feladatuk, mérsékelni a harcz túlzásait, védelmezni az innen és túl veszedelemben forgó értékeket s a kiegyenlítő fejlődés folytonosságát, a benne vetett hitet, igazát és javát ápolni a köztudatban. Ha szükség van a harczra, melyben az eszmék ereje a világ elé áll és mérkőzik: bizonyára szükség van erre a kiegyenlítő munkára is, mely a multat nem engedi megtagadni és a jövőnek nem engedi útját állani. Hiszi és munkálja a haladást, de mindig fejlődésnek, gazdagodásnak, értégyarapodásnak érzi és hirdeti, megóván a múltból mindazt, a mit becses és élő erőnek érez. Azt, a mi még élni hivatott, együtt képviseli, védelmezi azzal, a mi már élni hivatott. Az irodalmi társaságoknak ez a természetes szelleme és munkája nem annyira konzervatív, a hogyan jelölni szokták, mint inkább kiegyenlítő, midőn az irodalmi életben és köztudatban két fenséges eszmének egymástól föltételezett érvényét hirdeti: az egyéni szellem egyszer

megnyilatkozott erejének tovább hatását a közfejlődésben s az emberi szellem haladásának folytonosságát.

Íme, a Kisfaludy-Társaság élete folyamában mennyi és mily mélyreható változásai, fordulatai költészetünk fejlődésének! Születésekor a nemzeti élet hajnalhasadásának bíborfényében már ott ragyognak költői láthatárunkon ősmundáink hős alakjai, de imádságuk és csatadalaik hexameterekben zengenek; a nemzeti érzés izmosodása nemsokára kifejti az ízlés teljes nemzeti reformját, a néppel megteljesedett nemzetnek egységes és igazi nemzeti költészetét, Petőfi és Arany szellemében; majd az egyoldalúság és else kél vese dés idején a világköltészet remekeivel való gazdagabb és bensőbb kapcsolatokban keresi, a diadalra jutott nemzeti szellem világánál, a megújulás forrását. Csak a valóban korszakos változásokat érintettem. Mindebben Társaságunknak kiváló, mondhatnám irányadó része volt; de a nélkül, hogy feladatának másik mozzanatáról valaha megfeledezett volna. Új utakra mutatott; de a változásoknak minden fordulóján híven őrizte a múltnak minden becses eredményét. A mesternek nemcsak a jövőre mutató intéséről nem feledezett meg, hanem drága hagyatékáról sem. Vörösmarty génuszának áhítattal adózott Petőfi és Arany korában, s ezekének az idegen hatások erősödésének idején. Haladt és haladt, de a magyar génusz útján s mindazoknak a fáklya világa mellett, kikben ez a génusz valaha diadalra jutott. De mi természetesebb, mint hogy a társaságok túlélvén az egyeseket és korokat, távolabbról ható emlékeikkel és messzebbre ható reményeikkel kapcsolatot, kiegyenlítődést éreznek, tudnak és éreztetnek oly törekvések között, melyek a múltó nap szempontja-

ból tekintve, kibékíthetetleneknek látszanak. A csattogó fegyverek ércze a fejlődés láncszemévé olvad. ,

Azután korunkban különböző nemzedékek, különböző meggyőződések képviselőit egyesítvén, mintegy a múltat a jövővel, rá vannak utalva a magasabb, kiegyenlítő, összefoglaló szempontra, a múlt megbecsülésére a jövő érdekében s a jövő munkálására a múlt által.

Íme még társaságunkban tiszteljük patriarchánkat, ki legelső alapítóink társa és barátja volt s szobája magányában, melyhez aggkora lánczolja, bizonyára megindult hálával gondol ma azokra, kik valamikor az ő kezét vezették s a kiknek ő kezöket foghatta; és szeretettel gondol ránk, kik az ő munkáját folytatni törekszünk. Szinte hallom a szavát: csak előre, veletek vagyunk mind, én és a kik már elmentek. És itt ülnek közöttünk ifjú társaink, a kiknek az ő élő emlékei már-már legendák. «Miért maradsz velem?» kérdezte az öreg, vak dervis vezetőjét, a fiút. «Hiszen nincs már semmi, a mit neked adhatnék, a mivel hasznodra lehetnék. Magad többre mennél.» «Van ősz hajad», — felelte a fiú, — «az emberek utat nyitnak a tolongásban s én is tovább jutok.

A különböző nemzedékek lelkének közvetlen érintkezése, a hosszú idő változásait érő, emlékeit gyűjtő élettartam: ez teszi lehetővé, sőt természetessé az irodalmi társaságoknak fentebb említett feladatát. Órizni a múló áramlatok meggondolatlan ítélkezései s a napnak változó és szeszélyes hatalmai ellen a múlt hagyományait s a munkákat, melyekben ezek a hagyományok a költői szellem erejével hatni hivatvák, — azután megbecsülni, ápolni a jövő fejlődés értékes csiráit. Látni való, hogy értéklésről van szó ott és értéklésről itt s bizo-

nyara a társaságok sem csalhatatlanok az értéklésben, az életrevalóság becslésében; de nem csalhatatlanok az egyesek sem s talán még kevésbbé, mint a társaságok. És ha tévedések között képviselik és hirdetik is az irodalmi élet múltat és jövöt egybekapcsoló fejlődésének elvét: úgy a művészi, mint általán a nemzeti élet körében pótolhatatlanul fontos feladatot teljesítenek. Az igazi irodalmi míveltség érdekében annál fontosabbat, minél sűrűbben és lármásabban hangzik körülöttünk az irodalmi tabula rasá-nak, a szakadás szükségének s a semmi-ből való új teremtések dicsőségének hirdetése.

A mi a múltból valóban elavult, azt a társaságok minden igyekezete ép oly kevéssé támaszthatja fel vagy tarthatja életben, az irodalmi élet részéül, mint a menyire nem ápolhatja fel a jövőnek, a mi életre képtelen. De az avultságnak könnyelmű és hamarkodó, helytelen és erőszakos ítéleteitől, a szellemi vagyonefecsérléstől óvhat és visszatarthat. Egész munkásságukkal csak a legritkább lángelmék, foglalnak helyet az utóvilág szellemében. De a ki hagyott ránk alkotásokat, többet vagy kevesebbet, melyek lelkünkre hatnak, melyekben őszinte érzést és eleven képzeletet érzünk, eredeti és igaz megnyilatkozását az emberinek és a nemzetinek, a végtelen változatosságú örök erőnek: nem élőnek kell-e tartanunk? A kuruczvilág énekeseit nevökről sem ismerjük, de az örök magyar szív heves dobogását halljuk bennök s a mi szívünk visszadobog reá. Ha kezünkbe vesszük Csokonait: abban a könyben és mosolyban, melyet bánata és jókedve fakaszt, nem él-e ez a boldogtalan peregrinus? És ki kételkedik a Szózat élő erejében, hogy újra lánggra tudná gyújtani a nemzetet, melynek összetartó érzését, a maga sajtáságos teljességében és színvegyüle-

tében soha más költemény így nem fejezte ki? Nem folytatom a példázást. Csak egyszerűen utalok még arra az egyszerű igazságra, hogy mikor a régen szedett koszorúk frissen tartására, a régi kincseknek a köztudatban és közérzésben való megőrzésére törekszünk: távolról sem álljuk útját a tovább fejlődésnek. Hiszen a kiváló szellemek egyik nagysága épen termékenyítő erejük, fejlesztő képességek. Koszorúik nem hervadnak el, hanem kihajtanak s új halántékokon új levelekkel új koszorúkká fonódnak.

Ennek a termékenyítő, fejlesztő erőnek s benne a magyar érzés, magyar erkölcs, magyar eszmény hagyományának kell végighúzódnia irodalmunkon, egész szellemi életünkön. A mit az ilyen fejlődés mutat, az a nemzet történeti egysége. Ez a történeti egység pedig, s az egész közléleknek ettől a történeti egységtől való áthatottsága: nemzeti fejlődésünknek, sőt megmaradásunknak múlhatatlan feltétele. Az irodalomnak kejl vezérlő példát adnia. Akár vagyunk azok vér szerint, akár nem, de lelkünkben a régi magyar nemzedékek utódainak kell éreznünk magunkat. Ez a magyar jövő verbum veritatis-a.

Komoly eszméje hasson át mindnyájunkat. Uralkodjék továbbra is, a mint uralkodott eddig, Társaságunk munkájában s kívül a nagy nemzeti munkában. És derítse ránk a napot, melyen «buzgó imádság epedez százezrek ajakán».

Ezzel a fohászkodással nyitom meg a Kisfaludy-Társaság ötvenhetedik ünnepélyes közüését.

CSOKONAI VILÁGA.¹

Tisztelt közönség!

Mai ünnepi közülésünkre, melyet a Társaságnak, a debreczeni Csokonai-kör küldöttségének és közönségünknek szíves üdvözlésével ezennel megnyitok, nemcsak azért sereglettünk egybe, hogy szokás szerint számot adjunk egy évi munkásságunkról, hanem hogy kegyelettel áldozzunk a magyar költői szellem egyik legeredetibb és legbájosabb képviselőjének emléke előtt. A század távolából új erővel és varázsszal csattog fülünkbe, szívünkbe a madárszó, édesbús, kaczagó és zokogó trillák. Erezzük az élet visszásságait feledtető hevületet, mely tréfába, csúfságba, kaczagásba fojtja a fojtogató gondot; érezzük a nemes elragadtatást, melylyel lelkünk a legmagasabb régiókba törekvő szellem szárnyain fölfelé repül; érezzük a fájdalmas gyönyörűséget, melyet a vergődő szívek költői hangjaiban ajándékozott nekünk az élet legfelső, kiegyenlítő harmóniájának örök törvénye; de érezzük e csodálatos hatású és összetételű költői erőben a magyarság lelkét, erejét, törekvéseit, sőt jövődjét. Az édes szavú madár vándormadár volt, de olyan boldogtalan sorsú vándormadár, ki a nyájas, derűs, tiszta eget mind csak kereste, kereste, de sohasem tudta megtalálni. Fészket magának nem rakhatott sehol, --- de egyike volt a nemzet legfáradhatatlanabb fészekrakóinak. Igen, ezek a szegény, kopott énekes madarak rakták újra biztosságunknak, szabadságunknak, fejlődésünknek, egész nemzeti életünknek fészket, melyet

¹ Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaságnak 1905. febr. 12-dikén tartott ünnepélyes közülésén.

ellenség és zivatarok földúltak és elpusztítottak. Keresgélték a szálakat a réginek szertefűtt romjaiból; keresgélték és összehordtak idegen erdőkből, idegen mezőkről; de összevegyítették, egygyé erősítették az édes anyafölddel. Közöttük ő is, ki szavának erejére és édességére az első volt közöttük s mivel földi pályáján, csüggesztő sorsának boldogtalanságával az utolsó: talán érdemben is a legkiválóbb. Mintha csak felőle szólnának Bessenyei György legszebb költeményének ezek a szavai:

Mint a fülemile, a mely örömétül,
 Indíttatván, itt-ott zöld ágacsákra ül:
 A hajnalnak tüzét hasadni szemlélvén,
 Várja a víg napot, mindig énekelvén;
 Kedvei közt, tudjuk, oly soká zengedez,
 Hogy végtére nyelvén vére is csergedez.

Valóban, ha áttekintjük irodalmunk felújulása korának egész költészetét, a múlt század' elejéig: alig vonhatjuk kétségbe, hogy munkásai közül Csokonai volt a legnagyobb tehetség. Költészete értékének kortársaiéhoz való viszonya tekintetében az utókor nem adott igazat sem Kazinczynak, sem Kölcseynek. Alakját annál közelebb érezzük szívünkhöz s annál fényesebben látjuk, minél inkább a távol kódébe vesznek a régi irodalmi ellentétek egyoldalú szempontjai. Kései dicsőségét keservesen kellett megfizetnie. Attól a naptól, melyen szegény anyja karjai közül elszakadt, addig a napig, melyen, most száz esztendeje, szülőföldje pihentetve karolta át; attól a naptól, midőn az ősi debreczeni kollégium kapuja zordonan bezárult mögötte, kitaszítván Őt a világba, addig a napig, melyen ez iskolának ódon falait dicsőségének reááradó fényében fűrésztötte meg: a sors csak csalódást, csak megalázást, csak keserűséget ontott

bolyongó, végezetlen útjára. Szerencsétlensége az emberi balvégzetnek mind a két forrásából áradt: az élet korlátai közé illeszkedni nem tudó természetéből s értetlen, és értetlenségében közönyös vagy ellenséges környezetéből. Az ő szabad, nyugtalan, vándormadár természete a lekötöttség, röghöz ragadtság, maradiság világában; az ő eszményi fölemelkedése, tiszta ember-szeretete, égő jogérzete a francia forradalomra következő visszahatás korszakában; a nemzeti művelődés megváltó erejében való munkás hite, lelkesedése az avatag pusztaságban, midőn az író legfeljebb msecenásokra gondolhatott, közönségre alig; szellemének érzésében, eszmélkedésben gazdagsága, szinte egyetemessége az irodalmi egyoldalúságok, konok ellentétek elszigetelő torzsalkodásai között; rendületlen hite a maga magyar költői halhatatlanságában, midőn nemzete a saját jövőjére is csak kételkedve, sőt lemondva gondolt. Százhúru lantjának mindössze két olyan hangja volt, a melylyel bizton számíthatott megértetésre, az egyik talán kényszerű, de a másik eredeti: a nagyoknak szóló hódolat s az önfeledt jókedv dévaj tréfája.

Azonban pályája, melyben a vándor deák, vándor tanító és vándor lantos pályája egyesülnek, a mint lelkében költészetté olvadnak a dévaj csínyek és fenséges «szmélkedések, — pályája mégsem volt vigasztalan. A nyomorúság, félreértések és csalódások között a lelkesedés, enyhület, sőt öröm forrásai is, különösen három forrása, kiapadhatatlanul árasztották a gyógyító, fenntartó, erősítő írt. Az egyik lelkének a maga költői, képzeleti világába való szabad és tetsző elmerülése volt, ennek az elmerülésnek az az elszigetelő, kizáró teljessége, melyben fölemelő költői gyönyörűséggé lesz a lesújtó em-

béri fájdalom. Az életnek e varázslatos színváltozásaiban rokona minden nagy, sőt minden igazi költőnek. Azokra a titkos, szép órákra gondolok, melyeket *Bessenyei Sándor-hoz* írt ódájában oly szívbeosontó, egyszerű bájjal fest:

Én a tarka virággal
Tüzött rébbe tekintgetem
A rám integető eget,
A hozzám nevető berek
Ékességeit, a fejér
Nyárfák lengeteg ágait
S a völgyben zuhogó folyást.
Alsom rózsalevél alatt,
S hallok dalaidat, Chloe . . .
Körüitem csak öröm lebeg.

Van-e, a ki méltán nem irigyelheti a boldogságnak ilyen óráit a boldogtalan költőtől?! De van lelkének más békítő, erősítő forrása is. Ilyen megfoghatatlan, rajongó, sőt az élet visszásságaival arányban izmosodó hite a nemzeti és emberi haladásban, a nemzeti és emberi életen uralkodásra hivatott igazságnak elkövetkező győzelmében. Olyan bizton várta ezt a diadalt, mint az éj csöndjében, hideg és szegényes szobájában, pislogó faggyúgyertyája mellett írván bölcseleti költeményeit: a természet törvényéből várta a piros hajnalt, mely világosságot és meleget fog árasztani körülötte. De ép ilyen törhetetlen volt a hite saját költői és nemzeti hivatásában, e hivatásnak megfelelő erejében s hírének és nevének dicsó jövőjében. Hitte, hogy a hír

Majd talán felvész nevet szármára
S pengeti azt egész hazám hallatára.

Ebben a fenséges költői önérzetben, melyet a *Tihanyi ekhón* s az *A híren* kívül a melancholiának és erőnek oly csodálatos összeolvadásával fejez ki a *Kifakadásban*, a

Dugonicsra írt kis költeményben s a *Földit* sirató ódában, rokona Zrínyinek és Petőfinek. A halhatatlanság hitével élt a visszhangtalanságnak abban a siket világában, melyben munkáit kinyomatni sem bírta s panaszaira csak a természet, csak a tihanyi ekhó felelt. Méltán ünnepeljük halála fordulóját. Egész életében úgy tekintett halálára, «mikor szeme világán vak kárpitot sző a halál», hogy nemzetének szeme akkor fog megnyílni s feléje fordulni; úgy nézett sírja elé, mint halhatatlanságának megnyíló kapujára. Es valóban, midőn ma, halála napjának százados fordulóján gyújtjuk meg az áldozat tűzét emlékezetének: voltaképp halhatatlanságának tőle megjelölt születésnapját ünnepeljük.

De ez a saját nevének jövő dicsőségébe vetett hite nem meríti ki lelkének a következő időkbe látó profétai mozzanatát. Egész képzeletében eleve csiráztak, jelentkeztek, forrottak a jövő magyar költészetének vezető eszméi. Munkásságának egyik legjellemzőbb vonása, melyre nézve példátlanul áll korában s talán irodalmunknak egész történetében, hogy költői pályája egyes mozzanataiban az ő vele induló XIX. századnak egész magyar költészete, a benne fölmerülő gondolatok, irányok és alakok, legalább csirájokban, mintegy előre vannak képezve. A hogy a középkor művészi képzeletének typológiája szerint az evangéliom történetei az ó-testamentomban nemcsak meg voltak jövendölve, hanem előre le is írva: ilyen eleve kiképzését találjuk a XIX. század költői fejlődésének Csokonai költészetében. Kell-e bővebben szólnom róla, mint klasszikái ódaköltőről és anakreontistáról? A *Földi-óda* Kazinczy kora műformájának bizonyára legmeghatóbb és legfenségesebb termékei közé tartozik költészetünkben. Modern ódájának

elegikus színével, képzet-csapongásával, gondolati tartalmával Vörösmarty lírája felé mutat. Kapcsolatot tüntet föl e későbbi idő epikai törekvéseivel is, még pedig ép úgy költői, mint nemzeti tekintetben. Hexameteres eposzt kezd írni *Árpádról* s az elaludt magyar nemzetet akarja feltámasztani vele. Már becsüli és gyűjti a nép dalait, a miben félszázad múlva találja meg első követőit. Elődje továbbad Petőfinek is, még pedig nem csupán azzal, hogy népdalokat ír, melyek csak annyiban különböznek Petőfiétől, a mennyi különbséget a félszázad nyelvfejlődése mutat: hanem szellemének valószínű hajlama, mély érzékenysége és fogékonysága, abszolút őszintesége, hangjának önkénytelen és természetes dalszerűsége, egész világának költői színe tekintetében sem áll senki költőink közül közelebb Petőfihez, mint Csokonai. Aranynak egyik legelső tanítómestere volt s különösen a humoros felfogásnak és kifejezésnek az a módja, melylyel *Toldi* költője föllépett s a mely *A nagyidai cigányokban* emelkedett legmagasabbra *i* nem emlékeztet-e a legelevenebben a debreczeni kollégium mély érzésű és szilaj kedvű tógát us ára? Ott van szellemének egy sugara a *Honnan és hová* magasztos tünődéseiben is. Annak a bölcselkedő költészetnek, melylyel Arany és Madách nyitottak új távlatokat szellemünk előtt, első igazi mestere megint senki más, mint a *Lélek halhatatlanságám*k költője. íme, néhány futólagos utalással, Csokonai pályája a múlt század költészetében, ennek kicsirázása, fejlődésének minden fontosabb, egyetemesebb mozzanatára nézve, az övében. Toldy Ferencz erről talán nem adott számot magának, de bizonyára érezte. A mit senki kedvéért sem tett: Csokonai költői nagyságának elismerésében megtagadta első álláspontját

s védelmében ellentétbe helyezkedett Kazinczyval és Kölcseyvel. Szellemének, egész felfogásának uralkodó erejével ezt a történeti jelentőségét érezte meg Csokonai költészetének s minden valószínűség szerint ez volt az a titkos kapocs, mely őt, ellenére bálványának és barátjának, oly erősen fűzte Csokonaihoz. Maga mondja, hogy «ifjú korában elszédítették mesterei», de érzi, hogy «elég-tétellel tartozik a megsértett költő árnyékának» s már 1844-diki nagy életrajzában Csokonait kora élére állítja. A költői fejlődéssel, melynek ily csodálatos előre-érzéssel és szellemi gazdagsággal rakta alapjait, ebben a fejlődésben való részességével: nemzeti jelentőségének bizonyára legfontosabb oldalára is rámutattam. De nem az egyetlenre. A mi költőink, mióta csak a legelső magyar rím összecsendült, munkás részesei nemcsak a nemzet esztetikai, hanem politikai életének is; a legkényesebb fül sem érezte nálunk soha «csúf dalnak» a politikai dalt, ha szívből fakadt és szívhez jutott. Csokonai magj-arabb lélek volt, hogysen kivételt tehetne. Legelső kísérleteitől kezdve haláláig végigkíséri pályáját a törekvés: hogy eszméivel egyenesen és közvetlenül is lendítsen a nemzeti közhaladás kerekén, mely korában oly lassan mozgott, sőt már-már megállással fenyegetett. A magyar nyelv meggyökereztetése, terjesztése, közérvényre emelése és irodalmi fejlesztése: mily szakadatlanul izzó, újra meg újra kitörő motívuma érzésének és költészetének! Éj jeli-nappali álma a nemzet minden vezető osztályának egy művelődésben, de igazi művelődésében egyesítése. Érzi, vallja, hirdeti, hogy ettől, csak ettől függ nemzeti életünk kifejlődése, felvirágzása s a művelt világ életéhez való méltó csatlakozása. Kedves Rousseau-jával kezében és szívében, hiszi, várja, követeli

az emberjogok, a nagy «igazság» győzelmét; de, szelíd lelkében minden felforgatástól visszariadva: a terjedő emberszeretet és felvilágosodás alapján. Igaz, merő általánosságok; de ne feledjük el, hogy épen ezekben az általános eszmékben fogantak meg és képződtek ki azok a határozott törekvések, melyek az új Magyarországot, nemzeti életünknek új fészket, megalkották. Csokonai látta már képzeletében a felserkent magyart, a hasadó hajnalt, a víg eget, a Dunának koszorút fonó nympháit. De mikorra látta? A *Magyar, hajnal hasad* című költeményét 1796-ban ezzel a szinte húr-pattantó akkorddal végzi:

Ezt minap egy jámbor magyar énekelte,
S benne a huszadik századot képzelte.

Íme reánk viradt ez «a költőtől megálmodott század», a huszadik. És Csokonai eszméire, törekvéseire, pályájára visszagondolva egy új tanulság világlik elénk. Nemzeti ébredésünknek és küzdelmeinknek régi író apostolai a XVIII. század végén és a XIX.-nek elején míg lángoló érzésekkel a megindult újjászületés, haladás lelkét szolgáltatták, eszméikkel pedig céljait és eszközeit világították meg: pályájok sötét emlékével ennek a haladásnak *mértékét* állítják szemünk elé. Kortársaikat szívok lángjával lelkesítették, bennünket, késő unokákat, szívok vérével biztatnak. Száz éve, hogy elkövetkezett rá az az «áldott magánosság», melyet egyik legszebb költeményében oly sóvárogva hívogatott. Földi kálváriáját abban a világban, melyben a magyar «poézis a szegénység anyja és dajkája» volt, mindnyájan ismerjük. Ezt a világot akarta megmozgatni ő is. Csak arra az egy esztendőre pillantva vissza, melyben elköltözött, a százados emlékezés milyen hihetetlen mértékét nyújtja nemzeti fejlődésünknek! Azon a zordon, kemény télen,

melynek sanyarúságait pusztító járványok és hallatlan drágaság súlyosították: hazaszerte örömtüzek lobogtak mindenfelé a vármegyeházak udvarain és a városok piaczaín s hálaadó zsolozsmák zengettek a templomokban. Ráday Gedeon akkor irodalmi életünk egyik központjában, a péczeli kastélyban, mozsarakat durrogatott, juhokat süttetett, hordókat veretett csapra az ujjongó népnek. Annak az öröme lelkesített nagyot és kicsinyt széles e hazában, hogy Ferencz király fölvette az örökös — ausztriai császári címet. De ha nemzeti politikánk ébersege, előrelátása, tetteje szunnyadt, legalább elemi ösztönei ébredtek, egyelőre csak abban az irányban, melyet íróink, Bessenyei György óta, versben és prózában harsogtak az elalélt magyarság fülébe. A magyar nyelv országos térfoglaló útjában egy lépéssel előbbre haladt, az elsővel ebben a században. Gróf Pálffy Károly kancellár magyar beszéddel köszönti a pozsonyi országgyűlésre megjelent királyt s az engedelemmel, hogy a vármegyék magyarul is tárgyalhassanak s deák fölterjesztéseiket magyar szöveggel is kísérhessék, nyelvünk tanítása az iskolákban elrendeltetik. A hírlapok szinte ujjongva emlegetik az intézeteket, melyek készen és sietve hajtják végre a törvényt. Künn zaljik a háború s az új császárságot vereség éri vereség után. A pozsonyi országgyűlés megnyitásának napja: az ulmi katasztrófa napja s alig oszlanak szét követeink a koronázó városból, kapui előtt megharsannak Davoust tábornagy trombitái. A régi magyar hősiség árnyéka, egy megajánlott nemesi fölkelésben, megjelenik a színpadon, de csak mintegy díszletképen és nagy későn. Mily kevés öntudat, mily homályos előrelátás, élő erőknék minő szunnyadása, holtaknak ébresztgetése!

Ebből a világból álmolta meg Csokonai a Széchenyi, Kossuth, Deák világát, a Petőfi és Arany világát. Álmodta s a mint az istenek tudnia adták, harsogó, kaczagó és játszi énekével segített rakni alapjait s ezzel új nemzeti létünk fészkrét. Munkája, pályája nem érte végét azzal a nappal, melynek ma emlékezetét üljük. Testi szemeivel az ébredést is alig láthatta, de szellemével része volt az alkotásban és küzdelemben is, midőn egyre több szívben, végre az egész nemzet szívében visszhangozó költészete őrizte magyarságunkat, serkentette kedvünket, erősítette hitünket és ápolta eszményeinket. Szellemének ereje ott harczolt nemzeti életünk múlt századi eposzának minden győztes csatájában s ott fog harczolni mindaddig, míg ez az élet igazán nemzeti marad. Ma nem «egy hív magyar lantja zokog felette», mint a hogy képzeletében látta, hanem minden magyar szív hű és hálás szeretettel emlékezik felőle. Népe nem azt panaszolja, hogy: «miért nem élt századunkban», hanem érzi és vallja, hogy: él századunkban és élni fog századainkban.

MŰVELŐDÉSÜNK MAGYARSÁGA ÉS NAGY KÖLTŐINK.¹

A Kisfaludy-Társaság mai közgyűlésére, bármily csekély eredményeket mutathatunk is be, megnyugtató öntudattal seregettünk össze. Őseink örökéhez, melyet ránk bízta, és meghagyásához, melyet lelkünkre kötöttek, hívek maradtunk. Híven követjük hagyományainkat,

¹ Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaságnak 1907 febr. 10-dikén tartott ünnepélyes közülésén.

s hűségünket az a meggyőződésünk táplálja, hogy ezzel a hűséggel szolgáljuk legsikeresebben irodalmunknak] közművelődésünknek jövő fejlődését. A szántóvető ragaszkodásával dolgoztunk barázdánkban, mely atyáinkat táplálta, ezekben a barázdákban keresve, belőlök várva a jövőnek éltető kenyerét. Hagyományaink nem is csak hatvan éves Társaságunknak, hanem sokszázados szellemi életünknek hagyományai.

Legrövidebb foglalatuk: művelődésünk forrásainak kettőssége, de összeolvadó kettőssége. Mi ez a kettősség? Készen fogadni a mívelt világ szellemi mozgalmából a haladásnak minden tényezőjét, de őrizni és kifejteni a magunk ősi valóját, ehhez, ennek eredetiségéhez idomítani mindazt, a mit idegenből veszünk. Az emberi haladáshoz kapcsolni nemzeti haladásunkat s ennek érdekében fáradatlanul értékesíteni amazt. Az emberiség életét élni, de a magunk nemzeti módján. Ez a hagyomány régesrég, a keresztyén kultúrába lépésünktől mintegy az életosztón biztosságával és szívósságával uralkodott egész szellemi történetünkben, mígnem Széchenyi lángelméjében s általa a nemzet lelkében öntudatossá lett. Uralma biztosította: fogékonyságunk által szerény, de tisztos helyünket a mívelt világban; hűségünk által nemzetül megmaradásunkat; az idegen kulturális befolyásokat a magunk valójához és céljaihoz idomító képességünkkel pedig művelődési életünknek, rövid megszakításokkal, magyar jellemét.

Ebben az átídomító hajlamban és képességben nemzeti érzésünknek szinte ösztönszerű megnyilatkozását, sugalmait, állandó és egyetemes erejét kutathatja ki a történet filozófusa. Erre nézve épen olyan fontos tanúságot tesz, mint a költészetünk történetén jellem-

zően végighúzódo hazafias irányzat, mely, hogy a nemzeti léleknek milyen mélységéből fakad, arról még épen ez a minden idegen hatást nemzeti szellemből és nemzeti czélra átalakító, természeti erejű folyamat tesz bizonyoságot. A mint az olasz renaissance magyarrá lett Balassiban és Zrínyiben, ép úgy szolgálta nemzeti lelkünk erősödését és fejlődését Horatius Virágban és Berzsenyiben, Shakespeare Katonában, a német romantika Kisfaludy Károlyban és iskolájában, az angol Jósikában, a francia vaudeville Szigligeti és Tóth Ede népszínművében. Ezen a történeti alapon tűnik fel igazi fontosságában, még pedig nemcsak eszthetikai, hanem egyenest nemzetlélektani fontosságában a kérdés, hogy mikép vagyunk e tekintetben Zola, Ibsen, Tolstoj és az úgynevezett modernek áramlataival, a szoczális eszmék befolyásával költészetünkre? Él és hat-e az említettem idomító, beolvasztó magyar képesség és irányzat egykori erejével? Ez a kérdés méltán hívja föl mindnyájunk figyelmét, gondját, munkásságát, a kiknek szívünkön fekszik, hogy irodalmunk megmaradjon a nemzeti fejlődés útján s ennek körében továbbra is betöltse dicső feladatát, nemzeti lelkünk és ebben gyökerező hagyományaink szerint. úgy látszik, hogy a változott viszonyok nem gyarapítják lelkünknek ezt az öserejét s érvényesülésére nem kedvezőek. A magyarságba való tömeges beolvadás, mely minden aggodalmaskodásunk ellenére is, kétségtelen folyamatban van szemünk előtt, különösen ép a művelődés központjaiban, városainkban: ez a folyamat örvendetesen gyarapítja a nemzet testét, de bizonyára új s nem mindig összhangzó, sőt zavaró elemeket is hoz lelki világába. Az átalakulás gyorsabb, hogyses a lelki élet mélyére hathatna. Nyelvünk hódít s nyelvünkkel

együtt a közösség érzése is; de ennek az érzésnek magyar lélek történetileg fejlett talajába kell bocsátania gyökereit s onnan szívnia életnedvét. A magyar szellemi élet biztos, zavartalan, magához hű fejlődése érdekében ez a folyamatban levő hódítás csak akkor lesz igazán megnyugtató, akkor lesz lelkünknek is igazi erősödése, ha nyelvünkkel együtt egyszersmind ideáljainknak hódítását fogja jelenteni.

Lelki világunknak ím e fejlődő, alakulóban levő, minden energiájával erre a belső fejlődésre készülő stádiumát éljük. És épen ezek között a viszonyok között tömegesebben és ennél fogva megzavaróbban, rohamosabban és ennél fogva meglepőbbben, közelebbről és ennél fogva nagyobb erővel érnek bennünket az idegen irodalmi áramlatok, mint bármikor a múltban. A közlekedés és az utazások könnyűsége, a válogatatlan fordítások hihetetlen elszaporodása, a sajtó közvetítésének gyorsasága és egyetemes befolyása, a magyar vidék utánzó kedve a zagyvább műveltségű fővárossal szemben, az eszthetikai álláspontok megingása és a kritika lazasága, a félműveltség félelmes terjedése és hamis hivalgása: mindezek kész ajtót tárnak minden idegen befolyásnak, eszmékének és divatokénak egyaránt, s emésztik és fogyasztják ezek átídomításának, magunkhoz alkalmazásának, nemzeti értékesítésének lélektani föltételeit. Nem ejthet-e gondolkodóba, hogy míg a modern realizmus, valamennyi elágazásában és iskolájában, elsősorban a valóságosság költői feladatára utal: magyar tanítványai egyikétől sem kaptuk eddig a magyar életnek egyetlen hű rajzát sem s a kikkel e részben ma méltán dicsekedhetünk, élükön Mikszáth Kálmánnal és Herczeg Ferenczcel, azok a magunk szellemi fejlődés-

désében gyökereznek? Nem érezzük-e ebben a tényben élesen a különbséget, ha Kisfaludy Károlyra emlékezünk, a ki a német romantikának nem is épen világos és követelő tanítására a magyar életnek olyan gondos és igaz képsorát teremte meg vígjátékaiban és novelláiban, hogy a kor erkölcstörténetírójának is forrásul szolgálhat?

De mikor a múltat a jelenhez mérjük, még egy nehézségről nem szabad megfeledkeznünk. A nemzeti élet s ennél fogva a nemzeti lélek is hovatovább egyre bonyolultabb, egyre összetettebb lesz. Bármely későbbi kort hasonlítsunk össze, csak történetében és költészetében, bármely korábbival, megtaláljuk ennek a tételnek a bizonyosságát. Maga a nemzet új meg új elemeket vesz fel magába; hagyományainak, feladatainak, összeköttetéseinek sokasodásával élete is mind szövevényesebbé válik; e történeti fejleményeken alapszik lelki világának is egyre nagyobb bonyolultsága és összetettsége. Minél korábban, minél kezdetlegesebb állapotban, minél egyszerűbb viszonyok között figyeljük meg egy nemzetnek a lelkét: annál világosabbnak, egyszerűbbnek, könnyebben összefoglalhatónak fogjuk találni; minél későbben, minél többféle elegyedés után, az életnek és a kapcsolatoknak minél szétágazóbb viszonyai között: annál bonyolultabbnak, annál „okszerűbbnek, egységében annál nehezebben megismerhetőnek és megnyilatkozhatónak. Változatainak mind nehezebben adhatja vissza teljes képét az egyéni lélek tükre. Balassi Bálint pályájában és költészetében még körülbelül mind megtaláljuk azokat a jellemző vonásokat, melyek az ősi, eredeti magyar léleknek egyszerű és vonzó szövedékét alkotják: a mély fajszeretetet, az erő kultuszát, a hősiség önérzetét, a

szilajság és borongás váltakozását, a szemlélet világosságát s az egészséges érzékiséget. Zrinyi lelkének fenséges arany tükrében is együtt ragyognak ezek a vonások. De a mint tovább haladunk, a mint a nemzeti lélekbe új meg új szálak vonulnak be, az ősiek több és több felé oszlanak, mind változatosabbá és bonyolultabbá alakítván szövedékét: a leggazdagabb egyéni lélek is alig fejezheti ki többé régi teljességében. Petőfi épen olyan magyar, mint Arany, de más-más vonásokkal, egyik mintegy kiegészíti a másikat. Nemzetünk érzésvilága hatalmasabban lüktet Petőfiben; míg szemléletünk, felfogásunk, gondolkodásunk, emlékezésünk világát és módját mélyebben Arany szelleme tárja föl. E fejlődés természetes menete könnyen úgy tünteti föl a dolgot, hogy ez a bonyolódás, ez a sokszorozódás, ez a belső differenciálódás alkalmatlanabbá teszi a nemzeti lelket már rejtekezőbb eredetiségének óvására, egész intenzív erejének kifejtésére az idegen áramlatok áthasonításában.

Ámde ez a politikai és művelődési fejlődés nemcsak nehézségeket zúdított ránk hagyományaink ápolása és íentartása tekintetében, hanem épen erre az erőnek új, hatalmas forrásait is nyitotta. Nemzetünknek nagy költőiben legközvetlenebbül megnyilatkozó lelke az ő remekműveikben ajándékozta nekünk és kínálja e forrásokat. Szellemi fejlődésünk útját érzésünk, történetünk és helyzetünk kijelölte: készen fogadni bárhonnan a haladásnak minden eszméjét és formáját; de áthatva a magunk lelkével, nemzeti erősödésünk és emelkedésünk tényezőivé formálni át; megőrizni minden lelki értékünket s ezzel hódítani meg minden értékeset, a mi az idegenben, kínálkozik. Mikor ennek az útnak követését a

körülmények egyre nehezebbé teszik, a mit rá való egyetememes képességünkben talán veszítettünk, a gondviselés ajándéka lángelmékben, ezek hatásában gazdagon pótolta. Alig vonható kétségbe az az igazság, hogy: minél inkább megalakult már a nemzet körében egy olyan műveltség, melyben a nemzet lelke a maga eredetiségében megjelenik; s minél fensőbb irodalmi kifejezést nyert ez a műveltség: annál kevésbé kell tartania, minden összetettsége ellenére is, idegen befolyások idegenesítő hatásától. A nemzeti léleknek ha kell: áthasonító, ha kell: ellenálló képességét támogatják és gyarapítják a nagy irodalmi hagyományok. Azokra az idegen hatásokra, melyek ma oly rohamosan áradnak felénk s velők szemben helyzetünk és körülményeink kedvetlenségére is bizóbb lélekkel nézhetünk annak tudatában, hogy immár nemcsak a mi szellemünkről van szó, melyet megtámadhatnak, hanem azokról a hatalmas erőkről, melyek segítségünkre jönnek: Petőfiről, Aranyról és társaikról. A mit természet és történet mindnyájunkba, a nemzet gyermekeibe oltott és bennünk közösen éltet: az ő szellemükben megdicsóítva szemlélhetjük. Fenséges értékeket megértve és átérezve, érezzük egyszersmind becsét annak is, a mi bennünk velők közös: nemzetünk lelkét. Nemcsak természetünknek, hanem méltó büszkeségünknek érezve átalok ezt a lelket: ragaszkodunk hozzá és kitartunk vele. Megtaláljuk az utat és érőt, hogy hagyományainkat fentartsuk és az idegen javakkal akként gazdagodjunk, hogy a magunk legdrágább javait föl ne áldozzuk értök, sőt gyarapítsuk velők.

È bizalomnak azonban, hogy végzetes csalódás ne érjen, van egy föltétele. Az, hogy a magunk nagy költőt, költői és nemzeti nagyságuknak mindig tárt szív-

vei, minden divattól érintetleneknek, minden divaton felülállóknak tartjuk, érezzük, szeressük. A Kisfaludy-Társaság mindig ezt hirdette és mindig ezt fogja hirdetni.

IRODALMI FORRADALMAINK.¹

Tisztelt hallgatók!

A Kisfaludy-Társaság hatvankettedik ünnepélyes közülésére gyűltünk össze, hogy számot adjunk munkásságunkról és törekvéseinkről. Munkásságunk értéke csak azzal a tehetséggel lehet arányos, mely nekünk, nagy elődök szerény utódainak, osztályrészünkül jutott; körét rendszabásaink határozzák meg; de irányát s ezzel közmívelődésünkre és közéletünkre vonatkozó törekvéseit esztetikai és erkölcsi meggyőződésünk szabadon tűzi ki, azokhoz a viszonyokhoz mérten, a melyek között dolgozunk s a melyekre hatni kívánunk.

Harcz, az eszméknek és érdekeknek harcza folyik körülöttünk és zúgja át viharzó hangjaival az irodalom berkei is. A magyar közéletnek az a nagy forrongása, mely politikai, társadalmi, gazdasági és tudományos életünket hevíti s új alakulások csiráit érleli: utat talált költészetünkbe is. Hiszen a mi külön magyar műzsánk sohasem hallgatott a harcban. A forrongás és küzdelem képében, mely előttünk feltárul és magunkban is izzik, aggodalomkeltő vonások mutatkoznak, még pedig jellemző erővel. Itt a réginek és újnak, a hagyományos és az áhított rendnek meg nem tisztult, egymást át nem ható, zavaros keveredése; ott meg áthatni nem is akaró,

¹ Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaság ünnepélyes közülésén, 1908 febr. 9-dikén.

éles, értetlen és mindent kockáztatni kész ellentétbe szegeződése. Széchenyi lelke, mely egyenlő világossággal értette meg a múlt és a jövő, a nemzet és az emberiség szavát, bölcsesége, mely összhangba tudta foglalni motívumaikat, energiája, mely egy célra irányozta őket, hite, a melylyel hirdette, hogy «a mint minden szív a maga hitében mindenható, minden lángész a maga nyelvén»: ez a lélek, ez a bölcsesség, ez az energia, ez a hit hiányzik belőlünk és harczainkból.

Az irodalomban is megjelent s napról napra élesedik az a vétkes ellentét, mélyre utaltam. Élesedik, igen sajátságosan, nem annyira a régibb nemzedék konzerzatizmusa, mint inkább az újnak türelmetlen kizárólagossága által. Jól tudom, hogy sokan egy új világfelfogásnak állítólag kérlelhetetlen energiájára hivatkoznak; de ép oly jól tudom azt is, hogy minden világfelfogásban, ennek minden alakjában és változataiban természeti szükségszerűséggel érvényesülnek azok a pszichikai tényezők, melyek az egy gondolkodású és az egy érzésű nemzetek összefoglaló sajátosságai. Nem is irodalmi és költői formákról kívánok szólni; nem a költői hatás eszközeinek új megválogatásáról, alakításáról és csiszolásáról; nem is a természet és művészet viszonyának ilyen vagy amolyan felfogásáról, hanem ; csak lelkéről. Arról, hogy abban a lélekben, mely az életet festve magát nyilatkoztatja meg, megvan-e a belső kapcsolat, a lelki közösség azokkal, a kiknek a maguk nyelvén énekel. A költői hatásnak igazi melegágya ez a kapcsolat, melynek hiányát nem pótolhatja a nyelv és verselés legnagyobb virtuozitása sem. Érezni fogjuk, ha nem az a szellem szól belőle, mely azt a nyelvet a maga sajátos valójának tolmácsolására alkotta

meg és alkotta olyanná, a milyen. E szellem nélkül a magyar dráma, regény, vers nem eredeti, csak egy szó szerint meg nem írt idegennek a fordítása. Eredetivé nemcsak a költő legszorosabb értelemben vett egyénisége teszi a költeményt, hanem abban az egyéniségben érvényesülő és ható nemzeti lélek, mely általa a maga nyelvén szól. Többet mondok: igazi költészetté is az teszi alakulásában, annak a sejtelmes, de benyomásában oly mélyen érzett összhangnak jelenségévé, midőn nyelvének sugallója ennek a nyelvnek teremtő lelke.

Ez az összhang mindig ritkábban, az összhangtalan-
ság pedig mind sűrűbben és mind élesebben hangzik
költészetünkben. Elmélete is keletkezőben van: a ha-
ladásra és koreszmékre, a modern élettel való össze-
kötetésére hivatkozva elvi álláspontra törekszik. Ezzel
az állásponttal szemben álló esztetikai és pszichológiai
érvek kifejtése nem fér meg egy rövid beszéd keretében.
De egyetlen egyre, talán a legfontosabbra, legyen szabad
annyival inkább rámutatnom, mert a kérdés e mozzana-
tának bizonyos irodalomtörténeti érdeke is van.

Egész történeti életünknek, ez élet minden emlékének
van egy uralkodó bélyege, melyből belső valónknak leg-
feltűnőbb tulajdonságai származni látszanak, vagy
legalább vele a legbenső összefüggésben vannak. Ebben
a bélyegben legjellemzőbben fejezi ki magát a magyar
közlélek, az az egységes lélek, mely itt a jogos és jogtalan
osztályokat, a nemzetnek ősi származású és beolvadó
elemeit egyaránt és minden időben áthatotta. Ez a
jellemző bélyeg ott van történetünk összes tetteinek és
alakulatainak sorában ép úgy, mint a hogy a lélek egész
közvetlenségével irodalmunk minden de minden al-
kotásában és fejleményében. Talán mondanom sem kell,

hogy a nemzeti közérzést értem, azt a közérzést, mely ép oly tárt karokkal fogadja a közösségébe lépőt, mint a mily bizalmatlanul és idegenül tekint a kifogásokkal élőkre, a vonakodókra, — non sinit esse suos; ép oly készen szolgálja külön egységében az emberi művelődés és szabadság közös ügyét, mint a mily feltékenyen őrzi a maga külön egységét és erejét, melylyel legsikeresebben szolgálhatja. Ebben gyökerezik, erre vonatkozik, ennek védelmében áll konzervativizmusa. Nem a haladás ellenzésében, csak abban, hogy a haladás a nemzeti érzés szövetségében, erejével és erejére érvényesüljön. Új eszmék, közöttük bélyegök szerint kozmopolita jellegűek is, nem egyszer hatották át a magyar világot. Csak a keresztyénséget és francia felvilágosodást említem s arra a történeti tanulásra mutatok, hogy meg nem hamisítva, hanem a magyar léleknek amaz ősi erejével áthatva mind a kettőből nemzeti újjászületésünk következett. Kozmopolita jellemű intézmények is honosodtak meg hazánkban, hogy csupán a szerzetesrendekre és a XVIII. századi szabadkőművességre utaljak. Ezek az intézmények itt nálunk nemcsak nemzeti, hanem egyenesen nemzeti irányú fejlődésünknek hatalmas eszközévé lettek s apostolokat adtak nekünk. Nemzeti háborúink az utolsó két század alatt a nemzeti eszme és érzés képviselőit konzervatívok voltak, de ezt az eszmét az emberi haladás nagy gondolatával kapcsolták össze, sőt. foglalták egybe. A mint a XVII. és XVIII. századi nemzeti harcok az ősi alkotmányért vívottak, de vívottak egyszersmind a lelkiismereti szabadságért: úgy utolsó dicsőséges szabadságháborúnk zászlain az újonnan kivívott emberjogok mellett a nemzet történeti jogai lelkesítettek.

Ezt a fonalat, a nemzetit vagy más szóval: a történeti egység gondolatát és érzését találjuk meg véges-
végig, szinte megkülönböztető vonásul, irodalmunkban is. Legszolóbb, fejlődéstani bizonyosága, hogy mindazok a mozgalmak, melyek bármely tekintetben újjáalakítására törekszenek, nálunk sohasem igazi forradalmak, mert tudatosan belekapcsolódnak a múltba, a fejlődés, a történeti folytonosság talaján állanak, valóságos szakadást sem. nem akarnak, sem nem okoznak.

Irodalmunk történetében három olyan mozgalom tűnik szemünkbe, mely szinte forradalminak látszik. Az egyik Bessenyeié, a másik Kazinczyé, a harmadik Petőfié. Az első mint irodalmi mozgalom is, a budai vérmezőn és Ferencz császár börtöneiben ér véget. A második a nemzeti gondolatnak a reformkor politikájában és Kisfaludy Károly irodalmi iskolájában erősebben és közvetlenebbül fellobbanó lángjánál halványodik el. A harmadik, halhatatlan művészi eredményeivel, dicsőségünk és erőnk ma is. Bessenyeié egy új világfelfogás forradalma, Kazinczyé a nyelv és ízlés forradalma, Petőfié az egyéniség forradalma. De mindegyikük «magyar forradalom», mely száz szállal fűződik a múlthoz s különösen az irodalom nemzeti jellemének nem gyöngítésére, hanem ellenkezőleg minél szabadabb és teljesebb kifejlesztésére törekszik. A mi új gyanánt lelküket hevíti, azzal nem kiirtani törekszenek a szellemet, mely őket szülte, hanem megtermékenyíteni és új életre serkenteni. Bessenyei, Voltaire tanítványa, tele van belső harczzal, kiegyenlítetlenséggel, ellenmondással. Minde sok következetlenség kétségtelenül gondolkodásának gyengeségéről tanúskodik; de tanúskodik mind a hány, ép olyan mértékben magyar-

ságának erejéről. Eszthetikája, filozófiája, politikája voltaképp egy nemes léleknek meghatározó és izgató küzdelme, hogy az új világfelfogást akként oltassa magába és nemzetébe, hogy magyarságát és hagyományait megtagadnia ne kelljen. Kazinczyt, a külföldieskedéseért annyit gúnyoltat, ugyanez a nemzeti motívum vezeti. Azért törekszik ízlésében minél európaiabb, nyelvében minél újabb és gazdagabb lenni, mert a nemzeti erő gyarapodását látja benne. Sohasem érzi és akarja másnak magát, mint a nemzeti szellem fejlődése egy láncszemének. Épp úgy kitüntetni törekszik az ősi, gyökeres, magyar népnyelvvel való kapcsolatát Moheré-fordításaiban, mint azt a másikat, a mely költő és nyelvművelő elődeihez fűzi, kiket fölfedez, magyaráz, közrebocsát. Petőfi üstökös-járása sem oly magányos, előzmény nélkül való, a történeti folyamatból kiszakadó és ellene forduló, a milyennek sokak szemében látszik. Nem akarok terjedelmesebben utalni rá, hogy költői jelleme a magyar szellemnek legősibb és legtisztább hagyományában, a népköltészetben van praedestinálva; de előkészítőit, még pedig megszakítatlan lánczolatlan, megtaláljuk a műköltészetben is. Az eperjesi költők szerény csillagképlete előtte jár. Vachott Sándor, Kerényi Frigyes, Sárosi Gyula, Szemere Miklós, Szakái Lajos egyenkint, külön-külön megzendítik a hangokat, meghozzák az elemeket: a magyar életképet, a költészet költői motívumát, a fantázia új és merész kapcsolatait és a népi hangot, a szabad természetszeretetet és a humort, végül a népdalt, kezdeményekben és töredékekben azt, a mi Petőfi lángszellemében egyesülve, kiegészülve és ki-fejlődve, magával ragadta nemzetét és a világot.

A választottam példák, azt hiszem, eléggé megvilá-

gítják, hogy a múlttal való kapcsolat fenntartása, a történeti folytonosság megőrzése, a hagyománynak s benne a nemzeti léleknek éltető élete egyáltalában nem a maradiságot jelenti. Ne is jelentse soha. De jelenti azt, hogy az emberi haladással eljövendő eszmei és formai változások, népünk psychológiájának, történetének és irodalmának tanúsága szerint, nemzeti valónkat nem fogják kiforgatni magából, hanem ennek természeti erejével, sajátos föltételeivel fejleszteni és erősíteni. Új erőt hoznak, de nem megsemmisítésére, hanem gyarapítására annak, a mit dicsőségünkkel és szenvedéseinkkel eddig gyűjtöttünk. A költészetet, a maga legsajátabb, legtisztább költői célja is a fejlődésnek, haladásnak erre a nemzeti mivoltunkban gyökerező, ettől elválaszthatatlan módjára utalja. Még összébb vonva: az egész magyar szellemi életnek legrégebb hagyományára, legállandóbb erejére és legjellemzőbb elemére: a nemzetire. Valószerűségét csak az teheti igazzá, igazságát valószínűvé. Eötvöst idézem: «Minden irodalmi műnek nemcsak hatása, de még becse is azon összeköttetéstől függ, melyben az a nemzet életével áll; s bizonyos, hogy világköltő csak az lehet, ki elébb egy nemzet költője volt.» Ifjú társaink, kik a hagyományok elutasításával, az idegennek e hagyományokat semmibevevő kultuszával keresik ma az új utakat: az igazat csak részességükben fogják megtalálni. Zrínyi is, Csokonai is, Vörösmarty is, Petőfi is, Arany is a maguk korának gyermekei voltak, s dicsőségük: hogy halhatatlan szavakban tolmácsolták koruk szellemét. De a mint egymás kezét fogják: egy érzés, egy lélek lüktet végig rajtok, magyar nemzedékeken, magyar századokon. Lüktet, előre és fölfelé vonva őket s vonva velők és általok a

milliókat, kik e lélekben közösek. A magyar költészet addig fog tartani, míg az a láncz meg nem szakad. Nem addig, a míg magyarul verselni fognak, hanem a míg ez a költészet az lesz, a mit mindenkor értettek s ma is értünk alatta: a magyar lélek tolmácsa,

Ezzel megnyitom a Kisfaludy-Társaság hatvankettedik közülését.

GYULAI PÁL ÉS NEMZETI MŰVELTSÉGÜNK.¹

Az első szó, tisztelt hallgatóim, mely ma erről a helyről elhangzik, nem lehet más, mint a gyász szava azon a veszteségen, mely a múlt évben Társaságunkat, irodalmunkat, de az egész magyar közéletet sújtotta. Intézetünknek két évtizeden át volt elnökét, vezérünket, Gyulai Pált kísértük sírjába. Élete munkáját befejezte, vetett és aratott, küzdött és győzött; de az ő személyes munkája oly hatalmas része volt a nemzet nagy kultúr-munkájának, hogy ennek folyamában tovább élni és hatni hivatott. A mint ő, a jövőért harczolva, a fejlődés alkotó tényezői közül a multat kikapcsolni sohasem engedte: úgy fog elválhatatlanul belefűződni szellemi fejlődésünkbe az ő emléke és munkája is. Azok közül a legnagyobb kritikusok közül való volt, a kik mikor gyomlálnak, egyszersmind vetnek is.

Neve, munkái, pályája, csak a mi kis körünkben is, milyen emlékeket ébreszt, milyen távlatokat nyit! A nagy és győztes magyar küzdelmek századának, a XIX.

¹ Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaság ünnepélyes közülésén, 1910 febr. 6-án.

századnak egymásután következő írói körei, melyek mindegyike hatalmas lépés volt előre a művészi haladás és a nemzeti fejlődés közös útján, — az írói körök és irányok mindegyike, kitűnő képviselőivel, itt ült Társaságunk körében és résztvett munkájában. Kölcsey Perencz koszorúja, melylyel övezve társuknak fogadhatták alapítóink, még abban a szent berekben termett, hol Kazinczy és apostol-társai áldoztak. A második kör, Kisfaludy Károlyé, alapította intézetünket, mely az Auróra-kör minden nagyságát, élükön Vörösmartyval, a magáénak mondhatta. A harmadik Petőfi és Arany köre volt, melylyel költészetünk művészi és nemzeti fejlődésének virágkorát élte, s a mely Társaságunkat új életre támasztotta. Ennek a körnek egy tagja, ősz hajjal, de költészetének ifjú, nemes és bájos zengésével, Istennek hála, él még közöttünk; de vezéralakjai közül az utolsót Gyulaiban temettük. Költészetével is méltó helyet foglal nagy kortársainak dicső karában; a kritika és történeti értéklés mezején győztes vezére volt táboruknak.

Irodalomtörténetünkben és műbírálózatunkban új utat nyitott: a történeti és eszthetikai szempontoknak közös, egymást átható érvényesítésével és kiegyeztetésével. Amazzal irodalmunk nemzeti jelentőségét és jellegét védte, ezzel művészi fejlődését és haladását követelte. Éles elméjének fényével és lobbanó lelkületének hevével egy új nemzeti költészet jogáért és helyéért vívta legdicsőségesebb, győztes harczait, de az újnak győzelmében sem nem látta, sem nem akarta a réginek megsemmisülését, a tőle való elszakadást. Még az avultban is élesen megkülönböztette a magában és mindenkor gyarlót attól, a mit csak történeti változások borítottak ho-

mályba; annál is lelkesebb szószólója volt az életre hivatott hagyománynak. *Petőőfijét* megírva s benne kritikai felfogását és elveit kifejtve: a múlthoz fordul s Vörösmarty és Katona méltatásában adja legszebb és leg-hálásabb könyveit. Sohasem a múlt nagyságában vagy talán egyoldalú, de becsületes törekvéseinek elismerésében látta a jövő, a fejlődés akadályát, hanem a jelen léha önzésében, nagyhangú éretlensegeiben és nagyzó hóbortjaiban. A nemzeti kultúra harczosa volt, mely föltételezi a folytonosságot. Irodalmi pályája, vezéreszméi, törekvései mintegy visszhangja nagy kora politikai életének. A mint ez a nemzeti és emberi jogok, a nemzeti és emberi haladás közös lobogója alatt harczolt: ő és iskolája is a kulturális, irodalmi fejlődés gondolatát együtt képviselte a nemzeti hagyomány éltető tiszteletének s ebben a folytonosságnak eszméjével. Nemcsak abban volt Kazinczy egyenes utóda, hogy az irodalmi hajlam szinte kizáró szenvedélylyé hevült benne, hanem abban is, hogy ez a kiválóság csak látszat volt, mert az irodalmat, melyre életét föltette és áldozta, nemzeti erőnek, sőt nemzeti erőnk legmélyebb és leggazdagabb forrásának érezte.

De hát nem hatotta-e át ez az érzés, még pedig tudatosan, irodalmunknak egész életfolyamát, sőt nem a vezető gondolatnak, a sok mindenféle változásban állandónak mutatkozik-e, minden következésével együtt, mindazok szemében, a kik irodalmunk fejlődéséről a történetbe látó világossággal és a jelenségek lelkét is igazán megértő lélekkel gondolkodtak?! Erre a világosságra, a megértésnek erre a legalább elfogulatlan törekvésére s általom a zavarosan forrongó eszmék tisztázására, — Gyulai Pál pályájának útmutató irányzá-

sára, úgy látszik, ma nagyobb szükségünk van, mint valaha. Annak a zajos mozgalomnak, mely ifjú irodalmunk egy részében mutatkozik, egyes mozzanataival egy rövid beszéd keretében nem foglalkozhatom; csakis arra a mindenfelől s fennen hangoztatott jelszavára kívánok egypár futólagos megjegyzést tenni, mely ezt a mozgalmat a kultúra harcának hirdeti. Külföldi, a magyar lélektől merőben idegen költői divatok utánzását és magyarázását a kultúra nevével és igényével állítja szembe mindazzal, a mi nemzeti lelkünknek alapvető tulajdonsága, a természetességgel, egyenlőséggel, egyenességgel és világossággal, mindazzal, a mi ebből a lélekből történetileg kifejlődött. A kultúra nevében és érdekében kell-e elfordulnunk Kőlcseytől és Eötvöstől, Vörösmartytól és Aranytól, vagy legalább bizalmatlanul tekintenünk reájok? Épen ez a jelszó az, mely az irodalmi harcot szinte kiemeli a tisztán irodalmi élet határai közül s egyetemesebb jelentőségűvé avatja.

Arra sem akarok sok szót vesztegetni, hogy bár minden kultúrának a költészet a legszebb virága, a költészetnek bármely iránya vagy alakja a kultúra fogalmát akár kimerítené, akár magának igényelhetné. Kazinczy klasszicizmusa ép oly becses eleme kultúránknak, mint Vörösmarty romanticizmusa; de ha kultúráról beszélünk, az utóbbi is csak alkotó eleme annak a kultúrának, melyet a nemzeti élet egész mezején, ennek legkülönbözőbb területein Széchenyi szelleme sarjasztott föl. Minthogy a kultúra, legáltalánosabb fogalmazásában, testi és lelki energiák felhasználása, céljaink, haladásunk, boldogulásunk szolgálatába hajtása: talán legkevésbé foglalhatja le magának nevét és igényét oly költői irány, mely vezérmotívumaul épen a

testi és lelki energia meglazulását, megbomlását mutatja. Ez lehet divat, lehet valamely egyéni léleknek teljesen jogos költői megnyilatkozása; de egy kultúrának, akár irodalmi vagy művészeti kultúrának uralkodó motívuma aligha. Ha pedig ilyenül mutatkozik, az a költészet teremhet többé-kevésbé jeles verseket, de semmi joga magát a kultúra képviselőjének, vagy éppen kiváló képviselőjének hirdetni.

Azonban főképp a nemzeti mozzanat az, melyre a szóban forgó mozgalom és jelszava figyelmünket irányozza. A kultúra, bár a legegységesebb értelemben fogjuk föl, nemcsak egyesek lelkéből táplálkozik s nemcsak egyesek lelkében él, hanem a nemzeteknek bennök ható lelkében és lelkéből. Minden igazi, nagy kultúrának, művelődési áramlatnak kétségtelenül megvan egységesítő ereje, sőt irányzata. Egyik a politikai szervezet, másik a hitvallás, harmadik a szabad lelkiismeret, negyedik a közös szépség-ideálok, ötödik a természet titkait kutató tarkaság egységébe törekszik foglalni az embervilágnak minél nagyobb tömegeit. De a mint mind e kultúrák megindító erejüket mindig egy-egy nemzet szelleméből merítik, a renaissance az olaszéból, a protestantizmus a germánéból, a fölvilágosodás a francziáéból: eleven változatosságukat, igazi gazdagságukat és termékenységüket megint a különböző nemzetek különböző szellemének köszönik. A nemzetek sohasem viselkedtek és viselkedhetnek passive az őket idegenből érő kultúráramlatok irányában; nemcsak elfogadók, hanem nyújtók is, nemcsak hódolók, hanem alakítók. A mint az egy és örök nap más-más fénynyel és színekkel ragyog a tenger partján és az alföld mezején, a háztetők ormain és egy gyárváros kéményein: ugyanaz

a kultúra a különböző természeti és erkölcsi hatások fejlesztette nemzetek életkörében mindig más-más, lelköktől módosított és lelkökhöz módosuló képet fog mutatni. Hősei nemcsak egységesítő erejét képviselik, hanem a nemzeti léleknek ezt a módosító erejét is, nemcsak az alkalmazkodást, hanem az alkalmazást. A magyar Kálvinnak nevezett Melius nem Kálvin, a magyar antireformáció nagy vezére, Pázmány, nem Bellarmin; Tassónak dicső tanítványa, Zrínyi, nem Tasso és így tovább. Természetesen nem jelentőségre gondolok, hanem csak a pályájukban és törekvéseikben megnyilatkozó lélekre. A különbséget nemcsak az egyéni lélek változataiban fogjuk megtalálni, hanem olyan mozzanatokban is, mely a mieinket, legélesebb eltéréseink mellett is, összeköti s az idegenektől legközelebbi szellemi rokonságuk ellenére is elválasztja.

Épen ez az, a nemzeti léleknek ez a természeti és történeti föltételekkel fejlett közössége, a melyben forrását találja a nemzeti műveltség. Ennek az oly sűrűn emlegetett fogalomnak a tartalma pedig, mérhetetlen jelentősége mellett is, sokkal szerényebb és egyszerűbb, mint a legtöbbben képzelik. Semmi más, mint a közös emberi kultúra, alkalmazva a magunk eszejárásához és céljaira s kiegészítve a nemzetünkre vonatkozó ismeretkörökkel. Ha csak futólagosan tekintünk is végig művelődésünk történetén, lehetetlen észre nem vennünk, hogy szellemi életünk legkiválóbb alakjai a tőlük megindított magyar közművelődési vagy irodalmi mozgalmak, törekvések magvait majdnem kivétel nélkül idegenből hozták, sőt a legtöbbben idegenben ébredtek magyar kultúrhivatásuk tudatára. Pázmány és Apáczai, Bod Péter és Faludi, Bessenyei és társai, a két Kis-

faludy és Széchenyi mind ebbe a fényes sorba tartoznak. Magyar lelket vittek ki és magyar lelket hoztak vissza, melynek egyéni és nemzeti energiáját az idegen hatások nem leajzották, hanem megedzették. Szinte azt mondhatjuk, valamennyiüket összefoglaló közös, tehát a magyar lélek mélyére utaló vonásul, hogy mikor a nyugati kultúra lelkes részeseivé lettek: ugyanakkor magyarságuk nemcsak nem gyöngült, hanem ellenkezőleg erősödött, sőt egyikökben és másikukban akkor ébredt föl. Egész történetünkben nincs külön apostola a kultúrának és a magyarságnak csak közös apostolaiuk vannak. A mit ők és társaik hoztak, a mit általok nemzetünk befogadott, ennek lelkében mindaz mintegy természeti folyamat szükségszerűségével, akként alakult át és egészült ki, hogy ne csak az egyén, hanem a nemzeti közösség céljainak szolgálatára minél alkalmasabbá legyen. Más szóval: nemzeti műveltséggé lett. Épen ebben a kettős erőben, mely ezeréves szellemi fejlődésünknek egész folyamában, valamennyi mozzanatában nyilvánul, a fogékonyság és a magunkhoz módosítás nemzeti energiájában áldhatjuk talán a gondviselésnek azt a legbecsesebb adományát, mely nemzetül megőrzött bennünket.

Mai műveltségünk is így alakult, minthogy nem is alakulhatott másképp. Úgy látom, hogy épen ez az így alakult és így felfogott nemzeti műveltség az, a inelylyel ifjú pályatársainknak új csoportja szembeállítja, a mit ők kizárólag kultúrának ismerni és nevezni hajlandók. De ha a nép-psychologiai és történeti szempontokat mellőzni akarnók vagy mellőzhetnők is: egészen más úton indulva, szintén csak a mi álláspontunkhoz jutunk. Korunknak egyik legkiválóbb természettudósa és gondol-

kodója, Ostwald Vilmos, kultúrának — legáltalánosabb értelemben — az egész embervilágnak azt a megkülönböztető jogát tanítja, mely szerint a természet energiáit, bizonyos határig, szolgálatába hajtani képes. Igazi nagy emberek, vezető szellemek azok, a kik ezeknek az energiáknak minél jobb felhasználására, minél sikeresebb értékesítésére megtanítanak. Szellemi javainkat, politikai és jogrendünket, tudományunkat és eredményeit mind abból a törekvésből származtatja, hogy energiákat takarítsunk meg és használjunk ki minél teljesebben. Ez az út is, tisztelt hallgatóim, olyan természet szerint fölmerülő kérdésekhez vezet, melyek épen a kiindulás alapján magukban foglalják a feleletet. A nemzeti közösségnek mint ilyennek, a maga céljaira törő energiája, nem lesz-e segítségére, támogatására a közösség minden tagjának, tehát a kultúrának nem egyik leghatalmasabb tényezője-e? Nem az-e, épen ily kétségtelenül egy nemzetnek a múltban foglalt s emlékeiben és hagyományaiban foglalt energiája a jelen boldogulása, haladása, felvilágosodása érdekében? íme csak egyetlen lépéssel haladva tovább, eljutunk a kultúra nemzeti elemeinek fontosságához, sőt szükségszerűségéhez. Eljutunk oda, hogy a kultúrának minden alakulatában nemcsak egyesek, hanem nagy nemzeti közösségek lelki energiája, nemcsak a jelené, hanem a múlté is* érvényesül s a közösségek műveltségére rányomja többé-ke vés bbé megkülönböztető bélyegét. így a benne való részességnek föltétele, legáltalánosabb fogalmazása szerint is, a nemzet történeti fejlődésének, a fejlődés gyakorlati és szellemi eredményeinek ismerete és megbecsülése. A ki felfogásával és érzületével e felfogásból kiszakadva keres kultúrát, épen annak az energiának

egyik leghatalmasabb áramlatát utasítja el, melynek érvényesítésében a természettudományi felfogás is a kultúra lényegét keresi.

A nemzetnek a néplélekből táplálkozó és történetileg fejlett szelleme nem akadály, hanem segítőtje a kultúrának. A mit az idegen áramlatokon módosít, a mivel magához alkalmazza: azzal terjedésüknek nyit utat. Nem tagadom, a mi nemzetünk lelkének vannak olyan vonásai is, melyek a kultúrának nevezett nagy munka tekintetéből nemcsak értéktelenek, hanem egyenesen gátlók. Csak a kötelesség- és felelősségérzetnek gyakran feltűnő fogyatékosságát említem, a nagyobb erőfeszítések után rendszeren bekövetkező nagy elernyedések jelenségeit, a munkában való kitartás hiányát, a szavaknak a tetteket meghaladó nemzeti kultuszát, a jelzőszavak könnyű uralomra jutását az ismeretek és meggyőződések szerzésének lelki munkája helyett. A ki kultúránknak s azzal egész nemzeti életünknek fejlődését, gazdagodását és mélyülését igazán szívén Viseli, legnagyobb figyelmét és lankadatlan erejét ezeknek a tüneteknek és forrásoknak orvoslására kell fordítania. És ha ebből a szempontból, kultúránknak ebből a talán legfontosabb szempontjából tekintjük és értékeljük az új kultúra bajnokainak munkásságát, költészetüket, az energiátlanság uralkodó motívumával, a bódító szavak kultuszával: épen az ellenkező hatástól van okunk tartani, mint a kultúránk érdeke ennek a nemzetnek minden gondolkodó és tevékenységre hivatott fiától elsősorban vár.

Hiszem, hogy a nemzeti kultúrának az a felfogása, melyre utaltam, minden ellenkező tanítás ellenére sem zavarodik meg a világos magyar lélekben, valamint

nem akad fenn munkája sem, mely annyi századja folyik. Sőt hiszem azt is, hogy a kik ma ellene sorakoztak, a mint a valódi tehetség megszabadul az eltanult modor békőiből, a mint az ép erő kimenekszik az idegen ital mámorából, a mint az igazi egyéniség kiemelkedik a nagyzás gőzköréből, ők is velünk vagy utódainkkal együtt fognak küzdeni a nemzeti kultúra lobogója alatt. Együtt, sohasem feledkeztvén meg a közös és nagy emberi célokról, de arról a bölcsőről sem, mely «magyarrá ringatott» mindnyájunkat. Nekünk pedig, minél szentebb meggyőződésünk, hogy a kultúra, egyedül a kultúra az a jegy, melyben nemzetül győzhetünk, annál kevésbé szabad addig is megengednünk, hogy épen a kultúrának mivolta, célja és útjai felől zavar támadjon és gyökerezék meg a nemzet köztudatában.

Ugy érzem, hogy nemcsak a magam meggyőződése, hanem az a hely is, melyet itt elfoglalni szerencsém van, szinte lelkiismeretem szerint köteleztek mindezek elmondására. Ebben keresve mentségemet, ha önöknek szíves türelmével visszaéltem: a Kisfaludy-Társaság ünnepélyes közülését megnyitom.

1861 — IRODALMUNKBAN.¹

A mi tudományos és irodalmi ünnepeinket rendszeren Kölcseynek mind a két géniusza vezet. Ezek az ünnepek, közművelődésünknek nemzeti életünkkel való benső kapcsolatában, két összefüggő feladat betöltésére igyekeznek. Egyik: beszámolás, megemlékezés a múltrol s

¹ Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaság ünnepélyes közülésén, 19.1.1 febr. 5-én.

ennek alapján a másik: a szellem folytonosságának ápolásával, erősítésével keresése azoknak a feltételeknek, melyek a jövő fejlődését biztosíthatják. Irodalmi ünnepeink e hagyománya szellemi életünknek nem üres, jelentőségét veszített formalizmusa, hanem eleven értéke, annál nagyobb, minél szükségesebbnek mutatják a korok egyoldalú áramlatai most a nemzeti szellem folytonosságának, majd meg haladásának hangoztatását. Paradoxonnak hangzik, de a ki csak világos szemmel nézi mai közéletünk, politikai és irodalmi közéletünk mozgalmait, irányeszméit, törekvéseit, könnyen megértheti, hogy ma ép olyan szükség van az egyikre, mint a másokra. Méltóztassék megengedni, hogy ehhez az értékes hagyományhoz híven, mai megnyitómat én is egy rövid visszatekintéssel kezdjem.

Visszatekintéssel nem a múlt esztendőre, ennek munkájára, hanem arra a nagyjelentőségű évre, a melynek félszázados fordulóját üljük s a melyről gyorsan feledő és zajosan élő jelenünkben eddigelé megemlékezés nein történt. Épen ötven éve annak is, hogy a Kisfal udy-Társaság egy évtizednél hosszabb ideig tartó kénytelen hallgatás után újból munkához látott és mindjárt kezdetben országra, sőt világraszóló bizonyosságát adhatta, hogy a szellem nem ismer halálos ítéleteket. Feltámadása, báró Eötvös József és Toldy Ferencz vezetése alatt, már az előbbi évben történt ugyan, az 1860 április 6-ról kelt felséghatározás alapján; a kor irodalmának legfényesebb neveivel: Csengery Antallal, Greguss Ágosttal, Gyulai Pállal, Jókai Mórral, Kazinczy Gáborral, Kemény Zsigmonddal, Salamon Ferenczcel, Szász Károlylyal és Tóth Kálmánnal már régebben kiegészítette megirikult sorait s elkészítette új szervezetét és

munkatervét: de nyilvános ülései és kiadványai, ezek számára az első Shakespeare-fordítások, most ötven éve indulnak meg. Azonban ez alkalommal nemcsak ennek a mi életünkben és irodalmunk életében nevezetes mozzanatnak emlékét kívánom kegyelettel felújítani, mély és örök kegyelettel társaságunknak immár az utolsóig elköltözött feltámasztói és újjáalkotói iránt. Ennél a mi külön emlékünknél, bármily jelentősnek érezzük és tudjuk is, többre kell ma gondolnunk: szellemi életünk tágabb körére. A mire ebben a tágabb körben az emlékezet géniusza mutat: mindaz a nagy évet, melynek félszázados fordulója ránk virradt, eredményekben és tanulságokban egyik leggazdagabb évül ragyogtatja az elmúlt századnak, sőt talán a magyar szellem élete minden századainak.

1861! A nemzet, melynek súlyos bilincsei lehullanak, az alig múlt keservének és a jövő mámorának lázában ég. De sem a keserv, sem a remény nem marad tétlen és meddő. Mozgalmai, törekvései, alkotásai történeti bizonyosságát szolgáltatják, szinte az áradat bőségével és hevével, hogy életereje a hosszú és szigorú rabság alatt nemcsak meg nem tört, hanem ellenkezőleg: izmosodott, érett és fejlődött. Nemcsak Petőfi volt a vates, ki a forradalmat megjósolta, hanem vates volt lángelméjének nagy osztályosa, Arany is, ki a *Rákhelben*, a *Szondi két apródjában*, az *V. Lászlóban*, a Széchenyi-ódában a feltámadást jövendölte meg: a szellem és jog diadalát az erőszak felett, ennek tehetetlenségét az eszmével szemben. Nemcsak a hosszan elfojtott érzés őseréje tört ki elemi szilajságával és fékezhetetlenségével az úgynevezett «kis forradalom»-ban országszerte, hanem a szószékeken, az irodalomban, a művészetben a felszabadult

szellemi erőnek egyszerre olyan gazdagsága és mélysége tárult fel, a melyről a tétlenségre kárhozott közelmúltban alig lehetett sejtelve valakinek. És ez az újon felpezsdülő nemzeti élet, tele politikai szenvedéllyel, minden jellemző mozzanatában a legerősebb áthatottságot mutatja a kultúrától; politikai törekvéseiben, nyilatkozataiban, szereplőiben a legbensőbb szövetséget, szinte egységet az irodalommal. Voltaképen az országos Kazinczy-ünnepekből indulva ki, a legszembeütőbben magán viseli közéletünk egész történetének ezt a fényes bélyegét.

Az országgyűlésen ott van a nemzetnek egész szellemi aristokráciája, a politikának, tudománynak, irodalomnak jóformán minden kiváló képviselője. Bár a helyzet, a közviszonyok lényegében a gravaminalis politikára utalják, a beszédek fényes sorában ép annyi az alkotásra hivatott erőnek, mint a szónoki művészet legnemesebb hagyományainak bizonyossága. E művészet régi magyar uralmának politikai életünkben szinte ez az utolsó gazdag, egyetemes képe. A félszázad távolából Deák Ferencz fenséges szavait halljuk: a két felirati beszédet május 13-án és augusztus 8-án. Ez a két beszéd nemcsak általában a retorikai művészetnek remeke, annak a tömörnek és egyszerűnek, a melyet Quintilianus attikainak, nevez; hanem gondolataiban és formáiban a magyar észnek, magyar jellemnek, magyar akaratnak, magyar szónak örökre szóló emléke. A szónoki művészetnek ama legritkább alkotásai közül való, melyek a közérzés erejét a bölcsesség erejével foglalják össze; melyekben ész, tudás, érzés és a legtisztább, legegyszerűbb művészi erő egyesül; melyeket együtt őriz a történet ércztáblája és a művészet aranykönyve. E hal-

hatatlan igékben van lerakva mai országos jogállásunk gránitalapja, s ha első elhangzásuk ötvenéves fordulójáról politikai köreink elfeledkeztek, emlékezzünk meg legalább mi írók büszke kegyelettel nemzeti szellemünknek ez egyik legnagyobb diadaláról és halhatatlan hősről.

Ez a diadal egyelőre csak erkölcsinek maradt s az országgyűlés feloszlatásával úgy látszott, mintha az egész nemzeti mozgalom hajótörést szenvedett volna. De ez csak látszat volt, mert kifejtette és megerősítette egy, a közel jövőben kétségtelenül eljövendő győzelem feltételeit. A politikában erős, céltudatos, lényege szerint egységes nemzeti érzést és akaratot s a politikának szoros kapcsolatát a nemzeti szellem kulturái erejével, költészetével, irodalmával, tudományával. A történeti jog érzete és tudata áthatotta az egész nemzet lelkét, s táplálékát és igazolását kereste és megtalálta a szellem jogában.

Hogy ez a jog milyen adatokra támaszkodhatott, talán elég lesz egy pár adatot megemlítenem csak magának ennek a nagy esztendőnek irodalomtörténetéből. Költészetünk virágkorának minden nagyjai, a vihar elsodrotta Petőfit és az éj elnyelte Vörösmartyt kivéve, serény és új kedvre éledt munkában. A fővárosba költözött Arany új mézesheteit éli múzsájával; lírai, balladás és didaktikai költeményeinek egész sorát adja a tőle szerkesztett *Szépirodalmi Figyelőben* s csendben dolgozik a befejezéséhez közelgő *Buda halálá-n*. Jókai a magyar politikai humor gyöngyeit szórja, közrebo csátja a *Szegény gazdagokat* s már tervezi remekét, az *Új földesurát*, amelynek megoldását nemcsak ez év történetébe helyezi, hanem ennek forró hangulatából

meríti. Kemény, ki Deák oldalán éli a poitika izgalma-
 mait, ez izgalmat a *Zord idő* készülő lapjai előtt
 piheni ki. Nem pihennek a régiek sem. Jósika befejezi
 félben maradt forradalmi regényét s kiadja legnagyobb
 és leggazdagabb korrajzát, *II. Rákóczi Ferenczet*. Az
 öreg mesemondó, Fáy András legutolsó könyveivel a
 gyermekektől vesz búcsút. A műfordítás terén ugyanez
 az eleven mozgalmasság. A Kisfaludy-Társaság Shake-
 speare-vállalatának legelső darabjai készülnek; meg-
 jelenik az első magyar *Faust*, az első mutatványok
 Greguss Gyula *Luziadájából* és Thewrewk Emil *Homérjából*.
 Ehhez a költészethez teljesen méltó kritikai kí-
 sérete; ennek az esztendőnek termései: Gyulai Pál
Bánk bán-tanulmánya és Salamon Ferencz *Csokonaija*.
 De mindezekén túl az idő termékeny méhe egy új
 lángelmét is szül, egy munkát, mely ha szellemünk
 jogáról beszélünk, mint nemzeti létünk alapjáról, mindig
 és méltán a legelső sorban fog biztatón ragyogni sze-
 münkbe. *Az ember tragédiájának* is félszázados jubileumát
 üljük az idén. Költője ott harczol az ország
 gyűlésén a nemzeti jog védőinek egyelőre visszazoritott
 sorában; bús otthonának csöndjében, az emberi lét
 titkáról szőtt fenséges álmai között, a legfényesebb fegy-
 verek egyikét kovácsolja, melyekkel a művelt népek
 szellemi versenyében méltó helyünket kivívhatjuk. *A*
 boldogságra és boldogulásra, a csalódások sorából sar-
 jadt új meg új czélokra törő örök ember képét festi
 Madách s vezeti az eszmék és' érdekek kegyetlen csatáin
 át a végességben való kénytelen megnyugvás chia-
 roscurájához. Tárnya, képei, hangja szinte idegen tá-
 volban látszanak az eszméknek és érzéseknek ama
 forrongásától, a mely nemzetének lelkében lüktetett, s

nem sejthetjük-e a kettő között mégis egyikét ama titkos ösvényeknek, melyeken lelkünk sokszor öntudatlan suhan át — épen a legnagyobb gondolatok és legnagyobb érzések hevében talán a legöntudatlanabbul. A kegyetlen csalódás keserve, mely a szabadságharcz tragédiája után Madáchnak szegény beteg szívét elfogta, a magánélet szűkebbkörű munkájában, a családi kör boldogságában való megnyugvásra utalja. Ennek a katasztrófája meg a legmélyebb kétségbeesésbe taszítja, az önkínzó irónia, a maró szatíra, enyhébb óráiban a humor hangulataiba. De mikor a magyar közélet láthatárán feltetszik egy új hajnal pirja, borongó lelke előtt egy új cél signum-a, a melyben győzhet: a nemzeti ébredés első jelei, mozgalmi, hangjai új utat mutatnak neki. Szellemében megtisztul a csalódásaiból mindig új célra törekvő ember képe s e képben, az ember örök sorsában felhangzik mintegy a maga sorsával való kiengesztelődése. E fejlődés, e belső történet útján haladva, nem joggal kereshetünk-e közte s az *Ember tragédiájának* conceptiója között kapcsolatot, mely egyéni sorsunk általánosításának hajlamából ered? A mint az emberiség sorsa megszövedik Madách lelkében, e szövedéknek legfinomabb gyökérszálai is nemzetünk életéből, a nemzeti közérzésből fakadnak. íme, annak a költeménynek is — mely tárgyában a magyar életből mit sem ölel fel — ez életnek lelkében, a magyar lélekben való részessége.

Arany János, kinek döntő ítélete alá terjesztette a költő drámáját, 1861 október 31-én tett róla elsősorban, a szerző neve nélkül, jelentést társaságunkban s olvasott belőle mutattványokat ezen s a következő, november 28-iki ülésén. A hírlapok egy része, a melyek akkor

sem voltak barátságosabbak tudományos és irodalmi intézeteink iránt, némi kétkedéssel fogadta a lelkesedésnek a társaság köréből terjedő híreit. Az első újságközlés, mely felőle megjelent, gúnyolódva említi a hírt, hogy szerzője helyesírást sem tud s drámát írt, mely a színpadon semmiesetre sem állja meg a helyét. Ezt a gúnyt és bizalmatlanságot azonban a kritikának és a közönségnek egyhangú, szinte kitörő lelkesedése váltotta fel, mikor *Az ember tragédiája* megjelent. Nem volt többé s azóta sem akadt senki, a ki egyet ne értett volna s egyet ne értene Arany János bemutató szavaival, hogy még «ha világirodalmi jelességek mellett látjuk is fogyatkozásait, nem örömet válnánk meg a tudattól, hogy — a mienk». A fényes pálya, a melyet e halhatatlan mű félszázad alatt az irodalomban és a színpadon, a mi körünkben és az egész művelt világ körében megfutott, igazolta első olvasóját és bírálóját. Büszke örömmel reá, megihletett hálával írójára s nemzetünk szellemi erejébe vetett bizalommal tele küldjük koszorúnkat ezen az évfordulón a sztregovai sírra.

Ha már e kimagasló mozzanatokon túl, a fordulótól emlékezetünkbe idézett esztendő életének tágabb körére csak egy futó pillantást vetünk is: mindenütt az említettem közszellemnek üde, eleven levegője fog érní bennünket. Ugyanaz a szellem, mely a politika és az irodalom monumentális alkotásaiban megnyilatkozik: e kettőnek közelsége, a nemzeti szellemben és nemzeti célokban való közössége. Irodalmunk olvasóközönsége kétségkívül sokkal kisebb volt a mainál, a nagy magyar közönség sokkal erősebb politikai szenvedélyekben égett; de sem az irodalmi, sem a politikai élet nem ismerte mostani kizárólagosságát és egyoldalú-

ságát. Nyilvános, társadalmi és magánéletünkben, ezeknek nagy és kicsiny mozgalmaiban, lelkesedéseiben, törekvéseiben és áldozatkészségében a magyar politika és a magyar irodalom elválhatatlan kapcsolatban mutatkoznak, talán szorosabb egységben, mint bármikor. A tudomány háza, az Akadémia palotája, a nemzet gazdagjainak és szegényeinek adakozásából emelkedik s az ország első dinasztája, a közhangulattól ragadva, ígéretet tesz, hogy világhírű képtárát hazahozza és az új palotában helyezi el. Az egyetemen Toldy Ferencz foglalja el a magyar nyelv és irodalom kathedráját s ezt a székfoglalót az országgyűlés főrendi- és képviselőháza, a felső és alsó papság s a főváros nagyközönsége ünnepnek üli meg. A gyanakvás és tilalom múltán egész serege keletkezik Pesten és vidéken a társasköröknek; élükön feltámad a márcziusi napok emlékével összeszőződött Nemzeti Kör s Keményt és Jókait választja elnökeivé. A magyar szellemnek kő- és érczelművekben is buzgón áldoz a közhangulat. Széchenyi szobrára folyik a gyűjtés s megkezdődik, egyelőre a műirodalom terén, a tervezgetés; a legnagyobb magyar tragikai költőnek emléket állít Kecskemét, Kazinczy érczmellszobra elkészül a Múzeumkert számára, Vörösmartyé, Dugonicsé, Révayé megpendül szülőföldjükön. A nemzet hegedűse: Reményi Ede is kiadja Félegyházán lelkes felhívását a Petőfi-szobor ügyében s első fillérei gyülekeznek az alapnak, melyből a dunaparti emlék emelkedett. Abban a fölpezsdült nemzeti életben, mely hazaszerte forr, íme mily eleven és tevékeny érzése mindenütt az irodalomnak, mint nemzeti közügynek! Igaz, az irodalmat inkább honfiszívvel szeretik; de az igazán hivatottak irodalmára ennek is megvolt a jótékony be-

folyása az erkölcsi értéknek amaz önérzetében s a vele kapcsolatos kötelességérzetben, mely ebből a viszonyból szinte szükségképen következett. Igen jellemző és érdekes az a megjegyzés, melyet a Vörösmarty- és Petőfi-szobor ügyének intézésére vonatkozólag Arany János tesz lapjában. «E szobrok ügyében legmértőbben a jövő országgyűlés határozhat.» A szobrok állanak, de az országgyűlések határozata nélkül.

A hivatalos Magyarország mindinkább és inkább távolodik a nemzet szellemi erejének attól a képviselőjétől, mely feltámasztására és fenntartására semmivel sem tett kisebb szolgálatot, mint politikusai és katonái. ' Széchenyi, egész nemzeti életünknek nagy ujjáteremtője, még ezekkel a szavakkal köszöntötte a költő Berzsenyit: «Rokonok vagyunk!» De mintha az ő szava úgy a politikában, mint az irodalomban, lassan-lassan elhangzott s a közönségnek az a lelke, mely a félszázad előtti magyar közéletet elevenítette, elszállott volna. Pedig ha más nem, már ennek az esztendőnek politikai és irodalmi nagyemlékei is hű ápolására és őrzésére inthetnének bennünket. Az irodalmat, hogy maradjon meg a nemzet közcéljaival való ősi kapcsolatában, mely fejlődésének mindig inkább segítője volt, mint akadály?; keresse ezeket a célokat a nemzeti lélek igaz kifejezésével, művészi tolmácsolásával, a mi a nemzeti erőnek nem irányzatos, hanem magának a művészetnek természetében rejlő szolgálata. A politikát pedig inthetik kis forradalmunk fölkelte emlékei arra, hogy becsülje meg az irodalmat, tartsa fenn összeköttetését vele, legyen kultúrává általa. Hogy mikép, nem szükséges részleteznem. A feleletet megadja egyetlen visszapillantás nemzeti közéletünknek azokra a koraira, melyek-

nek politikája sikeresebb és irodalma dicsőbb volt a miénknél.

Nem a magam, hanem a múlt idő szavának kérve meghallgatást, megnyitom a Kisfaludy-Társaság ünnepélyes közüését.

GYULAI PÁL ÉS KÖLTÉSZEZETÜNK.¹

Tisztelt társaság, tisztelt közönség! Emlékünnepre gyűltünk össze, a magyar szellem egy hősének emlék-ünnepe, kinek pályája irodalmunknak immár drága emlékévé, hagyatéka rmaradandóságra szánt birtokává, mindegyik útbaigazító, termékenyítő, életető hagyományává lett. De Gyulai Pál neve fényes emléke annak az elnöki széknek is, melybe egy véletlen alakulás engem ültetett, talán csak azért, hogy egykori fénye az ellentét által minél tündöklőbbnek tűnjék fel szemeink előtt. Társaságunk Gyulait 1879 február 19-én ültette elnöki székébe, melyet előtte báró Jósika Miklós, báró Eötvös József, báró Kemény Zsigmond, Toldy Perencz és Lukács Móricz foglaltak el. Sokszor emlegette tréfálkozva, hogy ezt a kitüntetést semmi másnak sem köszönhetette, mint annak a buzgóságnak, mely a társaság körében, ennek feladatai és munkája iránt az Akadémiába távozott Arany Jánosról szállott reá, hogy minden ülésén megjelent, minden dolgából részt kért, tagtársai mindig ott látták: tehát szeretetének és munkás kezének.

Bizonyára nemcsak ezeknek köszönhetette. Nemcsak

¹ Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaság ünnepélyes közüésén, 1912 febr. 11-én.

annak, hogy irodalmunk oltárának hívebb és hívőbb áldozópapja, mezejének buzgóbb és fáradhatlanabb munkása, zászlajának bátrabb és elszántabb katonája nála sohasem volt. De nem is csak annak, hogy a Kisfaludy-Társaság működésének kettős iránya: a költői és a kritikai, együtt teljesebb összhangban sohasem -jelentkezett nálunk, mint az ő pályájában. Költő volt, versben és prózában, a legjobbak közül; értekező, történeti és különösen polemikus stilstaink között az első, kinek stílje a szemléletességgel, elevenséggel és hangzatossággal a kifejező erőnek azt a mértékét is egyesíti, melyet a klasszikus világ a *quam multa, quam paucis!* szólásával csodált meg; kritikusaink között a legkiválóbb, mióta csak irodalmunk öntudatra ébredve, eszmélni kezdett mivoltáról, értékeiről és feladatairól. De, mondom, nem is csak ezek, tehetségének ez a mértéke, szellemének ezek a tulajdonai adják okát, hogy az irodalmi közvélemény, majdnem ellenmondás nélkül, évtizedeken át őt tekintette irodalmi életünk vezető alakjának s ezt a közvéleményt a Kisfaludy-Társaság harminczhárom évvel ez előtti választásával is kifejezte.

Volt Gyulai emberi és írói egyéniségének egy vonása, mely egyenesen predesztinálta őt erre a feladatra. Röviden szólva: elnöki székén, talán az egy Toldy Ferenezet kivéve, nem ült előtte senki, a ki a korabeli magyar irodalom szellemének teljesebb, jellegzetesebb, tipikusabb kifejezője lett volna, mint Gyulai.

Ez a szellem mindig a múlt hagyomány szálaiból, a nemzeti lélek közös és örök sugallataiból és az új kor-eszmék áramlataiból alakul meg, a mint mindezek kiváló szellemek, egyéniségek lelkének teremtő, alkotó, alakító kohójában alakot találnak. Gyulai egyénisége,

a maga sajátosságában, épen olyan volt, mely ezeket az erőket teljes készséggel fogadta magába és érvényesítette úgy költői, mint kritikai munkáiban. Az egyéniséget, külön voltában és erejében, látszólagos ellentéteknek szokatlan találkozása és kiegyenlítődése teszi legtöbbször szembetűnővé. Így Gyulaira, az emberre, költőre, kritikusra mi jellemzőbb, mint az éles, mindig a dolgok lényegét kereső ész és vele együtt vonzalma a naivhoz, melynek elméletével és gyakorlatával a népköltészetbe mélyed s költészetének néhány kitűnő alkotásával a gyermeklélekhez talán legközelebb jut költőink között. Azután heves, kemény és fáradatlan tett vágya, mely meg költői pihenőjét a melancholiában, az édesbús ábrándban keresi és találja. Mintha teljes érdeklődésével, minden gondolatával a jelenben és a jövőnek élne s ime magányos óráiban, költői sugallataiban csupa emlékezés. Szinte nyugtalanul keresi a politika, az irodalom, az élet új meg új benyomásait, szívesen reagál rajok s csak ezekben és ezeknek látszik élni és a mellett hűségben, a múlt hatások hű megőrzésében sem haladta meg senki. Szerelméhez és barátaihoz, irodalmi és politikai eszményeihez az ifjúkori benyomások szívós erejével ragaszkodott és hű volt mind halálig.

Azt hiszem, nem igényel hosszabb magyarázatot, hogy Gyulai szelleme már ezeknél a vonásainál fogva is milyen alkalmas, sőt hivatott volt mindazoknak az erőknél befogadására és képviselésére, a melyek az irodalom szellemét korábban táplálták. A nemzeti lélekben, melynek erejét a sorsfordulatok talán soha mélyebbről és jobban föl nem verték, mint az ő ifjúságának napjaiban, ebben a lélekben való részességéről felesleges

sokat beszélnem. Lelkesedésében, bánatában és aggodalmában érzelmi mozzanatai lüktetnek, eszejárásának ritka világosságában, egyenességében, eleven, konkrét felfogásában az értelmiek tündöklenek; őszinteségében, bátorságában, hűségében pedig az erkölcsiek. Midőn ép e helyt, ebből a székből a nemzeti nyelvek jogát védelmezte a tudományban Müller Miksa ellen, midőn más alkalommal ugyanitt irodalmunk befolyását fejtegette nemzeti fejlődésünkre: maga tárta fel legszebben és legvilágosabban nemcsak érző, hanem gondolkodó lelkének azokat a legmélyebb motívumait, melyek magyarságából, nemzeti lelkünkkel való közösségből fakadnak. Ez a hűsége fonja át, borítja élő repkénnyel nemzeti szellemünk nagy hagyományait, melyeknek lelkét, történeti életét, ránk való jelentőségét minden elődjénél mélyebben vizsgálta és élesebben fejtegette, a nélkül, hogy velők a szellemi fejlődést, haladást megkötni akarta volna.

Mert nemcsak a nemzeti lélek, nemcsak a hagyományok lelke, hanem korának lelke is élt benne. Azé a koré, a nemzeti liberalizmus koráé, mely a nemzetbe fogadott néppel az új. Magyarországot megteremtette. Ez a politikai korszellem lett Petőfivel és Aranyval irodalmi szellemmé. Nem népies költészet az övék, hanem a néppel megteljesedett, az egész magyar nemzet költészete. E költészetnek Gyulai nemcsak eredetiségét, erejét, szépségeit, művészi értékét magyarázta, hanem fejlődésének szükségszerűségét és fejlődőképességét is. A nemzet szívét meghódította a maga erejével, de hogy elméjén is úrrá lett a gondolat, hogy ez a költészet nemcsak legteljesebb és legigazabb, hanem egyszersmind eleddig legművészebb revelatioja a magyar költői

géniusznak s így a jövő fejlődésnek is ez az alapja: ebben Gyulainak van a legnagyobb része. Az új költészet vezérkarának, kritikában és irodalomtörténetben, ő volt a feje s zászlaját ő vitte diadalra. Legerősebb, legtekintélyesebb ellenfele, Toldy Ferencz, bár lángoló honfi-tüze s az Aurora-kör a romantikával megbarátkoztatták, voltakép a klasszicizmus emlején növekedett; a klasszicizmus ünnepélyes khórusaiba pedig, akár római, akár francia, akár német, akár magyar, mindig belezeng az *Odi profanum vulgus*. Mikor Gyulai a népiből kiinduló új magyar költészet diadalát vele szemben kivívta: ez a korszellem győzelme volt, de egyszersmind a legősibb magyar hagyományé, népköltésünk hagyományáé, s a nemzeti léleké is, mely általa jutott teljes jogához a költészetben.

A mint a francia klasszicizmus szelleme talán legtisztábban Boileau-ból sugárzik felénk: a mi irodalmunk legfényesebb korának lelke, minden vonatkozásában, egész teljességében Gyulai Pálból, a kritikusból, a költőből és a tudósból szól hozzánk. Ennek méltó képviselőjéül ült ezen a helyen; így él és így fog élni emlékezetünkben. Midőn ma emlékét ünnepeljük, nemcsak kegyeletes kötelességnek teszünk eleget, nemcsak a hagyományt szolgáljuk, hanem alakjának és pályájának felidézésével tanulságot is hirdetünk a fejlődés, a haladás érdekében. Ez a tanulság arra int, hogy a multat nem szabad megtagadnunk a jövő nevében, hanem felhasználunk kivívására; a jövőt pedig nem szabad megkötnünk a múlttal, hanem ennek alapján küzdenünk érte. Ő maga mondta legelső elnöki beszédében: «Társaságunk nem meghaladott szempont s nemcsak a múlt emléke, hanem a jelen és jövő képviselője is.

Részt veszünk nemzeti fejlődésünk újabb küzdelmeiben is, a mint részt vettünk a régiekben, ha kevesebb dicsőséggel is, de épen olyan hő vágygyal és buzgó lelkesedéssel.»

Azzal az óhajtással, hogy ezek a szavak, melyek e teremben három évtizeddel ez előtt hangzottak el, szíveinkben és utódaink szívében soha el ne hangozzanak: megnyitom a Kisfaludy-Társaság mai ünnepélyes közülését,

EÖTVÖS ÉS SZALAY.¹

Tisztelt Társaság, tisztelt Közönség!

A régi mondás, hogy fegyverzaj közt hallgatnak a mûzsák, nem a magyar költészet mûzsájáról szól. A magyar hazafias lira, a magyar satíra, a magyar históriás ének, a magyar eposz, a magyar dráma mind fegyverzajban született, élt és virágzott föl. Költészetünk mûzsája mindig részt kért közéletünk harcaiból és részt vett e harcokban, harangszavával «élőket híva, holtakat siratva, villámokat törve». Ihlete nemcsak költői, hanem egyszersmind hazafiúi ihlet volt s a mivel Tompa a magyar főnemességet dicsőítette, hogy «mindannyiszor, ha vész jött, nem engedé elveszni a hazát»: legalább olyan mértékben áll nemzetünk szellemi arisztokráciájáról: íróinkról és költőinkről. Költészetünknek ez a részessége a nemzet közéletében, ez a mindenkor védő, a kétségek között fenntartó, a vész napjaiban erősítő, az aléltásból feltámasztó

¹ Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaság ünnepélyes közülésén, 1913 febr. 9-én.

lelke: tán ép a legfeltűnőbb és legállandóbb vonása, mely jellemzően húzódik végig egész életén.

A nagy szakadozásokban, mely napjaink magyar közéletét jellemzi, a nagy politikai és társadalmi változásokkal, melyeknek küszöbére értünk: mintha ebben a tekintetben is szakadás és változás fenyegetne bennünket. A magyar érzés költői hangja úgy az újjáalakulás törekvéseiben, melyek eltöltenek bennünket, mint fenyegetett erkölcsi javaink védelmében: szinte elnémult s alig hallik a siketítő hangzavarban. Egy világ készül összeomlani határainkon, melyhez bennünket nemcsak gyászos és lelkesítő emlékek, hanem nagy érdekek szálai fűztek. Nem ezek a motívumok, nem ez a legsajátosabban magyar költői érzés lobban-e fényes lángra egykor az öreg Arany lelkében, mikor megénekelte Plevna hőségét?! Határainkon belül is új eszmék és régi érdekek, új erők és régi hagyományok elkeseredett harcza folyik. És ha már ebben a talán végzetes küzdelemben, midőn nemzetünk jövője forog kockán, a magyar múzsa alig hallatja szavát: talán nem lesz tanulság hiján s nem lesz méltatlan Társaságunkhoz sem, ha néhány rövid szóval oly időkről és embereikről emlékezem, melyek e drága kapcsot a magyar irodalom és közélet törekvései és lelke között, a mainál épebbnek, szorosabbnak és hatékonyabbnak mutatják. Történelmünk múlt századi nagy alkotó korának alkotó irodalomtörténeti emlékeit legyen szabad egy-két perczre fölidézni. Ezek az emlékek valósággal úgy csendülnek bele napjaink tomboló lármájába, mint a viharba valamely távoli harang elkapott hangjai.

A reformkornak történetünkben sajátos fenségét az adja meg, hogy nemcsak nagy és kitartó küzdelem, ha-

nem nagy és kitartó munka kora volt s eredményében büszkén mutathatunk mind a két vonására. Politikai és irodalmi hőseinek emlékei immár százados fordulókön merülnek föl. A ránk köszöntött év is ilyen százados nagy emléket, még pedig kettős emléket idéz föl lelkünkben: báró Eötvös József és Szalay László születésének százados fordulójához értünk. Mind a kettő dicsősége közéletünknek és irodalmunknak, de büszkesége Társaságunknak is. A Kisfaludy-Társaság Szalay Lászlót, első novellái és Amade-kiadása után, mindjárt az irodalmi intézetté szervezkedése utáni esztendőben, 1837-ben választja tagjává, Eötvöst pedig, első drámai kísérleteinek elismeréséül, egy évvel később, 1838-ban. Kilencz évvel utóbb, midőn nagy regényei szárnyán költészetünk élére emelkedett, elnöki székébe ültette, melyben az önkényuralom után ő lett Társaságunk feltámasztója.

Milyen nagy emlékünk ez a két név s milyen nagy emlékeink azok, a melyek hozzájuk fűződnek! A magyar politikának és szónoklatnak, tudománynak és költészetnek dicső emlékei, a mint egy lélektől elevenítve egy célra törve, együtt vívják a magyar jog, a magyar ész és a magyar szív harczát. Eötvös és Szalay mind-egyik mezőn a legelső sorokban. Az ifjú költőt, mint *Karthauziját*, egy forrongó kor szenvedélyes ellentéteiből, belső meghasonlásaiból, keserveiből és csalódásai-
ból az önzetlen munkának megtisztult gondolata és elszánt ereje váltja meg. Gyermekkori barátjával, Szalayval karöltve, állambölcseleti, politikai és jogtudományi munkáival ő alapozza meg az utat és jelöli ki az irányt, melyen nemzeti törekvéseink célzt érnek, az új szellem megtalálja államjogi formáit és bizto-

sítékait. Toldy Ferencz egyenesen őt nevezi «Magyarország új alkotmánya szellemi szerzőjének». Ez alkotmány visszaszerzésének s a monarchia belső szervezetében, sőt külső politikájában való biztosításának is egyik legfáradatlanabb és legmélyebb szellemű munkása, majd miniszteri székén kultúránk új fejlődésének nagy alapvetője és irányzója. A könyvek és cikkek, röpiratok és beszédek pedig, melyek törekvéseit szolgálták, nem merültek el a haladó politika hullámaiba, hanem a tanulmány, a gondolat, a képzelet és az érzés erejével megmaradtak és megmaradnak a magyar irodalom, államtudomány és szónoki művészet kincseinek.. De Eötvös nemcsak államférfi, tudós és szónok, hanem költő is. Képe mintegy kora egyik legvonzóbb és legérdekesebb sajátosságának: egyesíti magában a politikust és a költőt. Nemcsak politikus is, meg költő is, hanem magyar lelkében politikus és költő együtt. Regényeinek nemes szentimentalizmusa és maró gúnyja, történelmi felfogásának és társadalmi kritikájának mélysége és ereje, előadásának szívbeli őszintesége és költői varázsa: nemcsak az emberi szívhez, hanem a nemzeti lélekhez is keresik és megtalálják az utat. Meséjük, eszméik, szellemök és hangjuk, egész művészi hatásuk a nemzeti újjászületésnek és újjáalakulásnak azt az eszményét szolgálják, mely Eötvös lelkét eltöltötte.

De Eötvösével együtt, elválthatatlanul hozzá csatlakozva, Szalay Lászlóét is. E két nagy léleknek az iskolapadtól a sírig tartó barátsága, megható bensősége és hűsége mellett szinte nem is személyes természetűnek látszik: mindegyikükre nézve a munkás hazaszeretet ösztönévé lett. Szalay korán búcsút vett a múzsától s általán a magyar költészetről bizonyos szerény tartóz-

kodással nyilatkozott. Flegler jegyezte föl egy mondását, hogy «költészetünk nem mérkőzhetik a nagyobb európai nemzetekével, talán még a kisebbekével sem; de mégis van költeményeinkben bizonyos sajtáságos báj, — üde, egészséges, erőteljes szellem lengi át őket.» A reformkor egyik legmélyebb gondolkodójának ebből a nyilatkozatából mintha méltánylás hangzanék ki ép e kor magyar költészete iránt, mely a maga üdeségével, egészségével és erejével a kornak hatalmas erő kifejtését támogatta. Ebben az erő kifejtésben, mélyítésében és irányzásában, Szalaynak nem a költészet, hanem a jog- és államtudomány s különösen a történetírás terén volt előkelő része. Nemcsak egyikét írta a legkitűnőbb és legnépszerűbb összefoglaló munkáknak Magyarország történetéről, hanem ezzel a munkájával a nagy katasztrófa után szinte határozólag nyúlt bele a nemzeti lélek világába. A nagy mű töredék maradt, de olyan torzó, melyből a mű lelke világosan és hatásosan szól. Minden irányzatosságtól távol, az elfogulatlan igazság keresésével, alkotmányunk magja épségének, fennállásunk alapjainak vizsgálatával, a külső és belső események összefüggésének kimutatásával: a kétség és új útkeresés idejében a jövő fejlődésnek nemzetlélektani tényezőjévé lett.

Eötvös és Szalay nagy szellemi munkája, az eszmék, fejlődését tekintve a reformkorban, az önkényuralom és a kiegyezés korában, a legérdekesebb és legtanulságosabb jelenségek egyike. Egy nagy eszmeáramlat indul meg Széchenyivel és uralkodik az ébredő, fejlődő, dolgozó, küzdő magyar világon: a nemzeti erő érvényesítése munkában és haladásban. Vezérgondolata: a nemzet magával való komoly számvetésének szüksége

s ennek alapján erejének kifejtése, főképp gazdasági tekintetben. A számvetés eredménye helyes önismeret legyen, nemcsak viszonyainknak, hanem lelkünknek ismerése. Ezzel az ismerettel, nemzeti lelkünk ismeretével, tartózkodik Széchenyi, rendszerében és törekvéseiben, az érzelmi motívumoktól ép úgy, mint a történet lelkesítő befolyásától, szerinte a tétlen busongás és maradi elbizottság forrásaitól. Innen tűnik fel sokak szemében egész felfogása utilitarisztikusnak és antihistorikusnak. De a mint a tőle megindított eszmeáramlat legmélyebb forrásának gyújtó erejével áthatja a nemzet lelkét és vezetni kezdi a jogi, társadalmi és gazdasági átalakulás ielé: vele rokon, kiváló szellemek ebbe az áramlatba új eszméket, új motívumokat visznek a tőle kitűzött cél lelkes szolgálatában. A magyar költészet is nemcsak lelkesedésével követi, hanem a maga szellemét oltja bele s gazdagítja a nagy mozgalom eszme- és érzésvilágát. E tekintetben legjellegzetesebb képviselője a fiatal Eötvös, ki «csak olyan gondolatnak hisz, melyet szíve is helyesel». Ő viszi a reformáramlatba leghatározottabban és legjellemzőbben a maga lelkének lelkét, a humanizmust, az emberszeretetet s demokratikus átalakulásunk motívumául oltja bele. Gondolatát szívével képviseli. Szalaynak is rokon feladat jutott osztályrészéül. Széchenyi antihistorizmusa voltaképp csak a történetírásnak nagyzó irányzatosságát illeti; de rendszerének alapja, a nemzeti önismeret, éppen a nemzeti fejlődés biztossága céljából, egyenesen ráutal az elfogulatlanul vizsgált és feltüntetett múlt tanulságaira. Káulal ép úgy, mint az igazi nemzeti erő kifejtés a történeti tudat folytonosságára és elevenségére. így Eötvös humanizmusa a demokráciai elv diadalának, Szalay

historizmusa a kiegyezés sikerének lett hatalmas tényezőjévé, íme, minden költészetnek altruisztikus lelke s a magyarnak történeti hajlama: Széchenyi eszmeáramlatának sodrában, Eötvös és Szalay által.

Midőn szellemök előtt, születésöknek százados fordulóján, kegyelettel hajlunk meg: áhítattal gondolunk az újjászületett magyar szellemi életnek arra az egykori nagy harmóniájára, melyben énekeiket énekelték és tanításait tanították. Ez a fényes összhang a legnagyobb magyar szellemek és legnagyobb magyar egyéniségek korát jellemezte. Fényök kialudt, nem hagyhatták ránk: de az út, a melyen haladtak s nemzetüket nagy célok felé vezették, nekünk is szabad, a ma irodalmának, a ma költészetének. A nemzeti közösség érzése, az igazságért való tiszta lelkesedés, az ember szeretet melege és az emberbecsülés méltósága, a biztos cél tudatosság: mindebben követhetjük és követnünk is kellene korszakos nyomdokaikat. Eötvös azt kívánja *Végrendeletében*, hogy «eszméi győzedelme legyen emlékjele». Eszméi győztek; de ezt a győzelmet nemzetünk számára csak az ő és társai felséges erkölcsi világának gyümölcsöző hatása biztosíthatja.

Ezzel megnyitom Társaságunk ünnepélyes közülését.

ZRÍNYI MIKLÓS EMLÉKE.¹

Az a kérdés tolul lelkem elé, hogy ülhet-e ünnepet az irodalom ma, az emberiség borzalmas küzdelmei között, nemzeti életünk véres válságában? A történelmi ünnep

¹ Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaság ünnepélyes közülésén, 1915 febr. 7-én.

napja, mely áldozatainkat megkoszorúzza s új fényt áraszt hegyeinkre és völgyeinkre; az a nap, mely a költő lázálmaiban ragyogott föl: «lesz még egyszer ünnep a világon!» — az a nap, hiszszük, hogy nem késik, de még nem érkezett el. Azonban ha szívünkbe tekintünk, a lelkesedésben, áldozatkészségben, bizalomban dobogó magyar szívbe: bizonyára ünnepinek, szentnek fogjuk találni azt a hangulatot, azt az érzést, a mely eltölti. Olyannak, a milyen nagy ünnepek előestéin vesz erőt rajtunk, karácsony és húsvét szombatján, mikor az Úr születését és föltámadását, megváltásunk teljességét várjuk. Nem ünnepi-e annak a nemzeti egységnek érzése, a mely egy gondolatba, egy törekvésbe, egy elszánásba olvaszt össze valamennyiünket s délről, keletről, északról tömjénnél, mirrhánál és aranynál drágább javakat: szíveket és szívek vérét hozza áldozatul? Nem magasztos ünnepi érzés-e, hogy az emberi haladás érdekeivel soha bensőbb kapcsolatban nem láthattuk nemzeti érdekeinket, hogy nemzeti védelmünkben egyszersmind az emberi kultúra eszményi javaiért küzdünk? Nem ünnepi érzés-e, hogy íme megértük azt, a mihez a költő Zrínyinek szent és hősi képzeletében az Úr nemzetünk megváltásának ígérését kötötte: nemzeti, erényeink föltámadását? A mi irodalmi ünnepünk is csak a nemzet ez ünnepi érzésének megnyilatkozása lehet.

Az irodalomban újra nemzetünk lelke szól. Ki kell vennie s lelkesen ki is veszi részét ennek az ünnepi érzésnek táplálásában és mélyítésében. Erre törekszik Társaságunk mai ülésén is. Az irodalomnak nemcsak kötelességévé, hanem lelke szerint való hivatásává emeli ezt a sugalló munkát, hogy elevenebben érzi lel-

künk mostani motívumainak kapcsolatát a magyar szellem valójával és történetével. E szellem mélységéből és e történet zivatarából a lelkünk uralta motívumok egy hatalmas alak képét idézik elénk. Oroszlán-sörényét megrázva éles és lobogó tűző sastekintetét reánk irányozza. Mindnyájan ismerjük ez elfeledhetetlen, kemény tekintetet; de íme, a mint most feltűnik előttünk, mintha azt a tragikus borút, melynek árnyékát lelanczolt tettvágy, meg nem értett eszmék és csalódott álmok vetették reá, a reménynek, a bizalomnak, a hitnek egy sugara enyhítené meg. Mintha azt mondaná: százados száműzetéséből az ígéret földjének útjára jutottam; a kötelességet, mindnyájunknak egy és nagy kötelességét, nem hiába hirdettem és követeltem; a világ, mely előttem kibontakozik, a nemzeti egyetértésnek, a nemzeti áldozatkészségnek, a nemzeti akarat diadalmas erejének világa, az én álmaim világa; a szellem, mely uralkodik rajta, ugyanaz, mely talán legnagyobb teljességében és hatalmában az én lelkemből sugárzott; a győzelem, mely reátok vár, ugyanaz, melyért nagy mártír őszám az én szavaimmal fohászkozott a feszület előtt.

Zrínyi Miklós a költő, a hadvezér, a politikus mintha ezeket mondaná ma nekünk s mintha tragikai végzetének kiengesztelődését ünnepelné.

Emlékét, szellemét, alakját, sorsát nemcsak azok a gondolatok és érzések idézik elénk, melyek ma a magyar lelket eltöltik és vezérlik, hanem épen az időnek, a századoknak megkonduló harangszava is. Csak az imént telt el egy ezredévek negyedrésze, kétszázötven esztendő, Zrínyi halála óta. Mintha ép e fordulót, a nagy hadvezér emlékét ünnepelné korunk fordulása, pálya-

jához legillőbb módon, nem szavakkal, hanem ágyúk dörgésével, puskák ropogásával, kardok csattogásával, paripák robajával. Mintha a föltámadt magyar hősiséggel, melynek hírétől visszhangzik széles e világ: maga a történelem jubilálná Zrínyit.

De a mi lelkünknek is vissza kell szállnia hozzá. Neki, az ő emlékének, az ő nagyságának nincs szüksége a mi koszorúinkra; hiszen személye szerint csak egy vágya volt, hogy «vérét utolsó csöppig nemzetének dedikálhassa». Midőn ugyané szent áldozatnak készsége tölt el mindnyájunkat; midőn ma, mint az ő korában, «nem dicsőségünkről, hanem megmaradásunkról van szó» s dicsőségünk is csak ezt a célt szolgálja: az ő nagy szívének dobogását kell éreznünk keblünkben. Nekünk van szükségünk ő reá, útmutatónkul, lelkesítőnkül, példánkul a megpróbáltatásoknak még talán ránk váró napjaiban. És a megpróbáltatásokon túl is éreznünk kell, hogy mindazok a szálak, melyekből lelkesedésünk és képzeletünk jövőnknek képét megszövi: hozzá vezetnek vissza, az ő reményeire, törekvéseire, rendületlenségére, egész hitére. Mintha csak ebben a nagy föltámadásban, melynek napjait éljük, ő maga is föltámadott volna. Föl elméjének, szívének és szavának kemény erejével.

Századának legnagyobb költője, legnagyobb hadvezére, legnagyobb prózaistája, legmesszebb látó gondolkodója, legfüggetlenebb szelleme és hazájának leg-hűbb fia. Tetteinek és gondolatainak, tanulmányainak és költészetének, egész lelki világának egységes és legmélyebb forrása: hazájának szeretete, ennek egész magyar tüzével és magyar keserűségével. Költészetének grandiozitásában első méltó utódja, Vörösmarty szól Zrínyi árnyékához:

Mély vala s szent a gondolatok forrása szivedben,
Mert a szent haza volt, az örökké drága magyarnak.

Bús panaszaiban, lángoló kitöréseiben, de egyszerűsmind nemzete erejébe vetett rendületlen hitében: mintha együtt hallanók Vörösmartyt és Széchenyit, amannak mély költői borúját, emennek a jövőbe látó erejével. Ne bántsd a magyart, kinek csak magára kell találnia, csak jó szerencse kell, semmi egyéb! A maga személyi élete föladatain túl nemzete életföladatainak hatalmas conceptiója, elméjének, szívének és szavának páratlan energiája a lángelme fényében ragyogtatja hősi alakját. Szellemi életünk történetében ő az első magyar lángelméink között, kik ő hozzá hasonlóan, akár költők, akár politikusok, akár katonák, akár tudósok, lelköknek határozó mélyén mindnyájan a hazaszeretet lángelméi voltak. Zrínyi is az volt. Ha a lángelméknek azt a közös mozzanatát keresnők benne, hogy tetteikben és alkotásaikban egy új és maradandó igazság világosodik meg: miben találhatnék meg ezt a vonást? A mint az ő elméje, képzelete, kardja, sőt vallásos hite is egyetlen célnak, a haza fölszabadításának szolgálatában állott: azt példázta és hirdette velőkig ható erővel és lángoló képzelettel, hogy: a nemzeti élet minden körének nagy, közös célokra keli irányulnia; ez a gondolatban, érzésben és akaratban való egység, ez a mindenek fölött magához a nemzethez való hűség biztosíthatja csak a nemzet életét. A ki maga elé idézi a tizenhetedik század területi, politikai, vallási szaggatottságát és ellentéteit: bizonyára érezni fogja e nagy lélek jellemző tartalmának újságát és nagyságát.

Ez a legparancsolóbb és legigazabb szava nemcsak a

maga korának ernyedte és széthúzó magyarságához, hanem minden időkéhez: mihozzánk is. Azt tanítja, hogy a mit a politikai, nemzetiségi, gazdasági élet mezején szenvedelmes izgatások megrontottak, ha íme a veszedelem lelkes mámorában egyesültünk: csak ennek az egységnek elmélyítése és meggyökereztetése által biztosíthatjuk. Ezt a nemzeti egységet hirdeti nekünk, ezt követeli tőlünk példájával és szavával Zrínyi, ki hitének szent teljességében elutasít magától minden vallásos villongást, meggyőződésének erejében minden lelkiismereti erőszakot s égő magyar hazafiságában egyesíti a legtisztább és legigazabb magyar és horvát nemzeti fölfogást.

A mint az áhított magyar hősiség képe kialakul lelkében s a *Zrínyiászban*, politikai és hadtudományi irataiban kibontakozik előttünk: egy erős szállal ez is a mi világunkhoz kapcsolódik. «Magyar^ vitézeknek dicsőséggel földben temetett csontjai és azok nagy lelkeinek umbrái» nem engedik aludni; ezt a régi vitézséget, lelkes magyar elszánt keleteget, az ő híres «resolutiojat»; a magyart verő Isten büntetésének hirdeti, hogy «elvette immár tusakodó kedvünket is». Az a tusakodó kedv azonban, melynek híját panaszolja, nem ősi, vad, kegyetlen ösztönök hajtása, hanem, mint benne magában, át van nemesedve, erkölcsi forrásokból táplálkozik s az értelem és tudás vezetése alatt áll. A nemzeti lét védelmét, helyreállítását, biztosítását akarja általa, a nemzeti virtusban a nemzeti kötelességet. Ugyanazoknak a szellemi, erkölcsi és anyagi javaknak érdekében riogatja, melyeket akkor a török tartott letiporva, ma pedig észak fenyeget. Ideálja a szabad magyarság, mely önerejével küzdje vissza régi

dicső helyét a művelt világ hatalmas nemzetei közt. Hazaszeretetét is, hősiségét is áthatja ez a kultúra. De lehetett-e máskép? A magyar érzés, magyar ész, magyar hősiség és magyar műveltség szövedéke ez a fenséges lélek: korának nemcsak legnagyobb katonája, hanem egyszersmind legműveltebb magyarja, nemcsak nekünk első klasszikusunk, hanem kora világeköltészetének, az antireformáció százados epikájának a jellemzés erejében és a szárnyalás fenségében elsőrangú költője.

E jellemző erő által is nyilatkozik jellemző felfogása. Az a hősiség, melynek képeit Sziget ostromában feltárja előttünk, a támadók és védők hősisége: erőre, észre, bátorságra, halálmegvetésre, a küzdelemnek minden fizikai és fiziológiai mozzanatára úgyszólván egyenlő. És mégsem az: az erkölcsi rugók különbözők a két oldalon. Méltó ellenfelek, de egy magasabb kultúrának, hazaszeretetnek, nemzeti önértetnek, szívbéli hűségnek, a fegyelem szigorának, a közcél kívánta áldozat tudatos fenségének avatása különíti el a szigetieket elleneiktől. Ez a választó jegy az egyéni alakítás gazdag változatosságában, de egyenlő világossággal ragyog a szigeti leszek minden vitézén, vezéröktől az utolsó katonáig: ők ilyenek, a magyar katona ilyen legyen. Hősiségöknek épen ez az erkölcsi rugója az, mely, mint a szigeti vértanúk dicső példája bizonyítja, még akkor is, ha a pillanat győzelme a vad sokaságé, az igazi, a jövődő diadalt biztosítja. Ilyen az a «tusakodó kedv», melyet Zrínyi költögetett és nem ilyen-e az a «tusakodó kedv», mely ma a Kárpátok bércei közt s a Visztula síkjain hazájáért és kultúrájáért, nemzeti és emberi jogaiért harcol?

Zrínyi nagy őseivel imádkozik is nemzetéért. Az igaz-

sag, a büntető és jutalmazó igazság istenéhez fordul, hogy törje el haragjának sújtó vesszejét. Nem az őshagyomány pártos istenéhez, a ki mindig mellettünk áll, a miénk és senki másé, kinek minden ellenségünket lesújtó képzete amaz újabb mellett máig él népünk és költészetünk képzelet világába η s a mámor és kétségbeesés lázában újra meg újra fölmerül az ősmondáktól Petőfiig. Zrínyié a másik: a kegyelmes, de igazságos, a bosszuló és jutalmazó, a bíró, kit teljes szigorában a XVI. század politikai és vallásos áramlatai gyökerezettek népünk lelkébe, hogy félelmes fenségében uralkodjék fölötte Balassi Bálint könyörgéseitől Kölcsey *Hymus-ig*. Hozzá folyamodik, tőle vár segítséget, benne bízik Zrínyi, az igazság istenében, ugyanabban, a kihez mi fordulunk ma, hogy legyen bírója igazságunknak, legyen velünk igazságunkért s áldja meg fegyvereinket, áldozatunkat és nemzetünket. Még imádsága is a miénk.

Tudom, mily kevés, mily méltatlan e néhány szó az ő nagy emlékéhez, halálának negyedezeréves fordulóján. De tudom azt is, hogy szavam nem lesz kiáltó szó a pusztában. A mint az alkalom megérkezik rá, kormányunk, hadseregünk, tudományunk és irodalmunk, egész országos közéletünk be fogja mutatni biztatva feltűnő árnyéka előtt méltó hódolatát. Más szóval: nem mulasztja el megnyitni a nemzeti erkölcsnek azt a hatalmas és időszerű forrását, melyet Zrínyi emléke fakaszt. Tűzforrás ez: a mi bennünk arany, segít elválasztani a salaktól. Ma, midőn újra «rakva hírünkkel föld, tenger és ég», nem pirulva, hanem büszke önérzettel járulhatunk elé: annál készebben nyithatjuk meg szíveinket fenségés emlékének.

Abban a biztos hitben, hogy a Kisfaludy-Társaság ez irányban is meg fogja tenni kötelességét, a Társaság LXIX. ünnepi közüését megnyitom.

SHAKESPEARE ÉS ARANY.¹

Tisztelt közönség!

«Nagy vagy, uram, a nagyokban és nagy vagy a kicsinyekben.» A zsoltárírónak ezekkel a szavaival Arany János jellemezte Shakespeare-t, az emberi léleknek és életnek leggazdagabb és legmélyebb drámai ábrázolóját, kinek halálára ezzel az esztendővel következett el a háromszázados forduló. Társaságunk, mely a keresztyén világ legnagyobb költőjének kultuszát jóformán keletkezése óta lelkes kitartással és sikerrel szolgálja, ennél a nagy fordulónál sem nyomhatja el kegyeletes megemlékezését. Nem, ellenére rágalomnak és erőszaknak, vérnek és tűznek, melylyel Shakespeare nemzete, az ő erkölcsi codexét sutba dobó mai népe, vagy inkább mai vezetői reánk törnek. Mi háborúnkat az igazságért és műveltségünkért viseljük: csak ezt szolgáljuk nyíltan vallott kegyeletünkkel is a^z igazságnak és műveltségnek minden igazi fölkentje iránt. Szolgáljuk hitünket, hogy az emberiség nagy eszményei nem foszlanak szét a gyűlölködés és öldöklés puszkaporfüstjében. Szolgáljuk lelkünk szükségérzetét, mi a «barbárok», hogy íme most is, mikor vérünk foly és kenyerünk fogy: még van koszorúnk a szellem fejedelmeinek. De bármily szokatlanul hangozzék is, szolgáljuk nemzeti érzésünket, lel-

¹ Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaság ünnepélyes közülésén, 1916 febr. 6-án.

künk magyarságát, melynek legnagyobb költői mesterei tanítványokul ültek Shakespeare lábainál. Valóban, erre gondolva, szinte észak legnagyobb művészeinek, Bembrandtnak egy híres képe tűnik képzeletünkbe: az *Anatómia*, Tulp mesterrel és az ő mester-tanítványaival, kiknek az emberi test szerkezetét mutogatja és magyarázza, így veszik körül a mi költőink egy század óta, költészetünk legfényesebb századában: Katona, Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Petőfi, Arany egész Eákosi Jenőig az emberi lélek anatómiájának legnagyobb költői mesterét. A mit tanulnak tőle, azzal magyar eredetiségök izmosodik, a magyar szellem gazdagszik és emelkedik, a magyar erő gyarapszik.

A mestert környező s ajakán csüggő nagyjaink között ott van Arany János is, kinek *meg* születése centeniuma felé közelgünk. Alighanem akkor hallotta először Shakespeare nevét, mikor a színpad lidérczfényétől kábított s a debreczeni kollégiumtól búcsúzó deáknak jó öreg professzora azt adja útravaló tanácsul: «Csak Sekszpírt, domine, csak Sekszpírt!» De fénykörébe utóbb kerül: a szalontai iskolamesteri, majd jegyzői szobában, a kénytelen lemondás, a nagy kiábrándulás és a boldog kötelességteljesítés napjaiban. Olvassa németül, majd Hamlet monológjával kezdi az angolt. Minél inkább oszlik élte útjáról a köd; minél inkább éreznie kell, hogy ez az út fel a magasba, az ő közelébe vezet: annál mélyebben érzi varázslatát, a legcsodásabb éleslátásnak és a legszeszélyesebb képzeletjátékoknak, ezek rejtelmes összeolvadásának varázslatát. Fordítani kezdi *János királyt*, a Vörösmartyval és Petőfivel tervezett közös vállalat számára. Majd több töredék és kísérlet után, melyek egyikét (*Macbethből*) ép mai

emlék-ülésünkön bemutatnunk nekünk jutott a tisztesség, befejezi a *Szentivánéji álmot* és *Hamletet*, bizonyára a legművészibb tolmácsok egyikéül, kiknek ajakával Shakespeare valaha idegenben hódított. Azonban Arany a saját költői szárnybontásának, röptének erejében és fenségében is mind közelebb jut a mesterhez. Költészetének legeredetibb és leghatalmasabb ágát az ő bélyegével jelölte az a magyar műbíráló, ki minden kritikuskaink között legjobban gyűlölte a frázist és a nagyzást; Gyulai nevezi Aranyt «a ballada Shakespeare-jé»-nek. Szász Károly akadémiai emlékbeszéde pedig életének és költészetének tragikai jellemében keres vonatkozást.

Kétségtelenül tanulságos lenne Shakespeare és Arany viszonya mind e mozzanatainak pontos kritikai és történeti feldolgozása. De viszonyuk a lelki élet bűvására nézve talán nem ezekben a külső adatokban, sőt nem is a hatások megjelölésében a legérdekesebb, hanem az élet hatásainak összevetésében, melyek a két szellemet érték és vezették. Századok és tengerek választják el őket: a stratfordi fiatal csavargót, ki világgá indul s a «vándorcipójával» és csalódott szívével kóborló debreczeni deákot; a hazája nagyságát, legyőzhetetlenségét, világuralmát hirdető költőt s a nemzetének halálos sebeit kötözgető énekest; a dicsőség ormáról a boldog otthon nyugalmába tért földesurat s a beteg öreget, ki mindhiába vágynak a pihentető «fecskefal» után. Csak a nyomorúság födele egy, mely alól mind a ketten éltek útjára indulnak; maga ez az életút, természetük, törekvéseik, sorsuk: egészen mások. És mégis: a legérdekesebb kapcsolatot, a legtanulságosabb találkozást mutatja, gényesük közösségénél fogva, költészetük fejlődését.

irányait jellemző érzés világuknak s ettől feltételezett világfelfogásuknak alakulása. Csak erre a találkozásra törekszem egy-két szóval rámutatni, nem pályájukat, tehetségüket és természetét művészi értékek és jellemök szempontjából vetni össze. Csupán a művészi pálya sugallóját, a művészi termés igazi talaját: érzésvilágukat, a mint munkájukban megnyilatkozik; szemöket, melylyel a világba és az emberekbe néznek s a melyben hit és öröm, bánat és keserűség, megnyugvás és lemondás tükröződnek, mindenekfölött és állandóan: egy kérdés az életről és az élet értékéről.

A párhuzamosságnak az a jelensége, mely a felületesebb szemlélőnek is fel fog tűnni, nemcsak a két nagy szellemnek némi megközelítésére segíthet bennünket, hanem elméleti tanulságot is nyújt. Utal arra, hogy a művészi alkotásoknak és alkotások sorának igazi csirája az életbenyomásokat kísérő s a több vagy kevesebb maradósággal lelkünkbe gyökerező érzéseinkben van; a bennök megnyilatkozó világ- és életfelfogásé pedig abban a hangulatban, a melylyé érzéseink szövődnek együvé. De figyelmeztet Shakespeare és Arany fejlődésének találkozása a művészi lelkeknek bizonyos egyetemes rokonságára is, mely nemcsak a fogékonyságban s a reakciók hevében és mélységében jelentkezik, hanem a reakciók jellemében és állandóságában is.

Azokról az élményekről, melyek Shakespeare lelkére alakítóan hatottak, jóformán semmit sem tudunk; a történet műzsája az egész emberiség életének ez egyik legnagyobbyszerű jelensége előtt bekötött szemmel haladt el. Lírája sem világosít föl, inkább megzavar. Érzés világának jellemző elemeit és fejlődésüket csak drámaköltészetében kereshetjük. Ha drámáinak pontos

és kétségtelen időrendjét nem tudjuk is megállapítani: a ránk maradt néhány adat és a stíl-kritikának kombinált módszerei segítségével mégis elég biztossággal oszthatjuk be őket, keletkezésük rendjében, három csoportba. E beosztás Shakespeare lelki életének is három korszakát választja el: *az ifjú optimizmus korát, a nagy tragédiák korát és a rövid búcsúkort.*

Aranynak nemcsak külső életét ismerjük részletesen, hanem a belsőt is. Lírája — minden tartózkodásának és szemérmének ellenére, — híven tárja fel belső világát, az élet hatásait lelkére, nagy és kis változásait s bizony rávezet epikai alkotásainak is érzésvilágából fakadó motívumaira, felfogására, hangjára. A mint ezzel az eligazító fonállal tekintjük végig költészetét, hangját, indítékait, életfelfogását, mindazokat a mozzanatait, melyek a maga érzéseiből szivárognak: ennek a költészetnek s Arany benne megnyilatkozó lelki életének is három korszakát választhatjuk el. Ezt a három kort: a forradalom előttit, a forradalom utánit és az öreg kort, bátran és találóan jelölhetjük a Shakespeare-nél használt nevekkal: *az ifjú optimizmus kora, a tragédiák kora és a búcsú-kor.*

Az elsőnek lelkivilágát, a mint költészetünkben fölragyog, nem határozhatjuk meg mélyén azzal, ha általánosságban az ifjúság derűs lelkének mondjuk. Az is; de valami határozottabb. És nem szabad felednünk azt sem, hogy mindkettőjük költői fellépése már életüknek harminczadik éve felé esik, tehát olyan életkorra, melyet épen az ifjúság lelkének legigazabb és legnagyobb költői tolmácsa: Petőfi már nem is ért meg. Shakespeare-nek ebből az idejéből, a XVI. század utolsó évtizedéből, jelentősebb és jellemzőbb darabjai: a *Szent Iván-éji*

álmom, Romeo és Julia, III. Rikhárd és a Velencei kalmár. Mindegyikén elárad az ifjúság heve, képzeletének szélszélyes és tarka színjátéka, mely édes könnyet és vidám mosolyt fakaszt; de nemcsak ezek, hanem legmélyén egy boldog optimizmus, bitének és szeretetének egész melegével élet és emberek iránt. Csupa báj, csupa szeretet, csupa hit mindenfelé, nem csupán az athéni tündérajátékban. Vájjon *Borneo* az igazi tragédia sötét árnyékát borítja-e lelkünkre: érdemes-e élnünk? Nem inkább a szerelemnek édes, halhatatlan diadaléneke-e, mely mindenben, még a halálon való győzelmét is ünnepli? *Rikhárd* borzalmas dicsősége és bukása is az életnek rejtelmes szövevényei közt a szeretetnek eligazító, megváltó erejére utal; a sötétlelkű gyilkos bizton indul útjára azzal a vallomással: «én senkit sem szeretek» s szörnyű bukása azzal a sóhajtásával lesz teljessé: «engem senki sem szeret». Shylock történetében a szenvedélynek legádázabb erejét, a törvény betűjének legkérlelhetetlenebb követelését, mikor a gonosz szolgálatába áll, milyen könnyen veri le egy kis bátorság, egy kis jóság, egy kis okosság. Mindez olyan lelket nyilatkoztat meg, melyben élet és képzelet egybeolvad; egy boldog lelket, mely tévelygések után lerázhatta bilincseit, megtalálta arany szabadságát, ebben lelkének alig sejtett kincseit, az alkalmat érvényesítésökre és egész boldogulását.

Aranynak forradalom előtti költői világa fölött szakasztott ez az optimizmus tündöklök. Forrása és formái mások, de lényege ugyanaz. Aranyt fiatal ábrándjai nem a tető felé ragadták, mint Shakespeare-t, hanem hínárba csalták; onnan menekült vissza világtalan atyjához, a kötelesség nehéz útjára. Shakespeare útja el az övétől, Londonba, a színházhoz: menekülés volt

tévelygések és nélkülözések közül; Arany útja a színháztól, Szigetről vissza Szalontára, az övéihez: szintén menekülés volt, de a tévelygések közül a mindennapiság szürke nyugalmaiba. A művészi képzelet tündérvára összeomlott szemei előtt s a romok közül a lelkiismeret kígyói bújtak elő; ezek elől menekült. Bármily keserves csalódás tüskéjét hordozhatta szívében: mindig uralkodó erkölcsi érzése bizonyára föl-földerítette, hogy a kötelességnek erre az útjára eljutott. Azután ez úton, nehéz és szegényes lekötöttségében, minden reménységének ellenére, szinte észrevétlenül, egyszerre csak elérkezik teljes belső felszabadulásához. A múzsa csókját, Petőfi kezeszorítását érzi. Ki hitte volna ezt? Hát nem szép, nem igaz, nem szeretni való-e ez az élet, nem az-e, a minnek ragyogó képzeletünk testi? A nemzeti élet levegője is, melyet a múlt század negyvenes éveiben beszí, tele reménnyel és bizodalommal a jövőben. Lelkének ezt az uralkodó hangulatát értető művészettel festi a *Télben*, melyet mintegy vezérhangul első helyre tett kisebb költeményei között: ha a valóság tele zord és sivatag, elutasítja magától s a költészetnek örökzöld tavaszába merül. A mit beszél, hisz, akar: olyan erősen el tudja képzelni, hogy számára életvalósággá lesz. Mikor Petőfi köszöntésével «az üstökös becsap szűk lakába», verses felelete szerény boldogságának biztos hitét lehelli. Az a tiszta sugár világítja be, melynek derűje ott játszik a *Tudós macskájában*, a *Méh románczában* s Aranynek e korbeli egész költészetén; még balladája is a derült lelkesedés hangján zendül meg *Bákóczinában*. De a Shakespeare-nél emlegetett fiatal optimizmus, mint Arany világának is uralkodó mozzanata, legvilágosabban nyilatkozik meg ez évek fő mun-

kájában, *Toldiban*. Meséjének szigorú okozatosságában, biztos lélektani fejlesztésében elbájol optimizmusának tiszta és meleg naivitásával, melylyel szinte a mesékre emlékeztet. Minden csupa ifjúság, csupa erő, csupa szeretet, csupa igazság, csupa napfény; az élet viharai csak arra valók, hogy a dereknek kibontsák szárnyait, a gonoszt pedig elsöpörjék. Az irodalomtörténeti kritika mintegy a magyar demokratikus fejlődés szimbólumának szokta tekinteni a *Toldit*; azt hiszem, helyesen. De nem nyilatkozik-e meg benne valami ennél is subjectivebb: valami Aranynak magának erőérzetéből, már meg is indult diadalútja reményeiből? *Toldi estéje* is a forradalom előtt készült; de nem csendül-e meg gyöngéd humorában, melylyel a kortól elmaradó hős öreget sírjába kíséri, valami fiatalos kedvtelés hangja az idők feltarthatatlan és kíméletlen haladásában?

Azonban mind Shakespeare, mind Arany egére felhők gyülekeznek. Shakespeare-nek a költészettől mind mélyebbre vezetett lelke szédítő örvényekig jut, míg az életnek mind tágabb és tágabb forgatagaiiba merülése megrendítő sorsfordulatokat és végzetes csapásokat láttat és éreztet vele: nemzete és a világ sorsának szédítő fordulatát a győzhetetlen armada pusztulásában; baráti pártfogóinak véres bukását a hatalom legfelsőbb polczáról; egyetlen fiának és atyjának elvesztését. Ez az idő az, melyről Hallam írja: «Úgy látszik, volt egy korszak Shakespeare életében, mikor szíve megnehezedett és megbetegült s meg is hasonlott a világgal és önlelkével. Elvesztegetett órák emléke, eltékozolt és viszonzatlan érzések kínja, az emberi természet sötét oldalait illető tapasztalatok, — mindezek a nagy szellemnek legmélyébe hatottak s nemcsak *Lear* és *Timon*

koncepcióját sugallották, hanem egyetemesebb jelleggel mintegy az emberiség feddőjévé avatták.»

Bármily bizonytalanok találgatásaink e változás legmélyebb forrásaira és menetére, kétségtelen, hogy Hamlet keserűségében, melylyel életet és embereket eláraszt, vonatkozásaiban, erejében, hangjában valamely subjectiv érzés zokogását halljuk. Kétségtelen, hogy körülbelül a századok fordulóján Shakespeare és hangulata, érzésvilága árnyékot borít az életnek fantáziájában rajzó képeire s megérleli lelkében azt a világfelfogást, melyből nagy tragédiái születtek. A tragikus kor: *Julius Caesar*, *Coriolanus*, *Hamlet*, *Othello*, *Lear* és *Macbeth* kora ez. Más világ, mint a korábbi, vagy más lélekből és más szemmel nézett és látott világ. Maga a hang, melyen ez a világ szól, érezteti a változást; ha a korábbi drámáknak legerősebb tragikus accentusait összevetjük Lear bomlott átkaival s Cordelia el-síratásával, Hamlet szívtépő töprengéseivel és Timonnak szavakban tomboló kárhózatával: bizonyára érezni fogjuk már ebben a különbséget. Hát még a felfogásban! Az emberi természet, az emberi lélek mélyén titkos hatalmak rejtekeznek, melyek embervoltuknál fogva szinte ellenállhatatlanul lesznek úrrá felettünk s bűneink boszuló kísértetekkel népesítik be világunkat. Embervoltunkat lenyűgöző végzetünk s embervoltunknál fogva fölemelő felelősségérzetünk örök küzdelmének képe ez a tragédia, Goethe szavával: «az emberi végzet nyitott könyve». Ez a felelősségérzet, a mint a költő lelkéből a világ forrongó folyására átárad: a tragikus küzdelem mámorában el-elnyomva, a bukásban azután föl-fölbredve: ép oly jellemző mozzanata a shakespeare-i költészet e legmagasabb emelkedésének, mint a koráb-

binak az optimizmus. Jellemzi hőseit, jókat és gonoszokat egyaránt, a mint szikráit a sorsnak sújtó csapásai kemény valójukból kicsiholják. Hamletet szinte megkötözi, Othellónak egész csodálatos búcsúját átzokogja,. Macbethnek álmát rabolja el s Lear-nek még bomlott elméjén is át-átczikázik.

Arany lelkére ugyanez a ború nehezedik a forradalom után. Ugyanez, de forrásaiban, fejlődésében, vagy inkább beáradásában világosabban áll előttünk. Egész külső és belső élete: hazája és tűzhelye nyugalma és reményei, biztossága és épsége egyszerre pusztul óban. A nemzet ügye, igaza leverte; halhatatlan barátja, Petőfi odavan; makacs betegség kezdi gyötreni s az Ó szerény életútja elvágva s szülőföldétől búcsút venni kénytelen; utóbb leányát veszti el. Hogy gyászának érzései milyen mélyek, határozók s így egész belső világára átáradok voltak, mutatja az, hogy az mit örökre elvesztett: szülőföldét, barátját, gyermekét évtizedeken át, egészen haláláig g^jászolja. Igazán csak bujdosónak érzi magát a földi tereken. Még költészete is csalódást terem számára: a klasszikái ízlésű kritikától meg nem értett és elutasított *Nagyidai cigányok* balsikere mélyen elkeseríti.

A mint a *Télben* régi hangulatát festi, ezt az újat a *Leteszem a lantot* tolmácsolja: «nem az többé, ki volt egykor; oda van, érzi, oda van lelkének ifjúsága». Mi köszöntött helyébe? A ki tartózkodó, nyugodt, csöndes személyiségének felületesebb benyomásából következtetett, talán inkább a komor bánatba, a fájdalom melancholiájába, a lélek háborgását ellankasztó csüggedésbe merülését várta volna. De visszahatásul nem az következett, hanem mint Shakespeare-nél, a tragikus-

érzések, tragikus világfelfogás belső, önkínzó lobogása. Sorsunknak és sorsának viharai az emberi érzés világnak legfájdalmasabb, de legmélyebb és legmagasztosabb elemeit verik benne felszínre. Küzdelmünk fenséges, de urunk a végzet; végzetünk rabjai vagyunk, de küzdelmünk fensége fölemel rabságunkból.

Következik tragikus lírája, a fekete gyöngyök sora: a *Dalnok búja*, a *Fiamnak*, *Összel*, *Rákhel* és a többiek. A vilásképek is, melyek epikus képzeletében feltűnnek: az emberi erő csodáinak, de a végzet alá vetettségének képei: tragikus képek. Ilyen a *Buda halála*, a *Katalin*; így indul a *Daliás idők* s a csodálatos töredékeknek egész sora, melyeket, fájdalom, oly kevéssé méltatott irodalmunk s oly kevéssé ismer közönségünk. Mikor nemzetének vigasztalására gondol, akkor is csak a hősi halál dicsőségére téved képzelete az *Utolsó magyarban*. Még a *Nagyidai cigányok* is más-e, mint a forradalom tragédiájának szatír-drámája, a tragikai érzéstől fojtogatott szívnek kaczagó feljajdulása? Azonban Alany-nak e szomorú korabeli hangulatára s e hangulatnak legmélyebb forrására legjellemzőbb ballada-költészete, génuszának különben is legcsodásabb hajtása. A ballada formája, mely általán tragikus érzések tüzeiben alakult ki, bizonyos közvetlenséggel tolmácsolja Arany lelkét; nem szavaiban, hanem tárgyaiban és felfogásában líraibb, mint bárki másé. A leghíresebbek első «balladás éveiben», a kényuralom alatt keletkeztek s mind a nemzeti érzés keservében fogantak. *V. László* az idegen zsarnokság bukásán ujjong; *Zách Klára* a bosszújában vérszomjú hatalom mene-tekelje; *Török Bálint* egy bús köszöntés a külföld magyar rabjaihoz; *Szondi* a honfíldozat apotheosisa; a *Walesi bárdok* a szellem leigáz-

hatatlanságába vetett hitnek kürtszava. Vér és bukás mindenütt; de égreakiáltó vér s az égtől várt feltámadás, íme Arany érzés világának és költészetének tragikus korszaka, melyet csak a szenvedések hosszú éveit után, a hetvenes évek második felében követett még egy rövid, de csodálatosan termékeny búcsúkor.

Shakespeare-nek csupán egy-két színművét foglalhatjuk az ő, mindenesetre rövid búcsúkorába, mely nem is az élettől, hanem a nagy világtól és művészetétől való búcsúzásának kora volt. Sikereinek és dicsőségének úgyszólván tetőpontján egyszerre csak elszakad az irodalomtól, a színháztól, Londontól; hazaköltözik szülőföldére, stratfordi úrilakába s Avon-parti földjei közé. Elhallgat mindörökre. Nem csalódások, nem keserűség, nem kifáradás miatt; java férfikorában, szellemi erejének teljességében vau, jólétben él, koszorúkon járhat. Drámáinak utolsó csoportja: a *Cymbeline*, a *Téli rege*, *VIII. Henrik* és a *Vihar* búcsúzó korának termékei s világos tanúi és hirdetői annak a léleknek, melylyel elvonult: az *avoni hattyú* hattyúdalai.

Mint ősszel a búcsúzó madár, magasba emelkedve, friss és derült énekszóval repül boldogabb hazájába. A tragikus kor belső meghasonlása után lelkének egyensúlya helyreállt, békéje visszatért, felhői eloszlottak. Lángelméje szárnyán mind feljebb és feljebb emelkedve, egyre kisebbeknek tűnnek fel előtte az élet visszásságai, jelentéktelenebbeknek küzdelmei. Sebei is gyógyulnak; hiszen ha már egy szabad sóhaj, egy kiszökkenő könny is enyhít a mi együgyű szívünk terhén: hogyan gyógyítana a szenvedések legtökéletesebb kifejezésének remeklő ereje? Shakespeare enyhültén, békén búcsúzott a világtól, melynek rejtelseit megismerte és föltárta,

az emberektől, kiket megdicsőített és megbélyegzett, mint senki más kívülötte. Csodálatos képzetével föltárta az emberi szívnek egész világát; elmondott mindent, a mi reá bízott; munkáját elvégezte; elvonulhat, hogy mint Prosperónak «a sír legyen minden harmadik gondolata». Elmegy Warwickshire mezőire, pásztorai és nyájai közé, melyeknek csalogató képét odatette a *Téli rege* jeleneteinek sorába. Enyhület, béke, derű uralkodik benne; ezt hirdeti s Pandostónak a Greene novellás könyvében talált tragikus meséjét is drámájában jó végre juttatja.

De magának a búcsúvétel, az ő búcsúvétele hangjának is világos, félreismerhetetlen vonatkozási! szavakat ad. Prospero, hosszú számkivetése után legyőzve elleneit, úrrá levén sorsán s végre haza, Milanóba készülve, derült lélekkel veti könyvét a tengerfenékre s tőri ketté varázsbotját, melylyel az ég és föld szellemei felett uralkodott; boldog, hogy mehet s csak imádságot kér magának. Ez a *Vihar* végső akkordja. Ott van még *VIII. Henrikben* az udvartól megbukva, megalázva távozni készülő Wolsey kardinális búcsúja, úgy látszik, az utolsó szavak, melyeket Shakespeare ebben a drámában s talán egyáltalában drámáiban írt. A hatalom, fény, dicsőség polczáról távozó Wolsey, az önzésnek immár elnyomott tusai után, az élet hívságai, csábításai, visszásságai fölé emelkedésének parainesisét adja; a búcsúkor egész kis drámai csoportjának ethikai lelkét.

Arany is valami rokon hangulatba, mintegy a búcsú hangulatába jut munkásságának utolsó idejében. Jellemző vonásai feltűnő rokonságot mutatnak a shakespeare-i búcsú-drámák hangulatával; talán az a különbség még a legszembevetőbb, hogy míg Shakespeare régi

humora ezekben a színművekben elhallgat, Aranyé, egy kis melancholikus fátyol alatt tovább játszik: a *tamburás öreg úr* elmosolyodik az öreg pinczéren meg a hírlap-árul ón. A mint első korszakának lélektani tekintetben legtanulságosabb alkotása a *Toldi*, a következő a balladák, ezé az utolsóé az *Őszikék*. De mellettök a búcsú-kor hangulatára a *Toldi szerelme* is tanulságos. Összeütközése élet-halál kérdése, bonyodalma a tragikum lejtőjén sodródik s mégis a kiengesztelődés napjának melegén oldódik meg, melynek fölkeltét már a humornak előre küldött sugarai jelentik. A lényege szerint tragikus tárgy ugyanazzal a folyamattal és ugyanoda fejlődik Arany lelkében, mint a *Téli regének* eredeti meséje Shakespeare-ében.

Pályájok vége azonban külsőképen nagyon különbözik; de csak külsőképen. Arany nem teszi le a lantot, mint Shakespeare, sőt «kebeléhez szorítja, míg csak pengetheti ujjá», de a mit penget rajta, az épen úgy búcsú a világtól és az élettől, mint Shakespeare utolsó darabjai. Verseit csak a kapsos könyv titkának szánta, nem a világ elé, melytől elvonult; csak nem akart úgy meghalni, mint «a koldus, ki semmit sem hagyhatott». Ó is «menni készül», «útja van», neki is minden harmadik gondolata a sír; de a sírnak nem félelme, nem borzalma, csak nyugodalma. Különben az *Őszikék*, e bájos költemények lelke, azaz költőjüknek bennük megszólaló lelke: az élet értékeinek megfogyatkozása és megtisztulása, a szeretetnek enyhe melege, az emlékezés fényhomálya, a megbocsátás édes melancholiája, a sebek takargatása és a vágyak elnémulása: mindez a nagy lelkek megtalált békéje. Shakespeare ezt a békét a nagyvilág örömeinek, sikereinek dicsőségének verőfényében,

Arany a szenvedések árnyékában találta meg; de az avoni fűzfák s a margitszigeti tölgyek alatt széttekintő szemek egy érzésvilágot tükröztek: a már nem boldogító remények és a már nem fájó csalódások békéjét. Shakespeare a legnagyobbat akarta és érte el, nem volt mit várnia többé. Arany szerény ábrándjait mindörökre szertefujta sorsa; neki sem volt mit várnia s föléje emelkedett sorsának. A *Vásárban*, az *Ártatlan dacz*, a *Pesti liget*, az *Epilogus* és a többiek elmondják, milyen kevés volt az, a mit ez a nagy és szerény szív sorsától kívánt. Ő is a maga Stratfordjába vágott, melynek mezei képei búcsúzó költészetében ép úgy föl-
tűnnek, mint a *Téli regében*; a stratfordi pásztoréletnek Shakespeare-t hazahívogató képei, a mint London zajában föltetszenek a költő előtt, nem juttatják-e azonnal eszünkbe a pesti vásár «gyékényes, abrincsos alföldi szekerét», melynek láttára Aranynak «holtig sajtó szíve tüzetesebben vér». Hazavágott ő is, de nem¹ nagyúri kastélyba, hanem csak az «Isten kőmivesitől rakott fecskefalak» közé. «Egy kis független nyugalomra vágott, melyben megfoghat a dal; zöld lomb árnyán csöndes fészekre, hova múzsáját elvárhatná.» Sorsa megtagadta; de múzsája kárpótlásul hívebben kitarzott a szegény, kór öreg mellett, mint valaha. Szívébe azt az édes, nagy, szent, azt a shakespeare-i főlemelkedést sugallotta, melynek magasában ezek a búcsúköltemények születtek. A főlemelkedést addig, hova Prospero utal: a hit magasságáig; a *Honnan és Tuvá-ban* mintha távoli, fenséges visszhangja zendülne meg a hamleti nagy monológnak, melynek diszonanciái a távolban meg is oldódtak. A mit egykor, sötét napokban, *fiának* kötött szívére: a búcsúzó agg költő lel-

kében megfogán; akkor szorongó szívéből gyötrő sóhajtással szakadt föl a vágy: bár épen élne benne viaszul a hite: most meg nem tagadja, a miért annyi oltár lángolt, a mit Szionon a, zsoltár zengett, hogy «az élet újra éled s lesz dicsőebb folytatása».

Az emberi szív és az élet disszonanciáinak ez a, föl-emelkedő bölcseségben és alászálló szeretetben megoldódása: ez mind a két nagy lélek búcsú-hangulata. Ez forrongó érzés világunknak újra megtalált harmóniája, mely Shakespeare-nél egyszerre elpattan, Aranynál csöndesen elhalkul, elhal. Lelki életük idáig szinte párhuzamos fejlődésben fut, melynek változásait, legfeltűnőbb mozzanatait néhány rövid vonással törekedtem vázolni költészetök lelkében és lelkök költészetében. Fölületesebb szemléletre az a hamarkész benyomásunk ébredhetne, hogy ez a fejlődés csak az ifjúságnak, a csapások sújtotta férfikornak és az öregségnek egyetemes jelensége, általános párhuzamossága. De figyelmesebben és élesebben tekintvén bele, könnyen beláthatjuk, hogy a kapcsolat ennél sokkal szorosabb. Jókainak is megvolt csapások sújtotta férfi-kora, Aranyéval közös balvégzete; de optimizmusa s ebben kristályosodó eszményisége mindvégig uralkodó vonása maradt költői világfelfogásának. Keménynek is megvolt a fiatal-sága; de költészete már lelkének tragikus árnyékában született s ennek komorságában maradt haláláig. Shakespeare és Arany nem is csupán a fejlődésnek bizonyos közös teljességében mutatkoznak egymás mellett, hanem optimizmusuknak, tragikumuknak és engesztelődésüknek költői sajátos jellemére nézve is, melynek legfeltűnőbb vonásaira igyekeztem rámutatni.

Hogy együtt szóljak róluk: arra nemcsak a kapcsó-

latnak magának lélektani érdekessége és tanulságos volta hitt föl; nem is csak centenáriumaiknak közelgő találkozása. Gondolatokat és szavakat kerestem a mi magyar lelkünk, magyar műveltségünk, magyar történetünk egyik legnemesebb és legtisztább hangjának, melyet balsors, ármány, gyűlölködés el-elnyomhatnak, de ki nem ölhetnek lelkünkéből.

íme ma is, mikor a magunk jogaiért, műveltségéért, jövőjéért küzdünk, mikor immár esztendők óta hősileg álljuk a vértanúságot barbárnak csúfolt magyarságunkért: ma is tisztelettel tekintünk föl az emberiség közös ideáljaihoz és nagy hirdetőihez, kiknek lelkét, munkáját századokon át vérünkkel szolgáltuk. Ezek sorában, a magunk egyik legfényesebb géniuszának útmutatásával, ahhoz, a ki az idegen nagy szellemek között talán legközelebb áll hozzánk s a legnagyobb befolyással volt költői fejlődésünkre. A németeken kívül, az összes idegen nemzetek között, mi magyarok voltunk azok, a kik mindig legjobban megbecsültük, mert legjobban megértettük; szellemének, költői világának bizonyos mozzanatait és vonatkozásait, inkább csak a szívünkkel, talán a németeknél is jobban. Históriáinak lüktető lelkét, tragédiáinak nagy és mély borulatait, ideáljait és áldozatait nemzeti lelkünkkel is értettük és éreztük. Valósággal volt-e és van-e nemzet a világon, melynek szívébe a miénknél mélyebben hatnának ma is Shakespeare-nek Wolseyval elmondott búcsútanácsai:

Czélod, melyért vívsz, mindig a honé,
Az Istené s jogé legyen.

Ezzel megnyitom a Kisfaludy-Társaságnak mai, hetvenedik ünnepi közülnését.

ARANY.¹

Fenséges királyi herczeg úr! Tisztelt ünneplő közönség!

Társaságunk mai ünnepi ülését Arany János emlékének szenteli, kinek földi útja kezdetétől néhány hét múlva betelik a századik esztendő. Koszorús alakja mintegy e század magyar történetéből emelkedik ma elénk. És «milyen történetből, melyben a fény szomszédja a homálynak!» Elejének nehéz, ólmos felhői közül, majd a szürkület derengéséből s az egyre erősödő hajnalfényből, azután a vészes, viharos villámjárásból, utána a kétségbeejtő vak éjtszakából, később ismét felderült dologtevő napunk világosságából, ma meg egész láthatárunkat elborító sötét felhők alól: Arany János emléke tiszta fényében, olthatatlan erejében, világító ragyogásában tündöklük elénk.

Ez az emlék nemcsak legméltóbb büszkesége a Kisfalud-Társaságnak, melytől a költő első és utolsó koszorúját kapta, hanem szellemi életünk egész történetének, egész magyar műveltségünknek egyik legnagyobb dicsősége. Lelkében élt és ajkán megszólalt századának lelke, nem is csupán az, hanem úgyszólván minden századaink lelke, az örök magyar lélek. A lángelmének egyik ismertető bélyege, hogy lángján a különböző hagyományok összeolvadnak és újjá születnek, így olvasztotta egybe az első nagy magyar költői géniusz, Balassi Bálint a népi és a tudós, a vallásos és a

¹ Elnöki megnyitó beszéd a Kisfalud-Társaság ünnepélyes közülésén, 1917 febr. 11-én.

katonai eszményt. Így Zrínyi Miklós a renaissance-t és az antireformációt, a históriás éneket és az eposzt, a vallásos és a hazafias költészetet. Így Vörösmarty, nyelvében Zrínyit és Kazinczyt, alakjaiban és szellemében a klasszikust és romantikust. Így Arany is, csak hogy minden elődjénél messzebb-hatóan. Magába olvasztja s újjá alkotja mindazt a költészetet, tartalmi és alaki elemei szerint, a mi a magyar lélekből, ezt jellemzően, ezer év óta fakadt: a pogány mythost és a keresztyén legendát, a csúfondáros pasquilt és a hazafiúi ódát, a históriás éneket és a balladát, a népdalt és a népmesét, a hősi és a lovagi eposzt. Mind e hagyományokat a maga, kiváltkép alakító és kifejező, művészi adományával a költői művészetnek legfelső szintjére emeli. A leggyökeresebb magyar nyelv nála a leghajlékonyabbá és legzengőbbé fejlődik; a legnépiesebb formák a legváltozatosabb és legművészebb alakulásra lesznek képesek; a legegyszerűbb magyar gondolkodás felszárnyal a legmagasabb régiókba.

Így a magyar lélek benne és általa felmagasztalva és felmagasztosulva érzi magát, s a Petőfi halálát követő évtizedek nemzedékei egy szívvel-lélekkel elsőnek érezték és vallották a lesújtott haza, a «széltől összevissza tépett, holt bereknek» énekesi közt. Mikor a magyar lantnak nemes és tiszta szava, az idegenség századai után, újra érdemmé lett a magyar király szemében; mikor boldogult királyunk, koronázásának öröme s az új szellem sugallat amely a félszázad előtti magyar élet kiválóságait kitüntette: a költészetünknek szánt koszorút Aranynak nyújtotta. Ezt a kitüntetést mindenki, az egész nemzet egyhangú örömmel fogadta és szentesítette. Azt hiszem, nem volt ebben a hazában

senki, sem kritikus, sem olvasó, a ki a forradalomra következett három évtized költői irodalmában Arany primátusát készen és büszkén ne vallotta volna. Mind vallottuk, fel egészen addig a fejedelmi magyar családig, mely tündérszigetén az agg költőt gyöngéd szeretettel vette körül, a «tölgyek alatt» művészi emléket állított neki s íme ma is elküldte közénk fenséges ifjú sarját, hogy a harczmező után itt a kegyelet oltárán is áldozzon magyar eszményének. Mind, mind egyező s egyre áhítatosabb tisztelettel gondoltunk és néztünk Aranyra, kinek lelkéből a magyarság költői lángja, legmélyebb és legtisztább tüzével ragyogott szemünkbe. És bizonyára ő volt máig az utolsó költőink között, kinek ez az egyhangú nemzeti hódolat, az elsőségnek ez a kész és osztatlan elismerése életében osztályrészéül jutott.

Ez a tisztesség, egy-egy kor költői primátusának fénye előtte is csak kevés költőnk pályáját ragyogta be. A dolog természete szerint itt elsősorban nem az időnek úgynevezett döntéséről, nem későbbi értékelésről van szó, hanem tényekről, és kétségtelen történeti adatok tanúságával irodalmunknak egész életfolyamában alig jelölhetjük meg Aranynak hatnál több elődjét. Az első Balassi Bálint, kinek verseivel rontottak harczba a katonák, járták az erdők kietlenéit a bujdosók és udvaroltak «virágaiknak» a leventék. Gyöngyösi Istvánt egy egész század elsőnek nézte és hirdette nemcsak kortársai, hanem minden magyar költő között, «kihez hasonlót magyar anya még nem szült». Néhány rövid évig a magyar költészet legvígabb kacszatát és legbúsabb zokogását visszhangozta az egész ország, Csokonai Vitéz Mihályét, kit mindenki tenyerén hordott, kivéve tanárait, kritikusait és sorsát. Kisfaludy Sándor égő

lírája is felgyújtotta egész nemzete szívét; de költői primátusát át kellett adnia annak, kiben a nagy költőnek egész ünnepi grandiozitása úgyszólván először jelent meg a nemzet szemei előtt: Vörösmarty Mihálynak. A *Szózat* énekese, a mint maga mondta, nem akart úgy meghalni, mint a nemzet első költője. Egypár rövid év, szinte csak egy nap a nemzet életében, az egünk ívén átszáguldó üstökösé, Petőfié volt. Arany előtt körülbelül ők azok, kiket kortársaik, nemzetök, hosszabb vagy rövidebb ideig, de még életök napján, első költőinek ismert és vallott.

Nemzetöket mondtam, mert nekünk olyanféle intézményünk, mint az angol poeta laureatus-i, sohasem volt. A régi angol ioculator regis-ek, Oroszlánszívű Richárd Gulielmus Peregrinusától, megmaradtak királyaik udvarában és babérkoszorúsokká lettek; a magyar ioculator regis-ek uraiktól nemzetökhöz pártoltak. Amazok Erzsébet királyné korától máig, Spensertől Bridgesig udvari költök, kiknek hosszú sorából alig maradt néhány név emlékezetben; emezek Balassitól Aranyig a nemzet koszorúsai. Nem elsőknek kinevezettek, hanem elsőknek születettek; azok, a kik legmélyebben éreztek együtt népökkal és legmélyebben éreztették vele a költészetnek vigasztaló, lelkesítő, sőt fenntartó erejét. Nem, mint az angolok, udvari költök; nem ritkán inkább «walesi bárdok».

Voltakép milyen viszonyban állottak ezek az elsőknek kiválasztott költőink nemzetökhöz és korukhoz? Úgy hiszem, ennek a kérdésnek oksági kapcsolataiban való pontos vizsgálata és lehető tisztázása nem érdektelen tanulságot nyújtana költészetünk szellemének, de nemzetünk lelki életének ismeretéhez is. Csak felületén

tekintve is a dolgot, a mint ez alkalommal tehetem, észrevehetünk bizonyos irányzó, eligazító mozzanatok. Magában az, hogy a hét költő közül négyen harczos korokban «fegyverek és vitézek» énekesei voltak: nemzeti lelkünknek egy ősi elemére utalással még .alig nyújt igazi felvilágosítást. Bizonyosnak látszik azonban, hogy mindnyájokban meg kellett lenni két feltételnek, két szárnynak, hogy a költő-elsőség magasába eljuthassanak. Ez a két szárnya meg is volt mindegyiköknek. Kétségtelenül kellett lenni bennök valaminek, a minél fogva nemzetök, közönségök megérthette, magához tartozóknak, a magáéinak érezhette őket; de kellett ezenkívül még valaminek, a minél fogva nemzetüket, közönségöket magukkal ragadhatták olyan magasba, hol kortársaik közt párjokat nem láthatták többé. Balassinál mindenesetre gondolhatunk és gondolnunk is kell költészetének és egész életfelfogásának sugallójára és színezőjére: katona kedvére; Gyöngyösinél nyelvének és nyelvünknek szeretetére és csak e szeretetből fakadhatott művészetére; Csokonainál komikumának szilaj őseréjére, Kisfaludy Sándornál érzéseinek tüzére és magyar önérzetére; Vörösmartynál nemzeti érzésének fenséges szárnyalására; Petőfinél örök ifjúságára, melyben a nemzet is a maga új erőérzetének dobogását hallotta. Világos mindnyájok részessége a közízlésben, a közszellemben, a közlélekben. De ennek a közléleknek gazdagítására és emelésére a magukéból is mindnyájan adtak valamit s épen a köznek és egyéninek ez a találkozás bennök, ez a költői erővel és művészi adomány nyál egybeolvasztása az, a mi, ha a problémát nem fejti is meg, de kétségtelenül a megoldásához vezető útra mutat.

A fényes sort hetediknek Arany zárja be. Hogyha életének halhatatlan munkáját ezekben a vonatkozásokban tekintjük: nemcsak helyzetét, holtáig megőrzött elsőségét érthetjük meg jobban, de jelentőségét is költészetünk, sőt egész szellemi életünk folyamában és ennek eredményében: nemzeti műveltségünkben. Művészetének fényes sugarait nem merem bontogatni; csak arra a két vezető eszmére utalok, melyet egész munkássága sugározat s a melyet költői primátusának örökségéül hagyott reánk. Költészetének épen ez a két mozzanata az, mely ép úgy magyarázza elsőségét a maga korában, mint jelentőségét minden korokra.

Egyik az, hogy a *Toldival*, a *Buda halálával* és a történeti balladákkal, mikor világukat egy-egy finom és titkos szállal korának előretörő, élet-halálharczát vívó és gyászában nyögő magyar lelkéhez fűzi: újra ébreszti szunnyadó történeti érzésünket. Ébreszti csodálatos megelevenítő művészetével is. Ez az érzés, mely nemzeti életünk egységének, szellemi folytonosságának őrizője: Vörösmarty historizmusának elhangzásával s Széchenyinek és Petőfinek a jövőbe merülő szellemével mind jobban elhalkult. A nemzeti reformok és a forradalom korában csak a jövőt akartuk, a jövőt láttuk, a jövőben éltünk s mikor úgy látszott, hogy ez a jövő a világosi síkon eltemetkezett, egyszerre semmink sem maradt. Arany költészete és a történetírás mutatnak újra a múltra, melyből új élet támadhat. A történetírás, mikor «a múltat hatalmunk egyik elemének» hirdeti, a történeti tudatot táplálja s a benne rejlő tanulságokkal oktat. De hogy a zsibbadt lélek ez iránt a tudat iránt és tanulságai iránt fogékonynyá elevenedjék: ahhoz érzés kell, történeti érzés, melynek tüzén a lelkünkbe

fogadott múlt hatékony, eleven erővé izzék. Ez a magyar történeti érzés Arany történeti költészetével születik újjá, de nem is csak a történetivel, hanem az egészszel, mely az ezer éves magyar szívnek minden dobbanását visszhangozza s minden szavát megzendíti. Íme az az eszme, mely Aranyt a magyar közlélekhez fűzi, koráéhoz és a jövő korokéhoz: *hűség magunkhoz*.

Ennek szelleme hatja át egész költészetét. Ez vezeti a magyar néphez, melyen a századok változásai legkevesebbet változtattak, hogy szinte *élő őszünknek* mondhatnók. Első ihletét népünk lelkéből veszi s munkájának képeré szíve még agg-korában is «tüzesebben vér». Talán ódáit kivéve, nincs Arany költészetének olyan ága, mely nem a magyar népszellemből csírázott volna. De másik szárnyán, a maga lelkének szárnyán, tanulmányainak, érzésének, képzeletének szárnyán hova emelkedik ez a népies! Látókörében kitégülni, távlataiban megvilágosodik, hangjában megnemesedik, zenéjében megtisztul, alakításában megerősödik, látásában megélesedik, képeiben meggazdagszik, eszméiben elmélyül, értékében az emberiség költői művészetének legmagasabb régióiba jut. Igenis, a mi népünk szelleme Arany szelleme által, hirdelve, hogy erejében, igazságában, szépségében minden fejlődésre, haladásra, emelkedésre, eszmei útra képes és kész. Van-e biztatóbb, lélekemelőbb tanulság költészetünknek egész történetében ennél, hogy: maradjunk hívek magunkhoz, de *hívek a haladékony időhöz* is s a koszorú készen vár. Magyarok voltunk, magyarok vagyunk és magyarok akarunk maradni; lelkünknek ősi erejében képesek és készek ez emberi műveltség szolgálatára. Ezt ma határainkon kardok csattogása és ágyúk dörgése hirdeti. Az ágyúk el fognak

némulni; de Arany János halhatatlan szava nem hangzik el.

A százados évforduló megindulásával fogadjuk ma lelkünkbe ezeket az eszméket itt, a Kisfaludy-Társaságban, Arany költői pályájának bölcsejében. Költészete legyen ez intézet körén messze túl, az egész nemzetnek ne csak gyönyörűsége, hanem mestere is. Az ő nagy emlékezete pedig áldott a magyar századoknak végeiglen.

ZRÍNYI SZAVA.¹

Tisztelt hallgatóim!

Ezzel az esztendővel viradt ránk Zrinyi Miklós születésének háromszázados évfordulója, az első, melyen nemzetünk megemlékszik erről a hőszáról. A mull százados évfordulók emlékezés nélkül múltak el; az első: 1718, a nemzetet a szatmári béke utáni kimerültség kábulatában érte; a második: 1818, Ferencz császár elnyomásának aléltságában köszöntött ránk. De ma, a harmadik százados forduló évében, ha reng is a föld alattunk és viharzik is az ég felettünk, mégis csak más idők járnak. A magyar nemzeti érzés, mely Zrinyi tetteiben és szavaiban oly hatalmas áradattal zúg, egy század küzdelmeiben, szenvedéseiben és dicsőségében megedződött; a magyar erő, melyben oly rendületlenül bízott, de a melyet kétségbeesve hiába költögetett, ma «ez világot fegyverrel nyargalja»; munkánkkal ezt az új, magyar Magyarországot, melyért írt és beszélt, túrt és harczolt, élt és meghalt, szilárdan megalapozni

¹ Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaság ünnepélyes közülésén, 1918 febr. 10-én.

törekszünk. Közéletünknek mindezek a mozzanatai ma hozzá vezetnek minden jobb emlékezéshez, hozzá, kit, történetét és írásait olvasván, szinte vezérünknek érzünk, mint Coligny-nak azok a francia tisztjei, kik a gotthárdi diadalt, melyben nem volt jelen, az ő vezető és lelkesítő szellemének tulajdonították. A Kisfaludy-Társaság íme elsőnek gyűjtja meg a hálás emlékezés fáklyáját: hírét nemcsak «rettenetes bajvívó szabályával, hanem pennájával is kereste», mindezt leg hatalmasabb hősi eposzunknak koszorús költője ő. Élete és nagy költeménye egyaránt beszövedik a magyar nemzet tragikus életfolyamába. A «régiekről emlékeznek», példájokat követve s emlékezetüket dicsőítve, mikor a jelenben nem telhetett kedve. Érdekes és egyszerű tanulságos, hogy, honfoglalási mondánknak legrégebb verses feldolgozásától kezdve a mohácsi vész idején, nagy hős költeményeink mind sötét, borús időkben keletkeznek. Olyan időkben, mikor minden eposznak közös lelkéből, az elszánt és megszentelt emberi erő mindenhatóságának sugallatával kell biztatón szólanunk csüggedő vagy süllyedt nemzetünkhöz. Vörösmarty *Zalánja* akkor született, mikor a «tehetetlen kor jött el s régi dicsőségünk az éji homályban kését»; Arany *Buda halála* is «szomorú tallóján ősi hírnevünknek», akkor, mikor a kimerült és csüggedt nemzet már már elvesztette hitét a jövőben. Nagy elődjök, a *Zrinyiász* is ilyen végzetesen komor napokból való. Költője az 1649-iki országgyűlést követő télen írja, az után az országgyűlés után, melyen a rendek a végvárak terhéért szabadulni kívánván, ellátásukat egészen a királyra bízzák s ezzel a nemzeti életnek úgyszólván legfőbb erejéről, a hadseregről lemondanak. A költői

képzületnek s a nemzeti életnek ebben a jellemzően magyar összekapcsolódásában, az első két tárogatónak hívó szavára megjelentek a szabadítók: Vörösmartyéra Széchenyi, Aranyéra Deák. Zrínyi maga volt küldve a nemzetszabadító feladatra is, melyet költeménye idéz; de az ő tragikus végzete és a mi tragikus végzetünk neki gáncsot vetett és elejtette. Vörösmarty és Arany tárogatója, a mint utolsó verssoruk elhangzik, mintha a nemzeti élet mezején győzelmi énekbe olvadna, Zrínyié gyászzenébe. Nemzete nem értette meg áldozatra, egyetértésre hívó szövegét; királyában pedig csak bizalmatlan és féltékeny gyanút ébresztett nagysága. Ez a sötét végzet majdnem két századra határozott Magyarország sorsáról. De hiszen az emberi nagyságot igaz értékében a tragikai küzdelem és szenvedés tüze ragyogtatja: ennek glóriájában látjuk és fogjuk látni mindenkör Zrínyi Miklóst, a «hétszer szentelt vitézt», kit egykorú gyászéneke Isten után a magyarság egyetlen bizodalmanak mond s hármassal jajjal sirat el.

Tragikumának gyökere nem mint római költőtársáé, az ovidiusi *carmen et error* volt, hanem a *carmen et virtus*. Mert élete és ábrándjai, tettei és versei elejétől végig egyetlen érzést, egyetlen gondolatot, egyetlen akaratot tolmácsolnak: felszabadítani a magyar földet, de a magyarsággal és a magyarságnak szabadítani föl; régi, igaz, hősi, áldozatra kész magyarságunkkal nyerni meg Isten kegyelmét és az ő kegyelmével vívni vissza hazánkat. Ezt a nagy, istenfélő és hősi lelket maga jellemzi legmegragadóbban azzal a híres strófájával, mely mintha erős, gyászos hollószárnyakon emelkednék fölfelé:

Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó,
 Óram tisztességes csak légyen utolsó
 Akár farkas, akár emésszen meg holló:
 Mindenütt felyül ég, a föld lészen alsó.

Mindegy: csak az égből Isten szeme nézzen rá és hazájának földje nyugtassa. Erőszakos szórend és rossz rímek mennyire elenyésznek a mély érzés kitörésének megrázó hatásában! Mintha kard-csattogást hallanánk ezekben a sorokban rímek csengése helyett, mintha magát egy hősi szívnek dobogását szavak rithmusa helyett.

A mint ez a magától jellemzett lélek, életének egész fenséges útján, a magyar léleknek eszményi példája, úgy a *Zrinyiász* egyik leghatalmasabb megnyilvánulása a magyar költői erőnek, mely legmagasztosabb sugalmait mindig a nemzet szívéből vette. A magyar költői szellem és költői szó vele köszönt be igazában a világköltészet világába. Nem némely motívumainak és képeinek a latin és olasz költészetből, Vergilből és Tassóból kölcsönzésével, ezekkel az akkoriba divatos kötelékekkel és ékítményekkel; hanem saját magának eredeti nagyságával, elragadó fenségével és művészi értékével. Valóban alig találunk a *Zrinyiásznál* beszédesebb és meggyőzőbb példát arra, hogy a részleges, helyi átvételek milyen kevéssé jellemzők, milyen jelentéktelenek lehetnek valamely mű egészének benyomására, jelentőségére, sőt eredetiségére nézve. Az eposz valója: conceptiója, képzetköre, irányzata, lélekrajza, hangulata. Mindez pedig a *Zrinyiászban* Zrínyinek nagyító, egeket látó képzeletéből, nemzeteért égő és vérző szívéből s hősi életének dicső emlékeiből való, nem az *Aeneisből* és nem a *Megszabadított Jeruzsálemből*. A mint formai

kerekségre és zártságra, úgy a képzelet szárnyalásának és a szívek fölemelkedésének fenségére, a mint komor, magával ragadó erőre, úgy alakjainak és képeinek valóságosságára: annak az Ő korában egész nyugaton virágzó költői iskolának, melyhez tartozik, az antireformáció epikájának élére emelkedik. A németek tudákos krónikás stíljével szemben az ő szabad költői leleménye, ennek az olaszoknál csillogó szeszélyes csapongásával szemközt az ő szent magasztossága. Tasso édes bájra bizonyára messze meghaladja; de sem fenségben, sem jellemző erőben, sem hangulatának igaz erejében nem éri el. Igaz, nyelve, verselése szinte úgy áll antik és olasz mintáihoz, mint középkori himnuszaink állanak zengő latin eredetijeikhez; de ezek a kemény szavak, ezek a nehézkes sorok, ezek a darabos versek a nemzet büneiért életével fizető szigeti hős alakjának és sorsának tolmácsolásában úgy hatnak ránk, mintha mozaik-kövek lennének, melyekből kirakva valamely középkori bazilikánk porta triumphalis-áról egy vértanúnak óriás alakja tekintene reánk. És hozzá: az emberi léleknek igazságában, az életnek hűségében.

A költő Zrinyi minden nyugoti költőtársánál jobban ismerte a keleti embert; egész életében közöttük forgott, velők hadakozott; minden tanácsát és tervét arra alapította, minden prózai és verses sorában bizonyosságát adja, mennyire ismeri őket; búcsúzkodik hős bajtársaktól, kik oldalán hullottak el; s mint nagy őse, ő is térdelt a feszület előtt és felajánlotta életét Istenének, hazájáért. Így a valóságosság, az élmény a szívnek és képzeletnek ideális lendületével bensőbb kapcsolatba irodalmunk egész történetében nem jutott, mint a milyenben Zrinyi eposza mutatja. A lelki szemeknek

megnyilatkozott ég leszáll a földre s a testi szemével látott magyar föld fölemelkedik az égbe. Sőt talán többet is mondhatnánk. A *Divina Commediát* kivéve aligha van műeposz az egész világeköltészetben, mely a fantáziát oly magasztosságban s a korabeli élet alakjait és képeit oly hűséggel szőné egybe, mint a *Szigeti veszedelem*. Dante a körülötte dúló guelf és ghibellin harczok képeit és alakjait vetíti a mennynek és pokolnak sötét és vakító tükrére; Zrínyi a török háborúk Magyarországnak jeleneteit, hőseit és áldozatait. Az ő nagy alkotásaiban is, mint a hogy Dantéről szokták mondani: «ég és föld munkált közre», hogy a tisztító tűzben senyvedő magyarságnak a maga erényeivel megváltatását példázza.

De ha így kifejezte versében Zrínyi magának, nemzetének és korának lelkét, voltaképen mi az a, szívének és elméjének legmélyéből fakadó szó, melyet ahhoz a korhoz intéz? Sőt eposzáról azt tartván, hogy «idő, tűz el nem bonthatja, ég haragja, vas el nem ronthatja, nagy ellenség, irigység nem árthat neki »: mi az, a szó, a mit minden magyar korokhoz, a mienkhez is intéz? A lángelmének egyik közös bélyege, hogy rendszerint egy-egy nagy igazságra emelkednek, egy gondolatra, mely egész valójukon uralkodik s életökben és műveikben az eredetiség erejével nyilatkozik meg. Zrínyi életében, költészetében, politikai és hadtudományi munkáiban van-e ilyen nagy, közös, mindent átható, mindenben uralkodó gondolat, és mi az?

Zrínyi Magyarországnak egyik legnagyobb birtokosa, vezetésre leghivatottabb államférfia, leghíresebb hadvezére és költője, s katolikus egyházának legbuzgóbb fia. Mindezekben az életkörökben, melyekbe született

és fölemelkedett, eszmények lebegnek előtte: a politikus és katona, a hívő és költő ideáljai, melyeket irataiban példákkal magyaráz, legsűrűbben Hunyadi János és Mátyás király, a szigeti Zrinyi és Bethlen Gábor példáival. Hogy helyezkednek már most el, miféle viszonyba kerülnek egymással ezek az ideálok Zrinyi lelkében, a mint pályájából és munkáiból kiismerhetjük? A klasszikusokból és Macchiavelliből merített katonai tanultságát a magyar Ősi lélek s a török harczmód természetéhez képest alakítja át; hitbuzgóságát a nemzeti egységnek kategorikus imperativusához képest türelemmel és méltányossággal mérsékli, akár Pázmánynyal szemben is; politikai csalódásait és méltatlan mellőzéseit szinte hihetetlen türelemmel viseli, hogy sohase kelljen lemondania a hazájért való munkáról; vagyonát csak azért becsüli, hogy seregtartásra, várépítésre, foglyok váltságára, közre áldozhatja. így alakulnak, fejlődnek, szövődnek egygyé és alkalmassá tudomány és képzelet, < anyagi és szellemi erő, hit és művészet, minden törekvése és minden eszménye egy nagy célnak, a haza felszabadításának szolgálatára. így kell összhangba rendezkednie, egyetemes erővé szervezkednie egyetemes céljainak érdekében minden életkörünek minden igyekezetének, minden ideáljának.

Ez az ő nagy igazsága. Megalázott nemzetének és széttépett hazájának láttán inkább a maga lánglelke tanította rá, mint korának viszonyai és példája. Az a világ, melyben élt és növekedett, inkább az ellenkezőjét hirdette. Mióta nevelőanyjának áldott karjai közül nőtt, bármerre tekintett, csak egyenlenséget, vizálgodást, ármányt látott maga körül. Még Magyarország történetében, a *viszályok történetében* is éppen ezt az időt

jellemzően a *viszályok korának* lehetne elneveznünk. A királyi tekintély ereje és a nemzeti érzés ereje nem tudnak egymásra találni; érdekeik különbözősét, olykor ellentétességét csak leplezgetik, míg időről-időre nyílt harcra nem keverednek. Az ádáz felekezeti gyűlölség tüze és füstje a harminczéves háború csatatairól hazánkat is elborítja. A hadi életben régi és új rendszerek, a zaklató és várakozó harcmód szenvedélyes versenye egyéni féltékenységből szinte nemzeti gyűlölködésbe csap át. A politikai életet fenekestől felforgatják ugyanezeknek a szembenálló érdekeknek, de talán még inkább a személyes motívumoknak: irigységnek; hiúságnak, kapzsiságnak, bosszúnak, haragnak, féltékenységnek titkos és nyílt dulakodásai. Az irodalom is harcias szenvedélylyel tüzei és sorakoztatja egymás ellenében azokat, kik a maguk és a haza üdvösségét a régi vagy az új hittől, a némettől vagy a töröktől várják. Várjuk az Istentől, a ki mindnyájunk Istene s várjuk magunktól! — hangzik ennek a felfordult világnak rossz iskolájából Zrínyi süvöltője. Nemcsak azt hirdeti, először és világosan, hogy: a haza minden előtt; hanem azt is, hogy: mindent a hazáért és a hazának.

Ez az Ő fenséges, halhatatlan szava nem hangzott el végképp a pusztában: ma is hangzik hozzánk. Nemcsak a hangot halljuk három század távolából, hanem mintha sasszemének vesébe látó pillantását éreznők ezen a mi mai magyar világunkon. Ezen a veszedelemmel, visszavonással, önzéssel tele világunkon, mely, mérhetetlen haladásának ellenére, talán távolabb van a nagy közös cél sugallta szent harmóniától, mint a mennyire az ő világa volt. A veszedelem nem kisebb. Zrínyi Magyarországának átkát, a török jármot, azzal az erős

magyar karral, mely ma hősileg vívja harcát szemben a fél világgal, talán fel lehetett volna oldani; a mi méltó nemzeti életünk kivívására és biztosítására ez a kar már nem elegendő. Vége a Zrínyi babonájának, hogy: a borostyánfa megvédelmez a mennykőcsapástól. Zrínyi Magyarországa csak három részre volt szakadva, a mi Magyarországunkat álnok és hazug izgatás keltette szenvedélyek még több darabra szaggatták, ha egyelőre nem is a térképen, de a lelkekben. Maga magyarságunk is szenvedélyes visszavonással és rövidlátó torzsalkodással csúfolja meg azt a harmóniát, melyet Zrínyi szava követel: az ember jogok és nemzet - jogok harmóniáját, mely Széchenyi óta, innen-onnan száz éve reformkorunk csodálatos fejlődését irányozta és áthatotta. Ez az egyezés emberjogaink és nemzeti jogaink közt, multunk tanulságai és jövőnk törekvései közt, a köznek ereje és virágzása s az egyén szabadsága és boldogulása között: csak ez az egyesség lehet ma, mint egykor a szigeti Zrínyi áldozata volt, nemzeti váltáságunk. Ezt fogadja magába és hirdesse minden magyar elme és magyar szív; ezt irodalmunk, ha nem szólhat is a *Zrínyiász* fenséges ormáról, de szóljon legalább igaz és lelkes magyar szívéből. Zrínyi Miklós ünnepét, azt hiszem, meg fogjuk ülni mindenütt széles e hazában, mint 1859-ben megölték atyáink a magyar szellemi élet első szervezőjének s az újkori magyar erő egyik alapvetőjének, Kazinczy Ferencznek napját. Tudjuk, hogy ezek az irodalmi Kazinczy-ünnepek rázták fel a kényuralom végén új bizodalomra és küzdelemre nemzetünket s közéletünk új, derűsebb korszakának megnyitói voltak. Mintha mai viszonyaink között a mi ez idei ünnepeinknek is,

melyeken bizonyára mindenütt fel fog hangzani Zrínyi szava, ilyen nagy feladat jutna nemzeti életünkben. Szálljunk magunkba, fogadjuk szívünkbe és kövessük szavát. Talán nemzetünk és magyar kultúránk jövőjét mentjük meg vele s a nagy «őrállónak és vigyázónak», ki mintegy sírjából kiemelkedve most is «megjelenti a veszedelmet», kiengeszteljük három százados tragikumát.

Ezzel megnyitom a Kisfaludy-Társaságnak hetvenkettedik ünnepi közülését.

IRODALMUNK ÉS JÖVŐNK.¹

Tisztelt hallgatóink!

Két éve már, két hosszú, szomorú, borzalmas éve mikor utolszor szót emelhattunk erről a helyről. Akkor a költő Zrínyi Miklós szellemét idéztük, születésének háromszázados évfordulóján. Nemzeti érzésünknek, hősi áldozatkészségünknek, ősi katonai erényeinknek, melyeket a «vezér-költő» hasztalan ébresztgetett, a háború vérvizatarai között az egész világ csodálta feltámadását hirdethettük. Azt hittük, hogy ha Zrínyi feltámadna: megengesztelnek érezné tragikai végzetét. Ez az ő tragikai végzete, a nagyságnak hasztalan áldozata, azóta rácsapott mi egész magyar nemzetünkre. Legelőször a Nagyot sújtotta le, társunkat, büszkeségünket, reményünket, kit ma két éve még itt láttunk oldalunkon s kire akkor képzeletünk és érzésünk, szinte félelmes titokzatossággal is egyértelműséggel, rá vonatkoztatta

¹ Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaság ünnepélyes közülésén, 1920 febr. 8-án.

mindazt, a mit itt versben és prózában Zrínyi nagyságáról és balsorsáról hallottunk. A «jó szerencse», melyet a hadverő énekes oly kétségbeesve hívogatott, mintha végkép elhagyott volna bennünket s a tőle örökölt kard, melyre a «ne bánts d a magyart» vésette, eltörött volna kezünkben. Oh ha ma kelne ki sírjából, mely immár idegent ural, nemcsak régi nemzetét, de régi «honját sem lenné többé a hazában». Azóta a hálátlanságnak keblünkön melengetett fajzat a a vesztett háború sebei- ben sinylő nemzetünk testét gyilokkal, lelkét méreggel pusztította; nyomorult fosztogatók hada kihúzta utolsó párnáját feje alól; vak és ádáz győztes hatalmak országunkat darabolták föl. És mi a gyásznak tépett ruhájában és szaggatott szívével itt állunk a romokon és költögetjük a magyar lelket és keressük a magyar jövődőt és kiáltozzuk a pusztában az isteni igazságot. Hol keressük, hol találjuk meg?!

A magyar nemzetet ezer év alatt sok istencsapása látogatta, hogy a legönérzetesebb és legoptimistább költőnk, Petőfi is «Isten csodájának» mondta, «hogy még áll hazánk». Ezeknek a nehéz, sokszor kétségbeesett létharczoknak költészetünk nemcsak tolmácsa, hanem részese volt. E viszony bensőségének egyik bizonyítéka azoknak a szimbólumoknak koronkénti változása és egy-egy időszakban való általánossága, melyekkel a költészet nemzetünket példázta. Egy-egy jelkép a nemzeti érzés hevítette képzeletből fakadva s a közállapotokat kifejezve, bizonyos ideig jóformán minden költőnkön jellemzően uralkodik s újra meg újra előfordul. Még a XVIII. század nemzetietlen korának utóhangjaiban, talán Baróti Szabótól kezdve ilyen szimbóluma magyar nemzetünknek a *féregrágt a fa*, mely

áterjed aztán a Ferencz császár idejebeli ellazulás nap-
 jaiba is. Azután a reformkorral, mikor Széchenyi új
 jövőnek s a nagy világ tengerére utalja nemzetét, föl-
 merül az' ellenséges hullámoktól hányt-vetett s még
 Virág Benedektől indított *hajó* klasszikus képe. Majd a
 kor teljessége felé közeledvén, a mint a nemzet előér-
 zete, önbizalma s lealázó helyzetének fájó haragja nő:
 Petőfinek és forradalmi költőtársainak *rab oroszlánja*
 kezdi tördelni bilincseit és fenyegetni tömlöcztartóit.
 Az elnyomatás, a kényuralom idején Tompával a gólya
 száll előtérbe, a jobb hazát kereső s a szárnyaszegett
gólya, mely egész keleten, a hol roppant számban tartja
 megszállva Ephesus és Sardes romjait, a romok madara;
 a mi költészetünkben is azzá lett, a romokban heverő
 haza jelképévé. Ha ma nézünk körül, hogy mivel foly-
 tathatók a sort: talán visszatérhetnénk a belső féreg
 emésztette *fához*, — de a melybe a villám is belecsapott.
 De a honfiúi fájdalomnak ez a költői képe nem zárja
 be a sorozatot. Keservünkben életadó érzésnek, törekvő
 akaratnak kell fogannia. A féregrágta és villámsújtotta
 tölgy még él: az anyaföld még táplálja gyökereit; az
 élet nedve még átjárja a csonka törzset; — sebei ki
 fognak forrni, új sarjban újulása lesz s visszaszerzi
 ágait és ha nem magunk, gyermekeink vagy unokáink a
 régi biztossággal pihennek majd megint dús lombátora
 alatt. Hinnünk kell a feltámadásban, a megváltásban,
 a megváltó és feltámasztó nemzeti erőben és akaratban,
 minmagunkban, mivel csak ebből a hitből sarjadhat a
 jövő. Mert ha csakugyan van olyan hit, a mely hegyeket
 mozdít, ez csak a magunkban való hit. Bár füstölgő
 romok közt élünk, kifosztva, megrabolva ősi örökünk-
 ből, ennek a hitnek, egész valónkat és életünket betöltő

cselekvő, munkás ösztönének nem elhalnia, de meg-ingania sem szabad bennünk, mert másíthatatlan véget csak a lemondás, a kétségbeesés hozhatna ránk. Majdnem százados távolából a reform-kornak, melyben akkor a válság izgalmát érezték s a melyben ma egy rövid virágkor hajnallását látjuk, — ebből az időből hangzanak hozzánk, igen, a költői lélek jóserejével épen hozzánk intézett fenséges szavai Vörösmartynak:

Te még, oh honfi, ébren állj,
Remélni, tenni hő,
Míg a honból, kin lelked függ,
Van egy darabka kő.

Ez a cselekvő hit, ez a munkára kész optimizmus ma nem vérmérséklet, nem belátás, nem élettapasztalat kérdése, hanem egyenesen hazafiúi kötelesség, melylyel egyikünknek sem szabad alkudnia. Nem szabad elfelejtenünk, hogy az erőszak feldarabolhatja országunkat, de nemzetünk, új határainkon belül és kívül, egy és \ oszthatatlan s ez az egy és oszthatatlan magyar nemzet, a mint ezer év alatt nem egyszer, most is vissza fogja vívni a természet és népléktan törvényével a meg nem osztott Magyarországot. Szövetségesünk a természet, mely az életszükség által újra össze fog kapcsolni elszakadó testvéreinkkel. Szövetségesünk az ezer éves történet, melynek erkölcsi kötelékét semmiféle kényszer el nem szakíthatja; a győztes hatalom felfűjt göggyében és titkolt félelmében sokat tehet, de egyet soha: a multat mássá nem teheti. Szövetségesünk a magyar műveltség ereje és felsősége. Az emberek életitalát hasztalan keresték, de a nemzetekét bizton ismerjük: a nemzeti érzés és a nemzeti műveltség: ez az életital. Az egész nemzet közös érzése és közös műveltsége,

melylyel szemben, hogy hódítás, leigázás, feldarabolás mennyire tehetetlen: napjaink története is elég példával szolgál reá, hozzánk legközelebb Lengyelország, az *Élő szobor* példájával.

Ennek a nemzeti érzésnek és műveltségnek fő ápolója az irodalom. A miénknek, a magyarnak sajátlagos vonása épen annak a szolgálatnak teljessége és állandósága, melyet nemzeti közczélok irányában kifejtett és kifejt. Még művészi emelkedése is abban az arányban halad, a melyben ez a jellemző irányzata erősödik: legmagasabb fejlődését Petőfiben, Aranyban és Jókai-ban éri el. E tekintetben irodalmunk még a közöny felé sem tántorodott meg soha; a nemzet lelkének hű tolmácsa, ébresztője, fenntartója volt mindig a hadak útjának és mondájától Petőfi halhatatlanságának székelly mondájáig.

Sok százados életében legelső megtévelyedése, hűtelensége az utóbbi évtizedeknek azzal a végzetes iskolájával jelentkezett, mely műveltségében inkább fogyatékosan mint idegenül, de a kultúra léha göggyével hirdette nemzeti és erkölcsi közönyét s a melynek a lélekmételyezés terén következményeiben oly borzalmasan szomorú szerepe volt. *ABégi dicsőségünk* a reformkornak, a *Széchenyi-óda* a kiegyezés korának előhangja volt; ez a költészet a nagy nemzetrombolásé. Szembe fordul minden közösséggel: alap-motívuma az önimádnak és önmegvetésnek furcsa keveréke. Előkészítő munkája a nemzet- és erkölccstagadás uralmához, belső kapcsolata ez uralomnak sötét lelkével: minden gondolkodó előtt világos lehetett. Az olasz futurizmus művészi forradalma a régi műkincsek megsemmisítését, a muzeumok lerombolását s az emberi szellem minden

dicső emlékének elpusztítását követelte; a worpswedei német mesterek egyike egyszerre vallott szerelmet az expressionizmusnak és a kommunizmusnak.¹ A mi irodalmunk úgynevezett modernistái is a bekövetkezett véres felfordulás lelkét ébresztgették. Taktikájuk is kész veszedelem volt: a tehetségesek tehetségüknek erkölcstelenségét, a nagyobb számú tehetségtelenek pedig tehetségtelenségüket zavaros, de kongó esztetikai szólamokkal pöffeszkedve takargatták s a hiúság lépvesszejével fogták meg maguknak a félműveltek tömegét. Különösen ez a félműveltség és mázműveltség volt tenyészítő talajuk. A könnyű sikeren vérszemet kapva, egyre többet és többet mertek s az üzletre kacsintgató erkölcsi maszlagot tudásnak és igazságnak, a magyarságnak léha és harsány ócsárlását pedig, szükség esetén, nemzeti keservnek keresztelték el. így tört ez a korcs irodalom, valamely magasabb kultúrának hazug jelszavával, s a miénknek hazug beállításával, nemzeti érzésünk, törekvéseink, sőt természetünk megrontására: mikor egyenes, tiszta, természetes eszünk-járását a csillogó és üres képtelenségek tűzijátékával kápráztatta; mikor megfosztani igyekezett bennünket ideáljainktól, melyeket lelkünk őrzött s a melyek lelkünket őrizték; mikor a művészetet csak arravalónak bizonygatta, hogy leszerelje vele energiánkat; s mikor gúnyjának kénkőszagú kritikájával magyar önbizalmunkat fojtogatta. Hallottunk mi már kemó-nyebb feddő szavakat is ezeknél nemzeti hibáinkról Zrínyitől, a költőtől, Apáczaitól, az iskolamestertől és Széchenyitől, az apostoltól: de ezek keserősége az eltéphetetlen nem-

zethűségéből fakadt s épen önbizalmunk fölkeltésére irányult, A nyugoti modernisták iskolája a hűtlenség iskolája volt.

Ezt a mételyező irodalmat, szellemi mezőnknek ezt a nadragulyáját, a mit még a nagy égi és földi háború ki nem pusztított, ki kell gyomlálnunk. Folytatnunk a régi nemzetfentartó, sőt nemzetmentő irodalmat, haladva és fejlődve formákban, eszmékben, művészetben, tanulva az idegen nagyoktól, de védve, ápolva, őrizve a régi lelket, az örök magyar lelket benne. Azt a lelket, melylyel híven őrizte a magyarságot régi irodalmunk, különösen költészetünk, első dadogásától *Toldiig*. Ezzel a lélekkel szárnyalt művészileg a legmagasabbra s ezzel foglalta el és tartotta állandóan helyét nemzetünk fenntartó erői között. Mohács után a nyelv, melynek fontosságát az új egyház és az új könyvek tették tudatossá, ez az új irodalomtól ápolt nyelv fogta össze a szét-darabolt nemzetet s vetette meg szabadulásának legmélyebb alapját. Mária Terézia kegyességének lankasztó sugárzása alatt a Bessenyeitől föltámasztott irodalom kürtzavára kapott észbe a fenyegetett magyarság. Ferencz császár új Ausztriája alakulásának veszedelmei közt Kazinczy az irodalom szervezésével védekezik. Az atyáskodó zsarnokságtól szinte halálos álomba ringatott nemzetet megint költészete ébreszti föl a reform-kor hitére és munkájára; a *Himnusz* és a *Szózat* ezekből az időkből zengenek felénk. A szabadságharcz utáni rémuralom alatt a nemzet újra csak költészetéből, Aranyból, Tompából, Jókaiából meríthet vigaszt, — nem, ennél többet: bizalmat, kitartást, erőt a kiegyezésben kivívott győzelemhez..

Íme ez volt irodalmunk Magyarország múlt történe-

tében, ez lesz a jövőben is. Köntösünket megszagghattuk gyászunkban, de fejünket fel kell emelnünk. Boldogtalan sorsunk talán minden réginél nehezebb és dicsőbb feladat elé állítja ma a magyar irodalmat s állít bennünket, az irodalom munkásait. Az egész világnak ellenünk törő ereje levert, hősi küzdelmünk elbukott, a szerencse elhagyott, a gonoszság elárult bennünket: ezeréves hazánkat szagatják szét. Országunkat ám eldarabolhatják, de nemzetünket nem. A míg egyebet nem tehetünk, védenünk és erősíteniünk kell a szellemi integritást; hirdetniünk, éltetniünk, munkálniunk minden magyarnak lelki összetartozását, egységes érzését és akaratát. Ez a szellemi integritás, melynek térképe a szívekbe van írva s a melyen sem fegyvernek, sem börtönnek hatalma nincs, ez a magyar szellemi integritás vissza fogja szerezni a területit is. Csak ha ez az egynek teremtett magyar lélek ellankad, összezsugorodik, elhal: akkor boríthatunk gyászfátyolt elszakított vármegyéink czímereire; egészen addig a mieink maradnak. Ennek a léleknek és integritásának védelmére sohasem pihenő szellemi harcot fogadunk. Kisfaludy Károly nemcsak a *honvéd* szót alkotta, de halálos ágyán honvédeknek küldte fiait. Mi itt az ő fiainak érezzük magunkat; meg fogunk felelni annak, a mit sorsunk reánk bízott s velünk együtt az egész, magyar lélekből lelkezett magyar irodalom. És ha van hatalma a szellemi erőnek az anyagi felett, akkor az életmunka, melyre elhívottaknak érezzük és valljuk magunkat, ha tán nem is miáltalunk, csak utódaink által, de biztos győzelemre fog vezetni.

Bizalmat meríthetünk már a magyar lelket tolmácsoló nyelvből, melynek minden kárát egyszersmind az

emberi műveltség vallaná. Ez a nyelv, a mi anyanyelvünk, kifejező erő és hajló simulékonyság, a formák gazdagsága és a hangzás változatossága tekintetében alig találja párját. Talán több joggal mondhatjuk el, a mit Turgenyev, a nagy orosz elbeszélő, egy fenyegető válság alkalmával az orosz szóról vallott: «Azokban a napokban, mikor hazám sorsa felől kétségek és borús gondolatok nehezdednek rám, egyetlen támaszom és bizodalmam te vagy, te nagy, te hatalmas, te igaz, te szabad anyanyelvem. Ha te nem lennél, kétségbe kellene esnem az események láttára, a melyek hazámban törtennek. De az lehetetlenség, hogy ilyen nyelv ne nagy népnek adatott volna.» A mi sóhajunk szerényebb, de hitünk ép olyan erős: ah. az lehetetlen, hogy ez a nagy és szent magyar nyelv, nem ajándék, hanem az ember-szellemnek egyik legremekebb alkotása, elnémulásra legyen ítélve!

Ezt a nyelvet védjük és ez a nyelv védelmez bennünket és tőlünk elszakított magyar testvéreinket. És védnek mindazok, a kik századok óta ezt a nyelvet megdicsőítették. Mert a nagy szellemi alkotásokat a haladó idők történeti erőkké alakítják. Homér hősei nemcsak Trójánál győztek, hanem a költő lelke által döntő részök volt a marathoni diadalban, sőt több mint két ezredév múlva a görög szabadságharcban, a missolongi győzelemben is. Phidias Zeus-a és Athéné-je nincsenek is meg többé, de még emlékek, még árnyékuk is világtörténeti ereje maradt máig a hellénségnek. Halhatatlan erők maradtak ezek, azt a közlelket vezérlő és szolgáló erők, a melyből születtek. Ilyen halhatatlan történeti ereje már magyarságunknak Zrinyi, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Madách és többi nagyjaink, költőink, tudósaink, művé-

szeink. A mit alkottak, olyan szavak, vonások, hangok, melyek az idők folyamán tettekké izmosodnak s részt kének és vesznek nemzetünk sorsának intézésében. Mit mondtak nekünk? Zrínyi azt, hogy: csak magunkban, szívünk és karunk erejében bízunk. Vörösmarty, hogy: el fog jönni a jobb kor s lesz még ünnep a világon. Petőfi, hogy: kit szeretnénk, ha nem a hazát. Madách, hogy: küzdjünk és bízva bízunk. Arany, hogy: van még nemzetünkben élni hit, jog és erő. De nemcsak biztató szavaik hangzanak felénk, hanem nagy alkotásaiknak történeti erőnké lett szelleme int, hogy: ne csüggedjünk.

Mintha ma itt körülvennének bennünket az ő szent árnyékaik. Mintha intenének, hogy az ő szülő és haló földjük, melynek magyarságáért éltek és haltak, Zrínyi és Pázmány, Bessenyei és Kazinczy, Kemény és Jókai, Tompa és Madách, Révai és Bolyai, Fadrusz és Munkácsy szülő vagy temető földje ne maradjon ellenség kezén, Petőfi szent porait ne tapodja idegen lovas patkója. Szellemajkuk nemcsak int kötelességünkre, hanem bátorít is, hogy: bízunk bennök és bízunk abban a műveltségben, melyet megalkottak és reánk hagytak. Olyan népek ádáz gyűlölete, hazug átalkodottsága és mohó kapzsisága fosztott ki és vesz körül bennünket, melyek kultúráilag alattunk állanak: ebbe a viszonyba vethetjük bizodalunk horgonyát. Bizonyára törekedni fognak, elkövetnek mindent, hogy ez a viszony javukra forduljon. A legéberebb figyelemre, a legkiválóbb szellemi és anyagi munkára lesz szükségünk, hogy további minél gyorsabb és minél intenzívebb kultúrai haladással felsőségünket s ebben jövő győzelmünk föltételét megőrizhessük. Ha területünk szü-

kebbre szorul, semmi akadályja sincs, hogy arra haladjunk, a merre szabad az út: fölfelé — s egyelőre szellemünkkel maradjunk urai régi országunknak.

Ezt az emelkedést pedig, ezt a művelődési munkát és eredményeit, hogy elvezessenek igazán a megváltásra: a legerősebb, alkuvást nem ismerő nemzeti szellemnek kell áthatnia. Ez a szellem nemcsak áldozatot nem fog követelni kultúra tekintetben, hanem inkább, egész művelődéstörténetünk tanúsága szerint, így is támogat. Költészetünk csak bensőbbé és igazabbá lesz általa, művészetünk gazdagabbá és sugallóbbá, tudományunk ösztönzőbbé és jutalmazóbbá. Hassa át ez a nemzeti szellem, az igazi nemzeti érzés és igaz nemzeti műveltség követelésével és ápolásával sajtónkat, iskolánkat és politikánkat. Lesülyedt sajtónkat vezesse át ne csak a gazdasági, hanem még inkább az erkölcsi válságon. Iskoláinkból, a hol szükséges, szorítsa ki a félműveltség hivalkodását, az éretlenség hetvenkedését s ültesse helyébe a kötelesség komoly kultuszát. Országunk vezetőit pedig, iskoláinknak és tudományos intézeteinknek bezárt kapuira mutatva, győzze meg, hogy kulturái fejlődésünknek bármely okból való megakasztása: nemzeti létünk végveszedelme, nemzeti reményeink temetése.

Ha a nagy istencsapása után művelődési fejlődésünk ebbe az irányba és erre a munkára tér, a miben a mi Kisfaludy-Társaságunk is szerény erejével, de lelkes buzgalomával részt kér, akkor nincs okunk a kétségbeesésre. Vonjuk be a gyász-zászlókat, tűzzük ki helyökbe a munka jelvényeit és szívünk fölé rejthetjük nemzeti reményünk zöld ágát. Megizenhajthatjuk testvéreinknek túl az új határokon: *várjatok, készülünk!* és bizva inthet-

jük testvéreinket a határokon belül: *készüljetek, várnak!*

Ezzel megnyitom a Kisfaludy-Társaság hetvenharmadik ünnepi közülését.

A KULTÚRA POLITIKÁJA.¹

Tisztelt hallgatóim!

A magyar költészet mindenkor a nemzet szívverése volt. Mai költészetünknek, régibb jeleseinké s az újabbak közül mindazoké, kik erkölcsi értelemben is megérdemlik a költő nevet, — ez a mi mai magyar költészetünk: a panaszok, a csalódások, a vádak, az átkok, a gyász költészete. Ezekben vergődik a magyar szív, egy reménysugarat esdekelve a mélységből. Múltunk fényes napjaira gondolni is alig merünk s ha gondolunk, csak Danténak legszomorúbb igazsága mellett találunk bizonyosságot. Annál többet járatjuk eszünkben s idézgetjük a nemzetnek múlt borús, zivataros, istenverte napjait, a mostaniakhoz hasonlókat. Hitet szeretnénk kicsikarni történetünk gyászából, hogy jelenünk gyászában könnyítsünk valamit lelkünkön. Sajót, Mohácsot, Világost emlegetjük; de ritkán jutunk tovább egy-két szólamnál. Valamikor Vörösmartyék idejében a régi diadalokkal biztattuk magunkat, most a régi csapásokkal biztatjuk. A magyarok istene mindig megsegített bennünket, mostani megpróbáltatásunkban sem hagy el. Mint Arany László mondja épen Társaságunknak egy régi ünnepén bemutatott költeményében, a

¹ Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaság ünnepélyes közülésén, 1921. febr. 6-án.

szárnyaló képzeletből és ragyogó okosságból fakadt
Hunok harczában:

Le bírod-e győzni az összetolúlt bajt?
Jön-e csoda ismét védeni a hún fajt?
Mint eljőve egykor felhők országából ...
Mentő hatalommal, nem földi erővel.

A haragos mennykőt! riad bele a nemzeti ábrándba a költő s rámutat arra, a mi igazán megtartott bennünket: a magunk szívére, eszére, karjára. A mi feladatunk, ami kötelességünk nem az ma, hogy ábrándokban, mondákban és szólamokban keressünk bátorítást. A mi ezekből következik, abban több a veszedelem, mint a segítség: vakhit, babona, sültgalambvárás. Nekünk ma másra van szükségünk: cselekvő hitre, világos gátasra, két kezünk munkájára.

Történetünket forgatva, inkább azt kellene vizsgálnunk: mennyiben voltak őseink, miben voltunk mi magunk a mi szabadító Istenünknek eszközei; mivel járultunk magunk hozzá régi megválasztásainkhoz, nemzeti sorsunk jobbra fordulásaihoz! Ebből okulhatnánk, csakis ebből s ennek az okulásnak és nemzeti érzésünknek kettős fénye világíthatná meg utunkat a magyar éjtszakában. A két nagy katasztrófa, mely a múltban a sír szélére lökött bennünket, nyújt, ilyen tanulságot. Mohács, mely után Magyarország törpébbre zsugorodott, mint a mai, s ennek a vékony országcsíknak függetlensége is csak elméletté lett; azután Világos, melyet az országcsonkításon kívül magyar nemzetiségünkben való teljes elnyomatásunk követett. Történetünknek ezen a két, fekete szegélyű lapján följegyezve találunk olyan tanulságokat is, melyeknek emlékezetbe hozatalát és megvilágítását mi, mint irodalmi társaság,

különösen a magunk feladata körébe tartozónak tekintetjük. A nemzeti irodalomnak, a nemzeti kultúrának talán mindennél fontosabb része ez a tanulság, melylyel a nemzetmentő munkához hozzájárult, sőt ezt a munkát vezette.

Mohács után az új kultúra, mely megteremti a magyar könyvirodalmat, új érzéseket és új eszményeket hoz a nemzetnek. A vallásos művelődés nemcsak a nemzeti öntudatot erősíti, mélyíti, világítja, nemcsak bont, hanem kapcsol is. Az új, protestáns vallásos kultúra hozzácsatol, szorosabban csatol bennünket a nyugati és északi országokhoz s a lelkiismereti szabadság mellett századokon keresztül nemzeti szabadságunk védelmezőjévé lesz. Katholikus vallásos kultúránknak is értékes kötelékeket köszönhetünk, melyek megterületünknek a török iga alól való fölszabadításában támogattak bennünket. Nemcsak két hadi, nem is csak két politikai, hanem egyenesen két kultúr-kor az a maga összefonódó vallási, politikai és művelődési eszményeivel, a mely döntőleg folyt be nemzeti felszabadításunkba: egyfelől Bethlen Gábor, Rákóczi György és körük, másfelől Pázmány Péter, Zrínyi Miklós és körük. Az a kultúra, melyet ők képviseltek, tartotta meg magyarnak a magyart és szerezte vissza neki, a mi jog és törvény szerint megillette.

Világos után is ugyanez a már akkoriban teljes tudatossággal emlegetett «tranquila potestas» volt a mi leghatalmasabb szövetségesünk: ez a mi magyar kultúránk. Egyenesen bámulatos annak a tudományos és irodalmi mozgalomnak a lelkes nagysága is, biztos cél-tudatossága is, mely nem is sokkal a nagy katasztrófa után megindult és a kiegyezésig alig szünetelt. Midőn

uraink és ellenségeink — ugyanazok voltak! — azt hirdették, hogy a magyar történetnek vége: czáfolatul a nemzet és a világ elé nagy múltunknak, nagy erőforrásunknak addig példátlanul gazdag bűvárlata és feltárása indult meg: az adattáraknak és monumentális feldolgozásoknak egész könyvtára. Politikai és hadi életünk múltja mellett szellemünk, művészi erőnk, költői lelkünk emlékei is előkerülnek a föld alól, a sekrestyék és könyvtárak homályából: irodalom- és művészettörténetünk virágzásnak indul, kultúránk a maga őseit is hadsorokba állítja a *Nemzeti Könyvtár* és a *Magyar Klasszikusok* köteteiben. A természettudományok is a kor színvonalára emelkednek, különös gondot fordítva a mezőgazdasági életre. Az új művelődésre jellemző, hogy nemcsak minél magasabb, hanem minél szélesebb is törekszik lenni: ismereteket és eszméket vinni a nemzetnek azokba a tágabb köreibe, melyekre korábban alig gondoltunk. Legkiválóbb íróink szerkesztenek a nép számára könyveket és lapokat, a *Magyar nép könyvét* a *Vasárnapi Újságot* és társaikat. Szóljak-e a költői kultúráról? Talán elég annyit mondanom, hogy Arany és Tompa, Kemény és Jókai erejük teljességében dolgoznak. És ennek a kultúr-életnek alapján a magyar jog tanulmányával készíti elő egy zalavármegyei úrilak vissza vonultságában e jognak lángelméje a győzelmet. Mohács után másfél századig, Világos után csak másfél évtizedig tartott rabságunk s a szabadságunkért vívott szellemi harcz. Hogy ebben a szellemi harczban mindig megálltuk és meg tudtuk tartani helyünket, hogy magyar kultúrát alapítottunk, fejlesztettünk és virágoztattunk: ez táplálta jogérzetünket és erőnket, melylyel «alászállván a poklokra», ismét felemelked-

nettünk s országok és nemzetek között megint elfoglalhattuk megillető helyünket. Zrínyi tollával is győztes hadvezér volt, Pázmány a magyarok istenének is mutatott be áldozatot; a múlt század nagy lángelméinek csillagképlete szellemi erőnkben győzhetetlenségünket jelképezte és hirdette. A török világban fölzsendült, magyar kultúra nélkül kétségtelenül a leigázott keleti népek sorsára jutunk; a Bach-világban pedig, hogy a rajtunk erőt vett belső ellenségeinken szellemi és erkölcsi erőnkkel, egysz összhangos észbeli és szívbeli magyar kultúránkkal fölül tudtunk emelkedni, így szellemünk szabadságával tömlöcztartóink fölött maradtunk s mindjobban erősödött bennünk a hit: hogy föltámadásunk csak idő kérdése. A mint még Vörösmarty és Arany és Tompa és Gyulai és Lévy és a többiek zengették.

A művelődés mellett bizonyára hatottak más erők is: politikaiak és gazdaságiak; de merem állítani, \ hogy azok is csak a nemzeti kultúra támogatásával és szövetségében teljesíthették nemzetmentő feladatukat. A nemzeti érzés, mely művelődésünket minden időben irányítóan hatotta át, ennek világánál találta meg diadal útját. A nemzeti önérzetet ez táplálta, élesztette, biztatta a jelennek vagy a közelmúltnak lelkesítő képeivel. Ne félünk a szótól: hősiség is ennek a kultúrának erkölcsi talajából termett s a nagy áldozatok szent emlékeit ez a kultúra adta át nemzedékről-nemzedékre a magyar századok szívének és képzeletének. A Szondiak és Zrínyiek, a Görgeiek és az aradi mártírok emléke és hatása is része és élesztője volt ennek a csodatevő kultúrának s a benne rejlő nemzeti erőnek. Ebből a forrásból mi is meríthetünk a mi balvégzetű napjaink-

ban. A világháborúra gondolok, most nem nyomorúságára, nem istencsapására, hanem dicsőségére. Arra, hogy mint álltuk meg helyünket és mint tudtuk megvédelmezni ezt a szent földet egy egész ellenséges víággal szemben. A limanovai, kárpáti, doberdói legendákra, melyekhez hasonlókat régesrég hallottam, csak iskolásfiú koromban, mikor a perzsa háborúkat tanultam a görögök ellen. A hazát védő magyar hőstetteknek arra a végtelen sorára, mely nem is csak a hadviselésnek, hanem a nagy erkölcsi áldozatoknak fenséges történetében ragyog. Ha nem hódoltunk meg a temérdek ellenségnek, ne hajoljunk meg most már suttogott, de még követelőően suttogott jelszavak előtt. Hirdessük fennhangon, hogy büszkék vagyunk fiainkra, büszkék rokkantjainkra, büszkék halottainkra, kik nem Csaba királyfival fognak eljönni az ég ívén megszabadításunkra, hanem emlékezésünkben, önérzetünkben, szívünkben, magyar erkölcsi kultúránkban.

De ezekből a forrásokból fakadó nemzeti önérzetünk semmi téren sem állapodhatik meg sem a csüggedő, sem a kiabáló tétlenségnél. A fegyvert erőszak és árulás kicsavarta kezünk közül; de az ekevasat, a kalapácsot és író tollat még tartjuk. Ezek lesznek fegyvereink. Minden magyar ember érezze az értékét és mi érezzük minden magyar ember értékét. Minden értéknek széduletes pusztulása közben vegyük eszünkbe, hogy a legnagyobb érték a világon mégis csak az ember; ennek nem szabad elértéktelenednie. Ezt az emberi értéket adja meg és őrzi a kultúra: kultúra az érzésben, kultúra a tudásban és kultúra a cselekedetben. Mert a kultúra tágabb fogalom annál, a hogyan meghatározni szokták. Míg erkölcs alatt az embernek önzetlenségben a termé-

szet fölé emelkedését értjük, kultúra alatt szűkebb jelentéssel a természetnek az ember uralma alá hajtását; civilizáció alatt pedig a kettőt együtt: ebben az összefoglaló értelemben kell vennünk a kultúrát is. Nemzeti érzésünket a természet oltotta belénk; a nemzettagadók tagadói a természetnek is. De csak a kultúra teszi igazán tudatossá, mélylyé, örökké. A kultúra erősíti nemzeti hitünket: hogy ugyanaz a természet, mely hegyeivel és vizeivel megszabta hazánk egységes és oszthatatlan területét, a belénk oltott tehetségekkel s a nekünk ajándékozott lángelmékkal megszabta és megadta hazánk jövőjét is. De ezeket a géniuszokat elménkben és szívünkben megértéssel és szeretettel őriznünk, ezeket a tehetségeket a nemzeti élet munkájában tevékenyen értékesítenünk kell. Éjtszakai egünkön ez a jel, a kultúra jele, ragyog fényesen szemünkbe: ebben még győzhetünk; de ha elhomályosodni engedjük, akkor, Széchenyi szavával, csak gyászfüzeket fog még teremni ez az egész ország.

Tudomány, irodalom, művészet, — művelve szent komolysággal és tiszta lelkesedéssel, fogadva megértéssel, tisztelettel és szeretettel: ez a szellemi kultúr-élet, melynek dolga szorosabban bennünket illet. Mostanában sűrűn emlegetjük, sokat hallunk felőlük, de mintegy csak fél szavakat. Nem igen törődünk, legalább fejtegetéseinkben, azokkal a bénító, vagy épen ellenséges erőkkel, melyek művelődési törekvéseinkkel és sikereinkkel szemben állanak s derék, lelkesítő elmélkedéseink nem igen jutnak el a határozottabb célkitűzésig és irányításig.

Pedig, ha komoly s a siker reményét rejtő munkához kívánunk fogni, a mint kötelességünk: számolnunk kell

az élénk tóduló számtalan és ritka nehézséggel. Munkáról, kemény, kitartó, hűhó nélküli munkáról lévén szó: számolnunk kell mindenekelőtt a mi magvai-természetünkkel, mely a lényeg helyett könnyen beéri a mutatós színnel, gyakran téveszti össze a szót a tettel, a föl-fölhevülést a kitartással, az ünnepet a dologtevő nappal, a megértést a magasztalással, mások vádolását a maga felelősségével. Fényes lelki és testi tulajdonai talán legyőzik gyarlóságait, de a fényes tulajdonságok gyakorlati érvényesülésének ezek a gyarlóságok kétségtelenül útjában állanak. Lehetőleg el kell háritanunk őket és arra törekednünk, hogy a sorsnak borzalmas csapásai ne csak fogadalmakra, hanem magunkba-szállásra indítsanak bennünket. Alig tagadhatjuk, hogy ellenére művelődési életünk minden fényes eredményének, múlt századbeli haladásunk történeti csodájának, a mi a nemzeti műveltség egységét és egyetemességét illeti művelt osztályainkban: e részben még ma is csak az alapozás munkáját kell végeznünk. A nagy haladás művelt osztályainkat még mindeddig nem tudta a nemzeti műveltségnek olyan szoros és teljes egységébe foglalni, a milyenbe foglalta egészen a múlt század közepéig a deák iskola kultúrája. Pedig melyik magyar elme nem gondolja, melyik magyar szív nem érzi, hogy ma ennek a nemzeti kultúrának egysége és általánossága lenne legerősebb biztosítóka, künn és benn, nemzeti életünk egységes folytatásának s egyszersmind a leghangosabb és legelutasíthatatlanabb követelése a zsarnok világtól nemzeti egységünk politikai érvényesülésének. Kire vár ez a kemény munka? Mi ránk, a mi szavunkra és tollunkra mindenesetre; de ki támogat bennünket? Politikai életünk, legalább a milyen útra bal-

sorsunk szorította, azt hiszem, e részben többet árt, mint használ: a nemzetnevelő munka majdnem kizárólag az irodalomra és az iskolára nehezedik. A jeleztem közművelődési viszonyokon alapul a sajtó nagy hatása, fájdalom, az egyre hangosabb dudva sajtóé is, melynek műveletlen és romlott elemei lelkiismeretlenül állanak útjában, a magyar értelmi és erkölcsi kultúra munkájának. A mit árulnak, az a műveltségnek torz álarcza és megcsúfolása. A könyvvel kellene hatnunk; de a kik jó könyveket írnának, számban, erőben, kedvben megfogyatkoztak. A könyv megfizethetetlenül drága lett s minél jobb, annál nehezebben láthat napvilágot. Így a burján-, a fércz- és szennyirodalom terjeszkedik mind szélesebben s együtt vet gáncsot a tisztességet, tehetőséget és magyarságot hordozó magyar kultúrának. Az irodalom, legalább az az irodalom, melynek kulturális jelentősége van, a nyomorúság kuczkojában sínylődik s kezei bilincsekbe verve, melyeket csak olyan műveltség törhetne szét, a minőnek mi még az alapozásán dolgozunk. Az iskolák munkája hosszú évek óta meg van bénítva; boldogtalan viszonyok s ép olyan boldogtalan rövidlátás inkább a kötelességmulasztás, mint a kötelességteljesítés intézeteivé engedték süllyedni őket; gondoskodás tekintetében keserűen panaszozzák hátraszoríttatásukat. íme csak a legfölületen; csak legalátalánosabban érintve azoknak a tényezőknek állapota, melyektől elsősorban kellene várnunk a szabadításunkra hivatott magyar kultúrának erősítését, mélyítését és terjesztését.

És ez a föld mégis mozog, mégis mozognia kell. minél vakabb homály vesz körül bennünket, annál világosabban tűnik szemünkbe az a két kultúrai feladatunk,

mely hazánk és nemzetünk jövőjére döntő. Mintha csak sorsunk könyve lenne kitérve előttünk. Egyik az, hogy műveltségbeli felsőségünket, melyet Isten jóvoltából s a magunk százados és százados munkájával szereztünk, fenn kell tartanunk szomszédaink felett. Újon rablott erejökkel bizonyára igyekezni fognak túlszárnyalni bennünket: de a mi két szárnyunkkal: múltunk ön-érzetének és jövőnk jogának szárnyával előttök kell maradnunk. Meg kell őriznünk, meg kell védenünk ezt a felsőségünket, melyet hasztalan ostromol az erőszak, mint a hollandi gátakat a tenger árja, s a melynek a természetes fejlődés logikája szerint győznie kell. Az a bizonyos tudás, a mely hatalom. Másik feltétel: nemzeti műveltségünk ápolása és terjesztése: a maghintés. A kultúra értelmi és erkölcsi egységének minél teljesebb és szélesebb terjesztése, különösen gondos ápolása anyánk kebléről leszakított magyar testvéreink körében. Nem zajjal, tüntetéssel, izgatásokkal, melyek csirájában fojthatnák minden igyekezetünket; egyelőre talán csak a műveltség, a tudás olyan ágainak és tárgyainak irányzatosság nélkül való közlésével, melyek nem idézik föl rabtartóik féltékenységét, de testvéreink lelkében, már a magyar szó által is, ébren tartják annak a tudatát, hogy lelkök a magyarság lelkéből él. Azt hiszem, a jövőnek biztos alapja lesz ez, melyet ma kockáztatnunk nem szabad. Az első föltétellel, ellenére minden megaláztatásunknak, nemzeti felsőségünket tartjuk fenn, a másodikkal pedig, ellenére minden szétdaraboltásunknak, nemzeti egységünket.

Kultúrai felsőbbségünkért küzdő munkánknak, a tudás mezején, fő műhelyei: akadémiánk és egyetemeink. Ámde az emberi és nemzeti haladásnak ezt a nagy és

szent munkáját az emberiségnek erkölcsi és anyagi le-romlása a csőd szélére juttatta. A szellemi kapcsolatok elszaggatása, a könyvek és folyóiratok hozzáférhetlensége, a könyvnyomtatás árának szédületes emelkedése, a bűvárlati eszközök és szerek megfizethetetlen drágasága s mindezzel szemben a mi koldusbotra jutásunk: szomorú kultúrai távlatot nyitott a magyar tudomány, a magyar szellemi haladás kiapadó forrásaival. A milliomosnak csúfolt akadémia egyszerre koldusként, elnémulásra ítelve tűnt föl a nemzet előtt. És ez jobban megértette most, mint korábban bármikor. Mintha Széchenyi szelleme nyerte volna vissza hódító szavát. Mindenki érezni kezdte a magyar tudomány nemzeti értékét, melynek elsorvadása a nemzetnek lenne elsorvadása. «A kit az Isten megáldott», segítségére siet s akadémiánkat oly gazdag adományok árasztják el, melyek talán egész régi vagyont meghaladják, keserves békóit feloldják, jövőjét és hatását megalapozzák.

Ez a felbuzdulás reményt kelt bennünk, hogy a nemzet irodalmi kultúránk szomorú sorsa iránt sem marad érzéketlen. Mert ennek a szorosabb értelemben tekintett irodalmi műveltségnek fontossága ma semmivel sem kisebb, mint a tudományé. A kultúrának érzelmi és erkölcsi elemeit sajátosabban ez szolgálja: ez a nemzeti lélek éltető levegője. Ezt szolgálja már közel száz esztendeje Társaságunk, az ég ajándékából való szellemi erőknél változó hullámváltozása közt, de mindeddig sohasem változott szent buzgósággal. Ezt szeretné szolgálni tovább is most, mikor becsületes és lelkes munkájára a nemzetnek nagyobb szüksége van, mint valaha. Bízunk szolgálatának értékében is: csak történetére kell visszatekintenie. A nagy könyvtár, melyet eddig adott, a leg-

magasabb irodalmi kultúrának olyan kincstára, melynek gazdagságával nemcsak hazánk, hanem a külföld rokon intézményei közül sem versenyezhet egyetlen egy sem. A nagy nevek között, melyeket ez a könyvtár és ez a mi Kisfaludy-Társaságunk vezetett a nemzet lelkébe, nem kisebbek ragyognak, mint Arany János, Madách Imre és Arany László, Baksay Sándor és Zempléni Árpád, Erdélyi János és Greguss Ágost. A teljes Shakespeare-t és a teljes Molière-t, az ó- és új -világ klasszikusait Társaságunk adta először magyarul. Tervbe vette és csak nemrég indította meg a Nemzeti Könyvtárban a magyar szellem történeti élete minden jelentősebb emlékének kiadását, boldogan a gondolatban, hogy a száz és száz kötetesnek gondolt nagy magyar vállalat minden kötete egy téglá lesz nemzetvédelmünk bástyájához. Csak a legelső sorozat láthatott belőle napvilágot, de tartalom, kritikai feldolgozás és siker tekintetében a legbiztatóbb alapot vetve. A magyar nép-szellem költői emlékeinek gyűjtését, megmentését, vizsgálatát, még a múlt század negyvenes éveitől, szintén Társaságunk ismeri feladatának. Nagy kötetek hosszú-hosszú sorában folyt mostanig a munka. Ha eddig éreztük azt, hogy úgyszólván az utolsó órát használjuk föl e kincsünknek megmentésére, most, mikor nemcsak nivelláló fejlődés, hanem a magyar terület nagy részén ellenséges erőszak pusztítja ezt a virágos mezőnket: eljutottunk az utolsó perczekhez. És a ránk szakadó nagy romlás miatt mindennek a munkának szünetelnie kell. A szegénység szinte kicsikarta már a nemzet-szolgáló tollat kezünkéből. Vállalataink elakadtak épen akkor, mikor a nemzeti életre való fontosságuk talán még magasabbra emelkedett, mint folytatásuk költsége. De mi nem csüggedünk sem

hitünkben, sem munkánkban. Elzárkózhatik-e a magyar irodalomnak s élén Társaságunknak megfelelő támogatásától az ország, elzárkózhatik-e, bármily sanyarú sorsra jutott, mikor itt a szellemi élet-halál kérdésével áll szemben? Elzárkózhatnak-e a hazafiúi lelkiismeret furdalása nélkül a nagyok, a szerencsések, a vigadók, a tehetősek, a magyar társadalom? Nem kötelesség-e megemlékezni ma minden kaszinónak Széchenyiről, ki először hirdette államférfiaink közül a költészetnek politikai jelentőségét; minden pénzügynek Fáy Andrásról, kinek nemcsak zsebében csengett a magyar pénz, hanem keblében is dobogott a magyar szív; minden iskolának Comenius-ról, ki a magyarság szolgálatát kötötte minden magyar tanító lelkére? Jöjjenek segítségükkel a Kisfalucly-Társaság segítségére mindannyian, hogy a kultúra mezején és fegyvereivel vehessük fel újra és folytathassuk mindnyájunk édesanyjáért a régi harcot, melyet valamikor dicsőségeért vívtunk, most felszabadulásáért fogunk folytatni. Jöjjenek készen azzal, a mivel megáldattak, mert az összeszorított marok nem foghat fegyvert.

Oh bár nyílnék meg újra, mint a hogy az akadémia sorsának felkarolása biztathat bennünket, magára és feladatira, barátaira és ellenségeire ismerve a régi magyar lélek. Azt tartják felőle, hogy csak a szenvedésben dobog össze és nyílik meg igazán, teljes odaadással, erkölcsi hősiségével a hazának. Mint a Daturának pompás fehér harangvirága, mely nappal, a verőfény sugárzásában illattalan; de felhők borította ég alatt, a zivatar tombolása közben, az éjtszaka sötétében dúsan ontja felséges illatát. Oh áraszsza ily éltető lehelletét nemzetünk érzése, kötelességérzése a magyar éjtszakában s «a siralomnak ebben a völgyében», mely még a mienk

maradt. Foganjon meg benne az áldozatkészség gondolata, hogy a mit irodalmának ad, azt kultúrájának adja; a mit a kultúrájának ad, azt nemzetének adja; a mit nemzetének ad, azt visszaszerzendő hazájának adja. Kérvén, sohasem éreztem inkább, hogy nem magamnak, nem is Társaságunknak, nem is az irodalomnak, hanem szegény hazánknak kérek. Sohasem voltam bizonyosabb benne, hogy a köszönet, melylyel a magyar szívek adományát fogadni fogjuk, a jövő magyar nemzedékek hála-szavával fog visszhangzani.

Ezzel megnyitom a Kisfaludy-Társaság hetvennegyedik ünnepi közülését.

A SZELLEM FOLYTONOSSÁGA.¹

Tisztelt Közönség!

Irodalmi ünnepre gyűltünk össze. Ma Magyarországon minden ünnep «fekete ünnep»; adventünkben szinte; a nagypéntek megszaggatott ruhájában várjuk a megváltót. Irodalmi ünnepeink s ezek között mai ünnepünk is szint ilyen. De e gyász borújában nem szabad elvesztenünk tiszta látásunkat; kötelékeink között legalább erkölcsi erőnk tudatát, hitét, akaratát; csüggedesünkben határozottságunkat; mindenek fölött pedig kötelességünk érzetét, a legszentebbet, a mi magyar szívünkbe írva van.

Ez a nemzeti kötelességérzet irodalmunkat mindig áthatotta. Századokon át talán csak az ösztönök tudatlan célirányosságával, de immár századok óta vilá-

¹ Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaság 1922 febr. 5-iki ünnepi közülésén.

gos, mély, szinte áhítatos tudatossággal. Az írott, szavalt, dalolt, ábrázolt magyar szó ép úgy szolgálta a magyar hazát, mint a magyar kard. A szent kapocs talán Haller László óta mindenkor irodalmi köztudatunk előterében mutatkozik s az író és hazafi fogalma szinte összeolvad; csak a kiegyezés korában, új politikai és gazdasági életünk kábító forgatagában látszik lazultnak ez a kapocs s irodalmunk egy része új utakon tévedezőnek. De a reánk szakadt égneek és az alattunk megnyílt földnek istencsapása fölgýújtotta szíveinkben szemeinknek a régi lángot s a magyar költészet legősibb indítéka újra él és elevenít. Érezzük, hogy a megrikkult, szétriasztott magyar hadsorok hézagait a magyar szellem katonáinak kell kitölteniök, küzdve igazunkért, jogainkért, életünkért annál szilárdabb hittel, minél bensőbb kapcsolatban látjuk a nemzetek boldogulását kultúrájukkal. A szellem katonáinak jutott feladatúi, hogy érzésben és gondolatban szabadulásunk feltételét, a nemzeti lélek egységét képviseljék a politikai, gazdasági, társadalmi züllésnek, viszályoknak, sülyedesnek e szomorú napjaiban, melyek Aranyunknak új *Nagyidai czigányokhoz* szolgáltatathatnának méltó anyagot.

Politikai életünknek mintegy uralkodó gondolatául ma lépten-nyomon a jogfolytonosságot halljuk. Az a vezérgondolat, a mely már egyszer Deák Ferencz szellemi és erkölcsi erejével feltámasztotta nemzetünket. De nem szabad elfelednünk, hogy a szabadságharc után, mikor jogéletünk fejlődését és folytonosságát a rövidlátó erőszak megszakította: az elnyomott nemzet lelkében egy más erő emelkedett szinte példátlan uralomra, pótolni a jogfolytonosságot: *a magyar szellem folytonossága*. Ennek ereje soha mélyebben és egyete-

mesebben nem érvényesült, mint a kényuralomnak a sötét korszakában. Mindaz, a mi benne foglaltatik, tehetségünk és hitünk, ezer éves múltunk, összes nagyjaink, diadalaink és szenvedéseink emléke, jogaink és magunkba szállásunk, a mint az a két fenséges költemény mely voltaképp csak ez évtized alatt lett nemzeti énekünk: a *Himnusz* és a *Szózat* tolmácsolják. Voltaképp ez a szellemi folytonosság aratta diadalát a jogfolytonosság kivívásában.

Benne lüktetett és lüktet a magyarság ősi természetének sajátossága és ereje: gondolkodásának egyenes, belátó, világosságot kereső hajlama; képzeletének mindig a valóság körül szállongó s messze sohasem szálló repesése, érzéseinek hol hirtelen végletekbe csapkodása, hol makacs maradisága. De e természetén fölül benne mindaz, a mivel munka és tehetség megnevelítették és megtermékenyítették: a nemzeti műveltség. Benne van s folytonosságában él tehát a nemzeti életösztön ereje, a nemzeti érzés ereje, a nemzeti gondolat ereje és a nemzeti akarat ereje. Ez a szellemi folyamatoság őrzi így, az idők sodró árájának s a nemzedékek tűnő árnyainak ellenére a nemzet történeti egységét; ez őrzi és élteti a balsors minden csapásának, az emberi rövidlátás minden erőszakának, minden szétszaggató határoknak ellenére az élő nemzet egységét. Benne és általa érezhetjük mindnyájan, a kik e hazában élünk, faji, felekezeti, osztálybeli és társadalmi különbség nélkül magunkat azok utódainak, akik ezt az országot szerezték, szervezték és fenntartották. Benne összever mindazoknak szíve, a kik egykor voltak és a kik most vannak. Ez a szellemi folytonosság a nemzet valódi élete; megszakadásával kondul meg csak a halálha-

rang, de a míg él, hiába kongatják ellenségeink. E szellemi folytonosságnak a sokat emlegetett jogfolytonosság csak védő alakot ad, melynek életető, fenntartó lelke a szellemi folytonosság.

Jelentkezik és érvényesül a nemzeti élet egész körében. A politikai, hadi, gazdasági, társadalmi életben, de sehol közvetlenebbül, mélyebben és világosabban, mint az irodalom mezején, a szellemi életnek voltaképeni életfolyamában. Hagyományainknál és pályánk erkölcsi vonatkozásainál fogva nekünk írónak kell első-sorban éreznünk szent kötelességünket a szellem folytonosságának fenntartásában és ápolásában. A mi feladatunk az irodalmi kultúra ápolása és terjesztése: a nemzeti lélek szolgálata a maga közvetetlenségében és szűzi tisztaságában. Ezt vallottuk mindenkor és ezt valljuk ma is feladatunknak, a nemzeti szellemnek folytonosságában való szolgálatát a magunk terén és a magunk eszközeivel. Munkával mindig, harczczal, ha kell, de tiszta lelkesedéssel és törhetetlen hűséggel.

És ha valamikor ennek a *mi boldogtalan* nemzetünknek szüksége volt erre a szellemi folytonosságra, irányzó és bátorító, elevenítő és sugalló erejére, úgy ma bizonyára szüksége van. Nemcsak területi egységünk törve, hanem lelki egységünk is összetépve, egyéni és osztályönzés, léhaság és kishitűség, vakmerőség és gyűlölködés szagatják s kegyetlenül fojtogatják a régi szellemet. Irodalmunk egészét sem hatja át többé az a régi szellem. Említettem, hogy a szabadságharcz után irodalmunk milyen tudatosan és lelkesen végezte feladatát, azaz őrizte és táplálta a nemzeti szellem folytonosságát. A mi mai viszonyainkkal szemben azok közül csak egyetlen kis mozzanatra legyen szabad rámutat-

nom, mely mint a rakéta fénye, vet hirtelen világot két kornak más-más lelkére. Akkor is veszve látszott minden: szabadság, ország, jövő, de a *költészete* legnemesebb és leggazdagabb sugallatait a levert küzdelem hősi ideáljától vette; a nyomorban, bujdosva, üldözve őrzí, ápolja hirdeti az áldozó hazafi és a hős katona eszményét s ülteti be az elnyomott nemzet szorongó szívébe. Fiaink és testvéreink a lezajlott világháború borzalmai közt is tűzhelyünket, műveltségünket, hazánkat védelmezték. Gondolkodjunk bármikép a háborúról, hősi áldozataik emléke csak fölemelhet, nemesíthet és bátoríthat bennünket. Milyen emlékek! Nemzeti lelkünk történeti áldozatkészségének ugyanaz a fenséges éthosza szól hozzánk küzdelmeinkből, melyet az idők távolából Szigetvár és Buda ostroma ragyogtatnak szemünkbe. Irodalmunk alig emlékezik felőlük; lant nem zengi, mese nem hirdeti, legendák nem magasztalják hősiségüket, csak az atyák homlokán egy felhő és az anyák szemében egy könny emlékszik még felőlük. Ez pedig nem kevesebbet tesz, mint hogy irodalmunk, legalább jelentékeny részében, a nemzeti lélek legfenségesebb sugallataira siketnek mutatkozik s közönnyel nézi, hogy az a nagy erkölcsi örökség is, a melyet elhullott véreink nemzetökre hagytak, utánok sírba, szálljon.

Nem, száz jel mutatja, hogy ez már más szellem, mint a régi volt. Nem egy bizonyos korra gondolok, nem a magam ifjúkorára, de minden magyar korokra. Az az irodalmi áramlat, mely magyar szellemünk folytonosságát hol gögösen, hol alattomosan már évtizedek előtt fojtogatni kezdte, egy ideig úgy látszott, mintha kiszáradt volna, de kétségtelen jelek mutatják, hogy új életre ébredve visszaszivárogdik. Szerkesztői gondat-

lanság, kiadói kapzsiság, színeket játszó törtetés, hajótört világboldogító kísérletezések egy hamis műveltség maszlagával hintegetik a veszedelmet. A siker biztosítására idegen segédhadakkal jönnek, nem az igazán nagyokkal, a Hauptmanokkal és Kiplingekkel, hanem jórészt felfújt nagyságokkal, kiknek üres csillogása, kérkedő czinizmusa, mámoros érzékisége, nyelvi mesterkedése itthon ő feléjük hajtsák a gyöngé és hiú lelkeket. A magyar szellem folytonosságának szárait tépdesik, ízlésünk, nyelvünk, eszményünk, hitünk kábító megzavarásával. Ha nem csak irodalmi, de nemzeti feladataink szempontjából nézzük ezt az irányt, lelki bélyegét és hatását, az egyéni érdek elhatalmasodását, a közre való vonatkozások meglazulását, közönyt a történeti hagyományok iránt vagy épen lenézésüket, erkölcsi erők leajzását: — kérdezhetjük-e keserű felindulás nélkül: ezekkel induljunk-e a magyar jövő kivívására?

Mindaz, a mivel ma külső és belső magyar láthatárunk elborult magyar szívünket szorongatja: csak megerősíthet abban, hogy megmaradjunk a mi régi utunkon, szellemünk folytonosságának útján, ennek munkáját folytatva, de harcosz képviselétől sem riadva vissza. A haladó emberi szellem tanulságait magunkba véve őrizzük, folytassuk, terjeszszük azt a magyar irodalmat, mely a magyar szellem folytonosságát, ebben a magyar lelket, magyar műveltséget, magyar reménységet, magyar jövőt őrzi. Hadd emlitem meg egy rövid szóval, hogy mai közviszonyaink egyenes fölhívására mindent el keil követnünk, minden ajtón bekopognunk, minden követ megmozdítanunk, hogy Társaságunk legnagyobb vállalatát, a Nemzeti Könyvtárt, kezdetéhez méltóan, folytathassuk. Ez a könyvtár a magyar szellem életének

és erejének gazdag történeti dokumentumait fogja őrizni elmúlt századok örökifjú lelkének tolmácsául s ha majd az emberi műveltség újra jogaihoz jut, meg kell hallania, értenie és szívlelnie a tanúságot, melyet mellettünk hirdet. De ezt a tanúságot magunknak is meg kell hallanunk, értenünk és szívlelnünk, nemcsak keveseknek, hanem a nemzet minél szélesebb rétegeinek. Azt hiszem, épen Társaságunknak egyik múlhatatlan és sürgős feladata lenne a magyar szellem százados kultúrai tartalmával népünk lelkéhez férni, ezt az erős lelket vele fölemelni, átnemesíteni, megtermékenyíteni. A ki az előttünk álló föladatok nagyságát és természetét meggondolja, minden magyarázgatás nélkül beláthatja, hogy e törekvés sikere mennyi áldást hozhat magával.

Így akarnók a szellem folytonosságával a magyar egységet, a magyar erőt, a magyar jövőt szolgálni iromunk mezején, a mint nagy elődeink tették. Az övék dicső munka volt, de minket, kis utódokat is fölemelhet a tudat, hogy a miénk is szent munka.

Szívesen köszöntöm a Kisfaludy-Társaság mai, hetvenötödik közülésének tisztelt közönségét.

A II. KÖTET TARTALMA.

	La.
Dux Adolf emlékezete.....	3
Greguss Ágost emlékezete.....	10
Kovács Pál.....	41
Vadnay Károly emlékezete.....	61
Jókai Mór emlékezete.....	80
Szász Károly.....	114
Arany János nagykőrösi szobra előtt.....	140
Tisza István emlékezete	154
Irodalmi fejlődés.....	180
írói felelősség.....	186
Történeti egység.....	193
Csokonai világa.....	199
Művelődésünk magyarsága és nagy költőink.....	208
Irodalmi forradalmaink.....	215
Gyulai Pál és nemzeti műveltségünk.....	222
1861 — irodalmunkban	231
Gyulai Pál és költészetünk.....	241
Eötvös és Szalay.....	246
Zrínyi Miklós emléke.....	252
Shakespeare és Arany.....	260
Arany	277
Zrínyi szava.....	284
Irodalmunk és jövőnk.....	293
A kultúra politikája.....	304
A szellem folytonossága	317